

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Горобець, Ігор Ситий

●

ПРО ВТРАТИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПІД ЧАС ДРУГОГО ЧИГИРИНСЬКОГО ПОХОДУ 1678 р.

Чигиринські походи стали найяскравішими епізодами Російсько-турецької війни 1676-1681 рр. Тритижнева облога Чигиринського замку у серпні 1677 р. не принесла успіху турецькій армії і припинилася після того, як головні сили гетьмана Самойловича та московських воевод з боями пробилися до міста.

Наступного літа значні сили турків (приблизно 120-140 тис.) знову вступили на українські землі і 8 липня¹ взяли в облогу Чигирин. У Гетьманщині боротьбу за Чигирин - колиску козацької державності - вважали справою честі, тож після загальної мобілізації ("Не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третєго виправовали, й убогшіє чотири п'ятого з оружем і борошном...")² під командою Самойловича зібралось 50 тис. козаків - приблизно на половину кінноти й піхоти³. До 70 тис. осіб налічувало і військо князя Ромодановського (солдат, дворянського ополчення, помісної кінноти і стрільців). Втім, росіяни не вважали Чигирин стратегічним об'єктом, тому не поспішали на допомогу обложеним.

Вранці 1 серпня сталася жорстока січа за переправу на Тясміні. А на світанку 3 серпня полки Самойловича й Ромодановського розпочали штурм Стільникової гори. На лівому фланзі під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського наступ вели полки гетьманського регіменту: Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький, два піхотних й два кіннотних⁴. Бої за висоти завершилися панічною втечею турків. Втрати росіян та українців обчислювалися 1500 убитими і 1000 пораненими.

Цей успіх цілком міг вирішити долю кампанії і завершитись повним розгромом ворога, однак пасивність і обережність дій Ромодановського та Самойловича призвели до втрати стратегічної ініціативи і спричинили загальний невтішний підсумок.

4 серпня пополудні військо підійшло табором під Чигирин з лівого берега Тясмина і зупинилось. Генерал П. Гордон неодноразово просив Г. Ромодановського атакувати турецький табір, однак той так і не наважився, не маючи указу з Москви.

10 серпня 1678 р. турки розпочали загальний штурм і наступного дня, підірвавши 4 підкопи під стінами фортеці, вдерлися до міста. Гарнізон фортеці відчайдушно оборонявся, однак Ромодановський не бачив сенсу утримувати Чигирин. Гінці боярина наказали оборонцям залишити замок, і він був знищений у вогні. 12 серпня турки увійшли в руїни фортеці, а за кілька днів зрівняли рештки укріплень з землею⁵.

Великий візир Кара-Мустафа здобув місто, але перед його військом, ослабленим облогою, стояла боєздатна армія, котру треба було розгромити, аби остаточно виграти кампанію. Військо Ромодановського і Самойловича

організовано відійшло до Дніпра, де їх оточила турецько-татарська армія. Протягом тижня (14-20 серпня) тривав безперервний штурм. Особливо кривавою була січа 18 серпня, коли у бій були введені всі наявні сили обох сторін. Російсько-козацьке військо не тільки впевнено оборонялося, але й завдавало дошкульних ударів у відповідь. Так, зокрема, на світанку 15 серпня близько 5-6 тисяч козаків і солдатів, які були нападпитку, вдерлися в яничарські окопи. Щоправда, потім вони стали невинувато зволікати, потрапили під контрудар ворога і втратили близько 1000 чоловік⁶.

Не маючи значних успіхів, у ніч на 20 серпня турки почали відходити до Чигирин. Ні Самойлович, ні Ромодановський не переслідували ворога. Простоявши кілька днів на березі Дніпра і дізнавшись від розвідників, що турки прямують до Бугу, гетьман і князь 27 серпня перейшли Дніпро і, вирушивши у свої ставки, почали розпускати військо⁷. Так закінчився другий чигиринський похід.

Втрати росіян оцінюються у 3291 чол. загиблих (разом з полоненими та пропалими безвісти) і 5431 поранених. Дані про втрати турків суперечливі - від 12 до 60 тисяч, але не викликає сумнівів, що вони, безперечно, істотно переважали втрати українсько-російських з'єднань⁸. Значні втрати понесли і козаки: 4385 чол. загиблих та 1323 поранених. Зокрема, зберігся повний реєстр усіх загиблих і поранених в армії Самойловича: "Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года"⁹.

Свого часу В. Кривошея оприлюднив узагальнений список старшини, що полягла під Чигирином¹⁰. Разом з тим на особливу увагу заслуговує повний поіменний перелік усіх загиблих та поранених козаків, які розписані по полках та сотнях.

Наводячи список втрат Чернігівського полку, зауважимо, що після реєстру 1649 р. це перший відомий перелік особового складу козацьких сотень, хоча і неповний. До того ж список сотень Чернігівського полку після 1649 р. зазнав істотних змін, тож наведений документ дає змогу хоча б приблизно реставрувати процес еволюції полку та розвитку окремих сотень.

За нашими підрахунками, втрати в розрізі по кожній сотні такі:

<i>назва сотні</i>	<i>загинуло</i>	<i>поранено</i>	<i>всього</i>
Полкова	4	13	17
Білоуська	3	9	12
Вибельська	45	4	49
Слабинська	4	10	14
Сиберізька	42	1	43
Седнівська	47	8	55
Городницька	6	8	14
Березинська	2	6	8
Столинська	3	6	9
Менська	11	9	20
Синявська	5	3	8
Киселівська	4	7	11
Сосницька	2	21	23
Волинська	4	4	8
Понорницька	100	5	105
<i>разом</i>	<i>292</i>	<i>114</i>	<i>406</i>

Значимо, що наші спостереження дещо відрізняються від тих, що наведені наприкінці документа: "Небожчиков всѣх в том полку Чернѣговском двѣстѣ осмдесят сѣм, ранних сто десять"¹¹. Загальна сума втрат за документом становить 397, тобто на 9 менше. Вірогідно, це помилка канцеляриста, який упорядковував записи.

Текст документа подається мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. науково-популярним методом. Слова із сумнівним прочитанням позначені - []].

Джерела та література, примітки:

1. Всі дати подаються за старим стилем.
2. Літопис Самовидця. - К: Наук. думка, 1971. - С. 129.
3. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. - Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД. - 2003. - С. 292.
4. Заруба В. Українське козацьке військо... - С. 302.
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К.: Критика, 2005. - С. 395-396.
6. Заруба В. Українське козацьке військо... - С. 310.
7. Там само. - С. 312.
8. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Ученые записки МГУ. - М.: МГУ, 1946. - Т. 2. - Вып. 94. - С. 162.
9. ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352.
10. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С. 127-129.
11. ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352. - Арк. 8.

Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года

(л.5) Реестр як много в Черниговском полку
раненных и небожчиками составляло

Сотнѣ ПОЛКОВОЕ

Дмитро ДОНЕЦ, асаул полковой	ранный
Петро ВОРОШИЛО	ранный
Федор ЧЕРЕДНИЧЕНКО	ранный
ЗЪНЕВСКИЙ	ранный
сотник любецкий	ранен
Семен	ранен же
Василь КАЛЕНКОВИЧ	ранен
Кондрат ШВИДКИЙ	ранен
Яско МАЗУР	ранен
Иван ЗЕЛЕНСКИЙ	ранен
Иван ШАТИХ	ранен
Павел ПОДКОВА	ранен
Федор СТЕФАНОВИЧ	ранен
Иван ПОЛ'ТИКА	небожчик
Хурс ВАСИЛЕВИЧ	небожчик
Артем ПОДОСЕНКО	небожчик
Иван КОСИЙ	небожчик

Сотнѣ БЕЛОУСКОЕ

Антип ОТРОХОВИЧ	ранен
Иван МЕЛНИК	ранен
Тишко МИКИТЧЕНКО	ран
Сава КУРЧЕНКО	ран
Ярмола ИЛЕНКО	ран
Иван РУБАН	ран
Гришко САМОНЕНКО	ран
Игнат ОЗЕРЕД атаман	ранный
Микита ИВАНОВИЧ	ранный
Павел ПЕТРЕНКО	небожчик
Васко	небожчик
Яцко СИРОПАРА	небож

Сотнѣ ВЫБЕЛСКОЕ

Марко КУЩЕНКО	ранный
Остап КОТЕНКО	ран
Семен ОРЛОВЕЦ	ран
Костюк ОРЛОВЕЦ	ран
Лаврѣн [КОРЯВИЦ]	небож
Демко ПАЛЯНИЦА	небож
Лаврѣн ПАВЛЮЩЕНКО	небозчик
Иван ДАНИЛЕНКО	небож
Карп АНТОНЕНКО	небож
Ярмола ГУСТИРЕНКО	небож
Яцко БЛИЗНИЧЕНКО	небож
Назар КРУПА	небож
Тимош СИР°ПКА	небож
Олѣхвир ХУТЧЕНКО	небож
Максим КОЗМѣД	небож
Михаль МАЛИЙ	небож
Микита КЛИМЕНКО	небож
Артюх РОСОХА	небож
Якуб МИКОЛАЕНКО	небож
Гришко ЛИЧ	небож
Веремѣй БУРАК	небож
Иван КАБЛУК	небож
Гришко КОВНЯ	небож
Стефан КАЛАЧНИК	небож
Отрух СИВАРНЕНКО	небож
(//л.5 зв.) Данило ЖУК	небож
Степан БАБИЧ	небож
Федор КОВАЛЬ	небож
Прокоп АНДР°ЕНКО	небож
Данило КИРИЧЕНКО	небож
Матвѣй КУРИЛЕНКО	небож
Максим КРИМЧЕНКО	небож
Сава ПОЛОВЕНКО	небож
Дашко ПОПОВЖИН	небож
Иван БОГУШЕНКО	небож
Кондрат СЕРЕДА	небож
Федор САМОЙЛЕНКО	небож

Хома БОНДАР	небож
Павел ЧЕРТ°ЧЕНКО	небож
Мартин	небожчик
Иван БОРИС	небож
Евсѣй ЖЕРУБЛА	небож
Захаря ЛОБОДА	небож
Василь НАПОЛОВНЕНИЙ	небож
Ивашко ШАКУН	небож
Кондрат МАКАРЕНКО	небож
Стефан КУШТИН	небож
Иван МАЗУР	небож
Хома ГАРМОНЕНКО	небож

Сотнѣ СЛАБИНСКОЕ

Андрѣй БЕРЕЗИНА	ран
Сезюн МАКСИМОВИЧ	ран
Стефан МАЦКИЙ	ран
Иван ХВЕДКОВИЧ	ран
Трухан ПРОДЧЕНКО	ран
Тишко КРИВОПЯТ	ран
Остап ЕВРАШ	ран
Яцко ЛУЧИНА	ран
Петро ГНИЛУШНИЙ	ран
Пархом СЕДЧЕНКО	ран
Фенко ЛЮБЕЧАНИН	небож
Кондрат КАЛИНА атаман	небож
Сергѣй КОРЖ	небож
Олѣхвѣр ОМСКОВ	небож

(//л.5 зв.) Сотнѣ СИБЕРЕЖСКОЕ

Иван РАШЕВСКИЙ сотник	небож
Хведор ГРИГОРОВИЧ	небож
Веремей ХВАСОВЧЕНКО	небож
Сава КОЗЛОВСКИЙ	небож
Олексей ПОВОЗНИЧЕНКО	небож
Михаль ЛЕСКОБИТ	небож
Андрей ПЕТРУША	небож
Процко ГЛУШКО	небож
Гаврило ОКСЮТЕНКО	небож
Артем ФЕДОРЕНКО	небож
Роман РОГОЗЕНКО	небож
Наум ИВАНОВИЧ	небож
Артем ЛАПТЕНКО	небож
Гришко БАКУМЕНКО	небож
Улас НАУМОВИЧ	небож
Яцко ГАЙДУК	небож
Микита БОРИСОВИЧ	небож
Оникий ШУЛЬЖЕНКО	небож
Иван ТОЛОШЕНКО	небож
Федор ЛЕПЕШЕНКО	небож
(//л.6) Федор МАТЕЕНКО	небожчик

Степан ПАРШУКОВСКИЙ	небожчик
Ониско ГРЕЧКА	небож
Степан РЕДКА	небож
Васко ТИМОШЕНКО	небож
Роман ГОРБАЧЕНКО	небож
Максим ОЛЕКСЕЕНКО	небож
Радко ЗДОР атаман	небож
Микита СТЕПАНЧЕНКО	небож
Гришко ШРАМКО	небож
Купрей СТАСЕНКО	небож
Гришко МОВЧАН	небож
Леско ЦЕЛУЙКО	небож
атаман Васко ПРИЩЕПА	небож
Гришко ФЕДОРЧЕНКО	небож
Прокоп КУПРИЯНЕНКО	небож
Сила ГАВРИЛЕНКО	небож
Ничипор МАМОНЕНКО	небож
Трухан ГАЛУШКА	небож
Стефан КРИВОЛАП	небож
Опанас ЛЮТОС	небож
Федор ГОГОЛЬ	небож
Яцко ПУЗАЧЕНКО	ранний

Сотнѣ СЕДНЕВСКОЕ

Казимир ПАРШУКОВСКИЙ сотник	небозчик
Богдан СИМОНЕНКО	небожчик
атаман Иван ДРУТ	небож
Пархом ДМИТРЕНКО	небож
Иван САВОСТЬЕНКО	небож
Радко ГОРАНЕНКО	небож
Евсѣй УСТИМЕНКО	небож
Иван РОСОХА	небож
Матвѣй СКИБЕНКО	небож
Миско КОШОВЕЦ	небож
Опанас СМИЛЮК	небож
Семен ТОМИЛЕНКО	небож
Мина ВОЛОДКО	небож
Гапон МОСКАЛЕНКО	небож
Кондрат ДОРОШЕНКО	небож
Кондрат КУПР°ЕНКО	небож
Евдоким ШАТИРКО	небож
Андрѣй ПАНЧЕНКО	небож
Мина ПАЛАМАРЕНКО	небож
Омелко БАЛАШЕНКО	
Козьма ДОВГОПОЛЕНКО	
Дмитро ГРИДЯЩЕНКО	
Дмитро ЧОРНОБРИВКО	
Матвѣй ЧОРБОГОНКА	
Иван НАЗАР	
Михаль ХОЛЯВКА	
Опанас ЛУЦКОВ	
Ярко ГЛАДКИЙ	
Павел ДЕРЕВЯНКА	

Демко ВОДОПЯН Корнѣй ВЕРНѢЧЕНКО Лаврѣн ПУТѢЛА Федор ВЛАЧЕНКО Андрѣй САКУНЕНКО Максим БАРЮТА Лукьян ПУШКАРЕНКО Фома СВИРИДЕНКО Василь ХУДИЧЕНКО Дмитро ДАЙНЕКА Гаврило КОРОВЧЕНКО (//л.б зв.) Павел ГРИГОРЕНКО Остап ЛУСТИЙ Яким ГУРЧЕНКО [Мокий] ЖУНЕНКО Иван [ГАНЕНКО] Гапон ГРЕБЕННИК Авдѣй ДУДАРЕНКО атаман Давид ХОМЕНКО Терешко КРИВЦОВ Стаско КОЧУР Тереш НЕСТЕРЕНКО Гаврило АНТИПЕНКО Януш з Дирчина ШКЕНОК з Мокишина БЕЛСКИЙ з Камки	небозчики
	небожчик ранний
	ранние
	ранний

Сотнѣ ГОРОДНИЦКОЕ

Назар ЖОЛКО Иван БИЗЮК Федор [ВОВРОТАН] Оксюта ОРЩЕНКО Яцко МИЩЕНКО Яким БРАГИНЕЦ Василь ЛУКАШЕВИЧ Козьма БОРЗЕЦКИЙ Филин ЗРУБИН Процко ТАВАРИПКОВЕЦ Юрась ДРАКЛНЕНКО Богдан БОНДАРЕНКО Стефан МАКОШИНЕЦ Матвѣй КОЛЯНКУЛ	ранний
	ранние
	ранний
	небозчики
	небожчик

Сотнѣ БЕРЕЗИНСКОЕ

Иляш ЛАРЧЕНКО Ничипор МИЩЕНКО Андрѣй ТЕРЕНЕНКО Иван БЕЛОЛИЧЕНКО Стефан МУРАШКО Омелко КУКА Казимир ЯНЧЕВСКИЙ Демко ОНИЩЕНКО	небозчик небожчик небожчик небож небож небож ранний ран
--	--

Сотнѣ СТОЛИНСКОЕ

Луцик КЛИМЕНКО	ранний
Грицко ПОВСТЕНКО	ранние
Игнат ЕВТУШЕНКО	
Семен ГРИЦАЕВ зять	ранний небож небож небож
Гаврило ПИСКУНЕНКО	
Хвеско БОРЩУЧЕНКО	
Луцик КЛИМЕНКО	
Денис КУЗЬМЕНКО	
Хвеско ТРОХИМОВ зять	

Сотнѣ МЕНСКОЕ

Федор ОНИЩЕНКО сотник	ранний
Иван ЯКИМОВИЧ хоружий	ранний
Степан ЗЪНЧЕНКО	ранний
Юрко [МАЦАН]	ранние
Дмитро ГРИЦАЧЕНКО	
Гаврило ДЕМЯНЕНКО	
Василь КЕРЕЩЕНКО	
Яким ВОВТУШЕНКО	ранний небожчик
Ониско ДЕНИСЕНКО	
(//л.7) Ярема [СКАКУН]	небожчики
[Иляшко] СПИРОХОЗА	
Тимош ДАНИЛОВСКИЙ	
Ничипор МИХНЕНКО	
Игнат ПЕРЕГУДА	
Матвѣй ИЛЯШЕНКО	
Микита ШИНКАРЕНКО	
Устим ПРОКОПЕНКО	
Иван КРАВЕЦ	
Юрко ВОВТУШЕНКО	
Грицко ЮРПИНИЧ	
	небожчик

Сотнѣ СИНЯВСКОЕ

Василь ШКОЛНИЙ	ранний
Иван КТИТАРЕНКО	ранний
Захар ПАРХОМЕНКО	ранний
Улас РАДЧЕНКО	небож
Авдѣй РАДЧЕНКО	небож
Яцко ВОЛОШИН	небож
Микита НАЛИВАЙКО	небож
Иван НЕЛОДЕНКО	небож

Сотнѣ КИСЕЛЮВСКОЕ

ЯРМАК сотник	небож
другий не поч. мѣсце мѣраний Кондрат	небож
[БУШАК] сотник	
Петро СТЕПАНЕНКО	небож
атаман Федор РАБЧЕНКО	ран
Леско РУДЕНКО	ран

Остап ШЕЙНЕНКО
Петро ПРИЛЕПКА
Мина ШИМЧЕНКО
Грицко ЮВЧЕНКО
Антон ШЕВЧЕНКОВ зять
Олѣхвир ГОЛИЧАН
Семен ПЕТРОВИЧ
Яцко КИРИЛЕНКО
Терах ИГНАТОВИЧ
Петро ЛОПАТА
Давид ГОНЧАРЕНКО
Иван КОНДРАТОВИЧ
Остап ЧЕРЕПОК
Стефан ГРИЩЕНКО
Роман ИВАНОВИЧ
Семен ЧОПУРНИЙ
Тимох КОНДРАТОВИЧ
Потап ФЕДОРОВИЧ
Стефан БАБИЧЕНКО
Сергѣй САПОНЕНКО
Харко СЕРБИНЕНКО
Сацко ЮРИЛКО
Павел ТАРАСЕНКО
Каленик
Иван ПОТАПОВИЧ
Семен МОЛЯВЧЕНКО
Радко ИЛЧЕНКО
Процик КЛИМОВИЧ
Лаврѣн СЕВЧЕНКО
Логвин ГРИШКОВИЧ
Купрѣй
Гарасим ИВАНОВИЧ
Степан ПЕТУШЕНКО
Андрушко САВОСТЯНЕНКО
Матвѣй ГОРДИЕНКО
Максим КУЛИШ
Макар БАЗЕНКО
Макар ЦЕРКАЛО
Яцко КУЧКА
Тишко НАДТОЧИЙ
Иван ГАРАСИМЕНКО
Ананка РАДЧЕНКО
Максим ИСАЧЕНКО
Миско КОВАЛЕНКО
Матюша ФИЛОНЕНКО
Сергий РѣДКИЙ
Степан ЛѣНКОВ
Гришко ДАНИЛЕНКО
Семен РАДЧЕНКО
Остап ПРИЩЕПА
Иван ТОВСТИЙ
Степан МОСКУТЕНКО
(//л.8) Иван КАПИТАН
Гарасим КАРТАВИЙ
Улас ШИРОБОЧЕНКО

небозчики

Иван МОРУГИЙ Юско БУКИТЕНКО Лукьян ТОШЕН Отрох ТИЩЕНКО Дмитро РОЖЧЕНКО Иван ДРОЗД Семен ЦИБРА Данило ОСАДЧЕНКО Ничипор ДУДЧЕНКО Грицко ЗЕЛЕНСКИЙ Ярмола МАКАРЕНКО Иван МОНАСТИРСКИЙ Хома ОТРОЩЕНКО Иван ЛЫСЫЙ Якуш РИЖИЧЕНКО Пилип ХИЗНЕЛЧЕНКО Яцко ПЕТРЕНКО Иван ИВАШУРА Василь ТКАЧ Грицко ТИЩЕНКО Андрѣй ЛОГВИНЕНКО Кондрат УСЕНКО Андрѣй СКОЧОК Петруша Тимош ШИНКАР Василь ХВЕДЧЕНКО Микита САГАНОВ Василь ОМЕЛЯНЕНКО Яцко ШАРЕНКО Кирик ПАЛАМАРЕНКО Иван ШКЛЯР Хвеско ПЛАСТУН Иван МИЩЕНКО Ониско ГАВРИЛЕНКО МИХАЙЛЕЦ Грицко ГРАБЕННИЧЕНКО Лукьян КРАВЦОВ зять Ярмола БЕЗПАЛОГО син Иван ТОВСТИЙ Филон КОЗАК Мартин ЯРМОЛЕНКО Лукьян АЛЕКСЕЕНКО Демьян МИЩЕНКО	небозчики
	небозчик ранний ранний ран ран ран

Небожчиков всѣх в том полку Чернѣговском двѣстѣ осмдесят сѣм, ранних сто десять.

(ЦДІАК України. - КМФ-7. - Оп. 3. - Спр. 352.)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

У 1687 р. І. Самойловича звинуватили в зраді. Гетьманом обрали Івана Мазепу (1687-1709 рр.). Останній, до речі, не був активним організатором змови проти Самойловича, як вважали деякі дослідники. С.М. Соловійов допускав можливість того, що після арешту І. Самойловича князь В. Голіцин, до якого 7 липня 1687 р. потрапив донос на нього, мав таємні відносини з І. Мазепою і вбачав в його особі найнадійнішого претендента на гетьманську булаву. Однак сучасна історіографія спростовує легенду про хабар у розмірі десять тисяч карбованців, який новий гетьман буцімто дав В. Голіцину на знак вдячності за обрання на гетьманство.

Із праць вітчизняних істориків перед нами постає портрет «справжнього політичного діяча, який втілював у собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича».

Якщо врахувати, що всього, ставши гетьманом, І. Мазепа отримав в Україні в рангове володіння 72 села і слободи, то побачимо, що більшість їх (понад 60%) була зосереджена на Чернігівщині. Про це засвідчують, зокрема, дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1

Розміри гетьманського землеволодіння (за чисельністю дворів)

Полк	Гетьмани			
	І. Мазепа	І.Скоропадський	Д. Апостол	К.Розумовський
Ніжинський	3 585	4 340	442	1 857
Київський	422	697	258	-
Переяславський	1 239	899	1 438	991
Гадяцький	4 241	4 055	3 242	860
Стародубський	8 626	8 385	3 522	5 395
Прилуцький	297	779	-	467
Чернігівський	1 244	306	-	58
Лубенський	-	310	90	-
Полтавський	-	111	111	-
Всього	19 654	19 882	9 103	9 628

Зробивши відповідні підрахунки, можемо стверджувати, що І. Мазепі всього належало 19 654 двори, в тому числі в Стародубському полку 8 626, що становило 43,9% від усієї їх кількості. Загалом йому підлягало понад 20 000 маєтків. Гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський значно поступалися перед ним. Доходи з рангових володінь йшли на утримання апарату гетьманської резиденції, будівництво церков тощо.

І. Мазепа багато землі додав до особистої власності шляхом купівлі в російських поміщиків. В одному лише Рильському повіті в 1699 р. він одержав таким шляхом землі, на яких було 25 поселень, де нараховувалось 2 297 дворів з 8 576 чол. Цілісна картина землеволодіння І. Мазепи на території Росії наприкінці XVII ст. виглядала таким чином.

Таблиця 2

Повіт	Населені пункти	Кількість дворів	Чисельність населення
Львовський	Іванівське	697	3 616
Путивльський	Колодежі	87	516
	Куренева	268	1 766
	Нова Спаська	159	1 114
	Снагость	370	1 925
	Уруса	234	919
Рильський	Олешня	63	435
	Амонь	178	1 211
	Богоявленська	120	494
	Вишні Деревеньки	213	1 465
	Вишня Грунь	52	284
	Городенське	14	170
	Гузомоя	69	558
	Дремова	5	26
	Жилина	25	162
	Івниця	14	86
	Ізбиця	26	159
	Кобилиця	206	1 236
	Качатне	71	603
	Козячі Гони	112	558
	Котлива	5	23
	Куреньки	173	1 406
	Неплюївка	184	1 119
	Нижні Деревеньки	226	1 604
	Нижня Грунь	18	57
	Ольхівка	85	716
	Петровська	11	58
	Речниця	12	86
	Сафронова	316	1 984
Стара Іванівка	93	545	
Сугрова	6	27	
Севський	Воронок	85	598
	Ковеньки	85	655
	Козино	94	795
	Крупець	191	1 294
	Локоть	54	311
	Погаричі	51	316
	Стариково	71	352
	Шутелева	41	232
	Шалигіна	68	484
Всього	40	4 852	29 965

У 1703 р. Петро I дав на ці й „инья купленные и поступныя села и деревни ... жалованную грамоту”. У цьому ж році Мазепі була надана Крупецька волость із селами.

Гетьманські рангові володіння займали одне із провідних місць у борошномельному промислі, що давав значні прибутки. Йому за посадою належало

багато млинів. Зокрема, на Чернігівщині такі: під селом Погорільцями на річці Ревні (три жорна борошняні й два кола ступні); в селі Смячі жорно й ступне коло; в селі Лариновці одне жорно; поблизу села Архипівки два жорна й коло ступне. Влаштувавши своє господарство в Янпольському старостві (Ніжинський полк), Мазепа побудував там млини, винокурні, гути, буди. За дві версти від Янполя на річці Івоті гетьман заснував рудню, навколо якої утворилося поселення із такою ж назвою.

І. Мазепа був дуже щедрий щодо роздачі маєтностей. Як зазначав свого часу Богдан Хмельницький, у цьому не було «ничого противного». В одному лише Чернігівському полку гетьман надав 48 маєтностей (у той час, як Богдан Хмельницький – вісім, Виговський – дві, Сомко – дві, Дорошенко – дві, Многогрішний – 12, Самойлович – 27). Інколи Мазепа звертався з нагоди земельних «пожалувань» до царя. Так, наприклад, задовольняючи його прохання, Іван і Петро Олексієвичі 3 березня 1690 р. «пожаловали» колишньому чернігівському судді Пантелеймону Радичу за його «усердныя службы» (проявлену хоробрість у війнах із Туреччиною, участь у кримських походах) село Буянки в Ройській сотні, село Сахнівку в Седнівській сотні й хутір Москалі в Любецькому повіті «со всеми к ним приналежащими угоди».

Частина наданих маєтностей перебувала в ранговому володінні. Слід зазначити, що рангові землі носили умовний характер, надавались у тимчасове користування. Після позбавлення власників займаних посад вони передавались тим, хто їх отримав. Наприклад, село Підлишне під час гетьманства Многогрішного «надлежало на его гетманскую особу, и он, гетман, надал бил полковнику компанейскому, прозванием Мурашце. А як настал по Многогрешному гетман Самойлович, а Мурашка взят в неволю, то оно село на гетмана Самойловича надлежало, и он, Самойлович, надал бил тое село некомуь Константію; а от Константія отобравши и владевши мало сам, и знову надал свату своему Федору Сулиме; а от Сулими, отобравши, надал сину своему Якову. А як после Самойловича гетьманом Мазепа учинен, то тое село ишло на его гетьмана; а он, Мазепа, надал был енералному асауле Василию Войце; после же Войце изнову на его гетмана належало. А после Мазепа гетман Скоропадській владел».

Перетворення рангових земель у спадкові володіння не передбачалося. Однак на практиці часто мали місце випадки, коли вони перетворювалися на вотчини, як, наприклад, м. Слабин. У 1690 р. генеральний військовий суддя Сава Прокопович звертався до царя за підтвердженням наданих Мазепою за службу володінь (села Кудрівки у Сосницькому повіті з орними землями, сінокосами й різними угіддями), а також купленого лісу в Новомлинському повіті й зайнятої діброви Березової під селом Мельнею. Цар не лише підтвердив Прокоповичу ці володіння, а й визначив їх у вотчинне користування.

Отримували землю й рядові козаки, які право власності на неї вважали складовою й невіддільною частиною своїх, завойованих шаблею, козацьких «вольностей». Прагнення до одержання цих прав, напевно, було однією із причин масового покозачення у другій половині XVII ст. селян і міщан. Але козацькі права на землю були обмежені. Ця обмеженість визначалася передусім умовним характером козацької власності.

З одного боку, козакам дозволялося засновувати на своїх землях слободи й реалізовувати монополію власності на землю шляхом присвоєння частини додаткових продуктів безпосередніх виробників. З другого боку, до обов'язків козаків входила необхідність виконувати військову повинність. У протилежному випадку виникала загроза втрати козацтвом наявної землі. У зверненні Івана Мазепа 1692 р. до царя з приводу цього зазначалося: «Гетман, с старшиною и с полковниками разсудили: которые особы еще в войску и в народе мнятся быти к службе негодны, а за нашими универсалами к маєтностям приобщилися, тех угодно бы от того владения отставити».

Гетьман не шкодував землі для заможної частини населення міст – міського

патриціату: війтів, бурмистрів. Навіть коли вони втрачали свою посаду, земельні володіння продовжували перебувати в їхніх руках. Досить вдало засвідчує це листопадовий універсал І. Мазепи за 1688 р. Незважаючи на те, що війт Ісаак Ярмолевич Дерев'янку пішов у відставку, гетьман не віддаляв його «для заслуг и певних респектов ... от слободки на его кгрунте прозиваемом Антонов Лубок стоячей», а також від трьох його млинів на річці Десні, «под селом Демянками урочища Гумнича и в селе Понуровце построених», і сіножатей, що розкинулися між річками Ревною й Товкачівкою. Дерев'янку дозволялося «з людей тяглих тамошних належати себе обирати послушенство». Всю власність Ісаака Ярмолевича Мазепа брав під охорону: «всех тих вишописаних добр, аби ни хто там з старшины, яко и черни наменьшой неважился чинить ... перешкоды, пишно варуем и рейментарско доказуем».

Щедро роздаючи землі, І. Мазепа поступово зміцнив економічне становище землевласників. У листопаді 1691 р. він виступив на захист їхніх інтересів, розпорядившись, щоб «посполитіе люде свое тяглые повинности непременно як и тепер, так и во все употомные часы пилювали».

У статтях гетьмана зазначалося: «Ежели за которыми полковниками и всякими начальными людьми маестности есть (тем), суды (судити ?) и приносы вольные у них (посполитих. – П.П.) принимать, и сена, и дрова велеть им на себя готовить, и поборы с них ... собирать».

Відносини між власниками й підданими базувалися на основі відбування останніми панщини і внесення чиншу. І це створювало великі труднощі в житті залежного населення, посилювало його експлуатацію. У пошуках покращення свого становища піддані часто зверталися за допомогою до вищої влади. Так, у відповідь на скаргу селян на «дозорцю» вертіївського сотника за непомірні безчинства й повинності І. Мазепа в 1701 р. наказав сотнику, щоб віднині його піддані «не больше, только два дне в тиждень, роботу ему панщиною робили». По суті справи, панщину офіційно було визначено саме такою кількістю днів, хоч власники й не поспішали визнати це і у встановленні термінів панщини керувались насамперед інтересами своїх господарств. У 1701 р. Мазепа регламентував і щорічний розмір чиншу у вигляді «осмачки овса от робочей товарини». Проте власниками він часто й густо ігнорувався в сторону збільшення.

В Україні існувала категорія селян підсусідків. Становище їх було дещо кращим у порівнянні з іншими селянами. Так, у 1664 р. гетьман І. Брюховецький заборонив з «сосудных людей ... дачи выбирать». Полковник Костянтин Солонина в 1688 р. звертався до отаманів Серединки й Надинівки, щоб вони не мали ніякої справи щодо підсусідків цих сіл і «жадного им не чинили загадованя».

Чернігівські міщани в лютому 1690 р. повідомляли царю, що старшинські й монастирські підсусідки, поселившись в магістратських селах Петрушині й Хмільниці, «в ратушу ... никаких платежей не дают».

У зв'язку з цим посилювався перехід до підсусідків людей із числа інших категорій залежного населення. Інші ж, не будучи підсусідками, намагалися видавати себе за них. «В м. Мрине найдутся подсоседков 78, которые, власными дворами живучи, вшелякой вольности užívають, маючи особним свои грунта, поля, сеножати и леса, землю орут и все пожитки, з ней приходячіи, на себе оборочають, его пастырской милости (Л. Барановичу) з тих своих ужитков жадного послушенства не отдають, так и к вживленію товариства охотницького, на станції там будучого, не хотят чинити помочи и сами военной служби не пилюют».

З метою збільшення кількості оподаткованого населення й боротьби із втратою об'єктів доходу І. Мазепа повів наступ на підсусідків. Так, 7 травня 1697 р. гетьман примушував сплачувати податки підсусідків Ніжинського полку, які проживали в дворах козаків і перебували під «обороною козацкою». Ті з них, у кого був кінь, повинні були допомагати тяглим людям в утриманні «товариства охотницького», даючи щомісячно по одному шагу грошей. Від решти повинностей такі підсусідки звільнялись. Однак тих, хто мав власну землю й вирощував хліб, залучали не

лише до повинностей, зв'язаних із утриманням «товариства охотницького», але й до інших «тяжаров и повинностей тяглых» у міру можливостей кожного з них.

Роком раніше (1696) гетьман залучав до «вистатченю» «належитости» на користь «товариства» охочекомонного полку Пашківського тяглих людей Мрина, які «у козаков в подуседках живут» і мають власну землю.

Згідно з універсалом від 11 листопада 1696 р. підсусідків Мринської сотні, які проживали в своїх або козацьких дворах і мали власні поля, ліси, сіножаті й інші угіддя, зобов'язували «посполу з тяглими людми» виконувати так звані суспільні повинності і «в прокормленю компанейцов належитость» відбувати. У 1701 р. гетьман видав універсал, яким підсусідки переводились у посполство.

Слід зазначити, що внаслідок втручання власників маєтків погіршувалося соціальне становище українського козацтва. Часто порушувались здобуті козаками права й привілеї. Наприклад, у Ніжинському полку вони примусово залучали козаків до свого підданства, відбирали від них землю й накладали такі повинності й податки, що козаки за тими методами пригнічення, які застосовувались у відношенні до них, по суті, майже не відрізнялися від залежних селян.

І. Мазепа, дізнавшись про це, восени 1691 р. наказав, «абы козаков, здавна в тых маєтностях мешкающих, жадною и наименшою кривою не дотикали». Однак це стосувалося насамперед тих козаків, які «у реестри войсковому знайдуючіся і услуг козацких нелениво й нехитляно щирым приложением всегда пилнующи, при зуполных войсковых правах и волностях найдовалися и спокойне во всех духовных і свецких маєтностях без жадное жили турбаціи». Людей, які поміняли селянський стан на козацький, гетьман 6 грудня 1690 р. дозволяв у Семенівці пані-державці Марії Семенівні брати «под свое послушенство». При козацьких вольностях залишалися лише ті козаки Семенівки, котрі в 1689 р. перебували «на службе монаршой» під Кизикерменом. У подальшому І. Мазепа забороняв приймати «посполитых тяглых людей у реестр козацкій».

Оперуємо непоодинокими фактами, які свідчать про те, що гетьман заступався за населення. Відомі його універсали, направлені на заборону навантаження селян тяжкими роботами і поборами, самовільного суду над ними. Часто він підтримував мешканців міст. Так, у відповідь на скаргу жителів Березного І. Мазепа в травні 1698 р. суворо заборонив чинити «своеволю» людям, які проїздили через містечко без гетьманського «виразного подорожного листа» й самовільно брали у місцевого населення підводи, провідників, а також добивалися продовольства й напоїв, завдаючи йому тим самим значних збитків. Гетьман дозволяв затримувати порушників і повідомляти про те «до нас» або ж «безчестно з города ... випроважати». У травні 1697 р. Мазепа забороняв тим, хто проїжджав без подорожніх листів, чинити будь-які перешкоди мешканцям Мрина. Навіть ті, хто мав право проїзду через містечко у військових справах, позбавлялися можливості брати зайві підводи, а також «напитков и одное квартаи вимагати ... тилко так много як в подорожной нашой будет написано».

Нелегко доводилось населенню тих міст і містечок, у яких перебували на постійі війська. Згідно з рішенням гетьманату в другій половині XVII ст. тягар по утриманню «охотницького товариства» лягав на плечі міщан і селян (монастирських також). В універсалі Мазепа від 1 січня 1698 р., адресованому чернігівському, ніжинському і стародубському полковникам, зазначалося, що на утримання «компанейца комонного по двадцеть пять, а на пехотинця по двадцеть члвка господаров отведено». Дуже обтяженими були жителі Мрина, з яких збирали стацію «в прокормленю охотницького компанейского комонного товариства». Щоб якось полегшити становище мринчан, Іван Мазепа 7 травня 1697 р. дав вказівку залишити в містечку лише сім компанійців, інших десять розквартирувати по інших населених пунктах: трьох у Ніжині, шістьох у Вертіївці й одного в селі Дурнях.

Часто військові люди, що проїздили через Ніжин, добивалися у мешканців міста робіт, капців, шкарпеток, рукавиць тощо. Мазепа 12 листопада 1696 р.

забороняв «без виразного нашого листа» брати не лише перераховані речі, але навіть хліб і сіль.

Про підтримку гетьманами міщан до певної міри свідчать дані про кількість універсалів, переважна більшість яких була надана їм І. Мазепою.

Таблиця 3

**Кількість універсалів міщанам українських міст
(друга половина XVII ст.).**

Гетьмани	Полки										Всього універсалів
	Г	К	Л	М	Н	П	П	П	С	Ч	
	а	и	у	и	і	е	о	р	т	е	
	д	ї	б	р	ж	р	л	и	а	р	
	я	в	е	г	и	е	т	л	р	н	
	ц	с	н	о	н	я	а	у	о	і	
	ь	ь	с	р	с	с	в	ц	д	г	
	к	к	ь	о	ь	л	с	ь	у	і	
	и	и	к	д	к	а	ь	к	б	в	
	й	й	и	с	и	в	к	и	с	с	
			й	ь	й	с	и	й	ь	ь	
				к		ь	й		к	к	
				и		к			и	и	
				й		и			й	й	
Б. Хмельницький	-	6	-	-	1	-	-	-	-	1	8
І. Виговський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	4
Ю.Хмельницький	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2	4
І. Брюховецький	-	4	-	-	3	-	-	-	1	2	10
Д. Дорошенко	-	-	-	-	3	-	1	-	-	-	4
Д. Многогрішний	-	3	-	-	1	-	1	1	3	2	11
І. Самойлович	-	7	-	-	2	-	-	2	2	2	15
І. Мазепа	-	25	-	-	5	1	-	1	4	2	38

І. Мазепа дбав про розвиток ремесла. Він не робив обмежень для вступу в цехи (цей момент відрізняв українські цехи від західноєвропейських на певній стадії розвитку). Так, мандрівним чоботарям Козельця Мазепа дозволяв виготовляти продукцію свого профілю при умові сплати до «скринки братской цеховой тоє що брата ухвалит». Могли вони стати й повноправними членами чоботарського цеху, заплативши в даному випадку одну копу литовську, а також «воску церкви божой належачого и уконтентованя брати и сотникови на тот час застоючому ползолотого ... дати». Гетьман забороняв полковнику, сотнику й війту брати підводи в ремісників цього цеху й наказував, щоб ніхто взагалі «не важился ... их ... обтяжати». Звільнялись працівники цеху від тюрмної варті, «их цеховіи двор от подачок меских бил волен». Те ж саме стосувалось і шевського цеху Козельця, у якому «жеби бедние ремесники ни от кого кривди не поносили». Крім того, на випадок, якщо цеховиків-шевців хтось залучав до виконання робіт «на потребу свою зробити», той повинен «за роботу им заплатити як ся годит».

Заохочуючи розвиток борошномельного промислу, І. Мазепа сприяв тому, щоб

власниками млинів були міщани. Зокрема, на підставі його універсалу від 3 жовтня 1687 р. «на росходи меские» Стародуба надавалися млини на річці Бабинці поблизу міста з двома борошніними колами (це був так званий «меский млин», у селі Газукові (Язуках, Газуцкові) на річці Ваблі (Габлі) (з одним борошніним колом), Шаршовицький млин на річці Росусі (два борошніних кола), у селі Артюшкові (з одним колом), у селі Вистрикові (Кострикові) одне жорно. Третю частину «мелницького» (це була так звана «войсковая мерочка» або ж «часть войсковая») передбачалось відбирати «на потребу мескую».

«Улитовавшись над местечком (Березним. – П.П.) ... о тажари в наездах сгоденних и иных великих видатках», «ку вспоможеню тамошних мешчан и всей громади» універсалом від 8 травня 1688 р. гетьман надав чепелівський млин на річці Турі (три кола), власником якого був напередодні Красовський, дозволивши збирати й використовувати «всякіє розміровіє пожитки», що надходили з цього млина, «в своих росходах».

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. відкривала широкі можливості й перспективи для розвитку винокурного промислу. Право на виготовлення й продаж спиртних напоїв отримало все населення. Однак привілеї, надані владою щодо занять винокурінням всьому населенню, не були стабільними, а залежали, насамперед, від певних політичних обставин. І через другу половину XVII ст. проходить ціла низка наказів, направлених уже на заборону наданих було певним категоріям населення прав на виробництво спиртних напоїв. Так, у 1667 р. селяни могли курити горілку лише для урочистих та поминальних заходів (весілля, похорон тощо). За це вони повинні були вносити певні грошові суми. Існували запроваджені винні відкупи (оренди). Гетьман Іван Брюховецький взагалі заборонив населенню, крім козаків, займатися курінням горілки (1667 р.). З метою виправдання свого рішення він зазначав, що від того лише «израстают бунты и лесам умоление и хлебам убавка».

Іван Мазепа вважав, що, навпаки, саме заборона винокуріння у багатьох випадках приводить до масового незадоволення населення і з метою пом'якшення ситуації дозволяв (1690 р.), щоб на родини, весілля, хрестини й поминки «волю было каждому зробити в дому горелки любо где на стороне дешевою ценою гуртом купити оное». В універсалі від 27 серпня 1701 р. продовжувалось: «А докладаем тое, жеби волно было як козакам, так и посполитим людям на крестини, и на веселя любо з своей пашне кадку и другую выкурити горелки».

У 1678 р. гетьман І. Самойлович «для платы войску охотному аренды (відкупи. – П.П.) установил». У Почепі, наприклад, горілчана оренда становила 1 884 руб. 74 коп. У Чернігівському полку за Самойловича, крім горілчаної, практикувалася також оренда на тютюн, дьоготь і «неволю было никому горелки, дегтю, и табаку по домам, и по шинкам, продавати, а продавати одни толко Арендари, которы тую аренду у гетмана брали на откуп». Сума цієї оренди, на жаль, невідома. У містечку Седневі здавалася на відкуп за 20-30 коп. щорічно торгівля привезеною рибою, сіллю, олією. Народні маси були вкрай незадоволені орендою.

На думку деяких вчених, після Самойловича орендна система збору засобів на Лівобережжі припинила своє існування. Однак маємо відомості, які свідчать про те, що оренда на горілку, дьоготь та тютюн зберігалась і в подальшому. І при Мазепі Чернігів з повітами давав щорічно 700 рублів (по 200 руб. з цієї суми надходило в Чернігівську ратушу і на полкові потреби), Березне й Мена з повітами – по 500 руб., Седнів – 300 руб.

У 1693 р. на «воскресенском съезде» старшини при гетьмані розглядалося питання щодо подальшої долі оренд: «есть ли оные держати или оставити і найти іный способ для збиранія денег». Єдиної думки з цього приводу з'їзд не виробив. Більшість його учасників наполягала, щоб «аренды были отставлены, яко речь воиску и посполству ненавистная».

У цьому ж році І. Мазепа розпочав було податкову реформу, яка скасовувала винні відкупи – оренди – і вводила єдиний податок із власників винокурень та

шинків. Але поскільки цей податок призводив до розорення дрібних виноробів і гуральників, гетьман у наступному (1694) році змушений був відмовитись від нововведень і повернувся до орендної системи. Пояснюючи царському уряду таке рішення, він зазначав: «Оренда тут, в Україні, не так податками своїми тяжка, як самим іменем з давніх часів ненависна, – треба думати, тому, що за польської держави жиди володіли нею і заводили багато видуманих тягарів». Гетьман пом'якшив ситуацію, дозволивши населенню, як уже зазначалося, вільно курити спиртні напої для власних потреб.

Слід зазначити, що орендна система мала місце в Польщі. У Росії вона була відома до 1681 р. З відновленням її в 1755 р. відкупи на горілку розповсюдилися по всій території імперії.

І. Мазепа був зацікавлений у розвитку гутного промислу, який давав великі прибутки. Наприклад, надаючи в 1704 р. Василю Скабичевському дозвіл на спорудження гуті, гетьман прямо зазначав, що гутник «має з той гуты в предлежащие места на год до шкатулы гетманской давати». У 1700 р. він охоче дозволяв Полуботкові завершити будівництво розпочатої Л. Полуботком гуті під Савинками. Мазепа заохочував також будівництво буд, надаючи дозвіл «обискавши в пуцах способныя на то положенія, завести буды и робити в них поташ або шмальцуг».

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набуло металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб господарства того часу й війська залізом. Випускали його, як правило, в руднях. Ці підприємства існували переважно в Сіверщині. Брати Степан і Дем'ян Чумаченки (м. Березне) постачали із Ропщинської рудні на річці Снові 200 золотих і п'ять візків «доброго гнучого железа». 25 травня 1704 р. І. Мазепа зазначив: «А если бы вперед потреба была нам железа доброго, tedy повинни будут оногo нам выстатчати люб на тую самую сумму грошовую ратную, люб за наши гроши, ценою возок по два таляри».

З другої половини XVII ст. в Україні розпочалося складання зв'язків між окремими регіонами, між місцевими ринками, торгівлі відносини вступали в нову стадію розвитку. Відомо, що посередниками між виробниками і споживачами товарів виступає купецтво. Важлива роль у розвитку торгівлі належала, зокрема, грецьким купцям м. Ніжина. Політика гетьманату була направлена на турботу про них. Іван Мазепа універсалом від 19 жовтня 1696 р. підтвердив права й привілеї ніжинських греків. У ньому, зокрема, зазначалося, що греки «честь свою купецкую держати и целость хранити хотячи, сами межи собою и межа челядью своею всякой разсуждали и расправляли sprawy».

Основним юридичним документом на визнання їх прав вважається універсал І. Мазепи від 1701 р., виданий у відповідь на скарги на адресу гетьмана грецьких купців («суплековали ... купци греческие, домами своими в Нежине мешкающие», що міський і полковий уряди самовільно беруть у них коней в підводи, а також завдають значних збитків «насиланием в дома их наездов»). Цей документ віднині строго забороняв ніжинському магістрату й полковникам брати в них коней і підводи й «проезжим людем в домах их господы показовати, и жадных меских подачок брати».

Щоправда, це не стосувалося купців-греків, які мали «подворки» й були власниками земель. В універсалі від 11 листопада 1696 р. І. Мазепа виражав незадоволення щодо того, що «греки многие скупивши кгрунта у людей таковых (тяглих. – П.П.), которі отбували мескую повинность жадное з тих кгрунтов нечинят ратушови помочи». Гетьман зобов'язав грецьких купців-землевласників Ніжина, «абы конечно до ратушной их повинности належали и им майстратовим абы отдавали належитое послушенство».

І. Мазепа зберіг за грецькими купцями право власного суду: «Дела их купецкие и всякия sprawy, самим межи собою росправовати, и всякие заводы и звады люб межи товариством их, люб межи челядью деючиеся, судити и успоковати

позволяем». Генеральний військовий суд втручався в досить тяжких випадках.

Народна пам'ять закарбувала гетьмана як видатного діяча свого часу. У запису під роком 1751, виявленому професором С. Масловим в одному із монастирів на Чернігівщині, анонімний автор період його гетьманування згадував із ностальгією: «Добре було життя за Мазепи. Най кості його святяться».

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Ахеографическою Комиссиею. – СПб, 1867. – Т. V. (Далі: АЮЗР).
2. АЮЗР. – СПб, 1869. – Т. VI.
3. АЮЗР. – СПб, 1872. – Т. VII.
4. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1859. – Ч. 2.
5. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999.
6. Генеральное следствие о местностях Нежинского полка. 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901.
7. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1909. – Вып. III.
8. Гуржий А.И. Формирование крупного феодального землевладения казачьей старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII - 60-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1983. – № 3.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007.
10. Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи у концепції С. Соловйова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5.
11. Костенко І., Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Київська старовина. – 1993. – № 2.
12. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992.
13. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків. Довідник з історії України. – К., 1993.
14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
15. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
16. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский.
17. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине Малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском Генерал-Губернаторе. – К., 1888.
18. Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – К., 1926.
19. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33), 54 511 (Лаз 33), 54 513 (Лаз 33), 54 516а (Лаз 33), 54 522 (Лаз 33), 54 642 (Лаз 33), 54 645 (Лаз 33); 55 451 (Лаз 413), 55 503 (Лаз 414), 55 510 (Лаз 414), 55 514 (Лаз 414), 55 515 (Лаз 414), 55 587 (Лаз 415). – Ф. VIII. – Спр. 228/97, 1672 (ун. 124), 2408 (ун. 126), 2409 (ун. 126). Ф. X. – Спр. 4468, 4469. Ф. 1444 (ун. 117).
20. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. Часть первая. Отдел нумизматический // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй.
21. Описание рукописей кн. В.Д. Голицына // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.
22. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
23. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003.
24. Пирог П.В. Гетман І. Мазепа як землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007.
25. Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.
26. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3.
27. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К., 1993.
28. Пиріг П. Торгівля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.
29. Ситий І. Мазепина книга // Голос України. – 1994. – 6 серпня.
30. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII столетиях. – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса, 1922.
31. Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах. – М., 1991. – Кн. VI. – Т. 11-12. Кн. VII. – Т. 13-14.

32. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991.
33. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – Львів, 2002.
34. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 146, 167, 168. Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 9. Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 50. Ф. 154. – Оп. 1. – Спр. 21. Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 213, 215.
35. Швидько Г.К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. / Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1 300- літтю Чернігова. – Чернігів, 1992.
36. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3.
37. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
38. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции // Земский Сборник Черниговской губернии. –Чернигов, 1901. – Ноябрь. – Приложения.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИБОРНЕ УПРАВЛІННЯ: ЗДОБУТКИ В ЦАРИНІ ОСВІТИ (70-90-і РОКИ ХІХ ст.)

"Наука й освіта - це основа величного храму людського благополуччя", - вважали представники російської інтелігенції періоду Просвітництва [1, с.90]. Справді, від того, якою мірою ми опанували життєво необхідні знання і навички, яким був рівень якості навчально-виховного процесу, залежить вектор розвитку особистості, взаємодія індивідів у соціумі, наша професійна придатність, інші аспекти буття окремо взятої людини і суспільства в цілому. З урахуванням того, на якому щаблі культурно-духовної еволюції ми перебуваємо та які зміни відбуваються в політичному і соціально-економічному пластах функціонування держави, трансформуються виховні концепції, форми і методи навчання. Певний досвід нам залишає історична минувшина, тому актуалізація окремих її сторін, у тому числі в регіональному розрізі, досить популярна в сучасній педагогіці та історії. Передусім, привертає увагу друга половина ХІХ ст., коли в руслі ліберальних перетворень 60-70-х років зазнала реформування й система освіти. Наскільки вдалим й ефективним був даний процес, наскільки відповідав потребам часу? Відповіді на ці та інші запитання намагаються дати у своїх наукових студіях Є. Сисоєва, С. Стрілець, Н. Кавалерова, Л. Медвідь, Л. Березівська та інші [2].

Проблемам формування мережі освітніх закладів у Чернігові в ХІХ ст. присвячені праці О. Удода, Є. Шпилевського, Ф. Спиридонова, В. Леуса, В. Руденка та інших [3]. Автори-краєзнавці оприлюднюють матеріали про заснування і діяльність у губернському місті навчальних установ, починаючи від початкових шкіл до середньоосвітніх та професійних закладів державної і приватної форм власності; фокусують увагу на особливостях навчально-виховної роботи, віднаходять інформацію про видатні персоналії, котрі навчалися або вчителювали в тому чи іншому училищі, гімназії. Відрадно, що у краєзнавчих студіях вказуються місця розташування тогочасних навчальних корпусів та їхнє сучасне функціональне призначення. Аналізуючи стан освіти в пореформену добу, дослідники наголошують на заслугах представників земського самоврядування, що, безперечно, цілком обґрунтовано. Однак при цьому не варто забувати про здобутки іншої гілки муніципального управління - міського самоврядування Чернігова. Використовуючи архівні матеріали й краєзнавчі доробки, ми взяли за мету показати роль виборного управління губернського міста в процесі організації й фінансування навчальних закладів.

До введення Міського положення 1870 р. участь чернігівського самоврядування у розвитку освітянської галузі полягала передусім у фінансовій підтримці

початкових шкіл. Щорічно на їх утримання дума надсилала до Міністерства народної освіти визначену суму, проте міністерство, встановлюючи обсяги грошових внесків, не враховувало рівень соціально-економічного розвитку населеного пункту та можливостей прибуткової частини місцевої скарбниці [4, арк.4]. Реформувавши муніципальне управління, держава передала на їх повне утримання міські початкові і парафіяльні училища. За наявності коштів управам надавалася можливість відкривати нові навчальні заклади, зміцнювати матеріально-технічну базу існуючих, рекомендувати кандидатів на вчительські посади. Крім того, органи самоврядування стали контролювати грошові витрати навчальних закладів і мали право брати участь у роботі училищних рад. Передаючи початкові школи у відомство виборних структур, уряд забезпечував гарантоване фінансування народних училищ і створював умови для розширення шкільної мережі країни. Власне державні видатки на народну освіту, зазначає В. Шевченко, залишилися мізерними [5, с.73].

Перш ніж розглядати діяльність самоврядних інституцій Чернігова у царині освіти, вкажемо, що у другій половині XIX ст. Чернігівська губернія мала розгалужену систему навчальних закладів. Основою була початкова школа, що значною мірою визначала виховання і духовний розвиток людини, закладала фундамент для наступних ступенів навчання (хоча урядовці вважали головним завданням початкових шкіл перш за все виховання в учнів шанобливого ставлення до особи імператора та до існуючого ладу). Структура початкової освіти вирізнялася надзвичайною складністю, бо включала різні типи навчальних закладів. Кожен із них функціонував згідно із законодавчими актами - статутами, які регламентували організацію, умови й обсяг роботи, правила для учнів, права та обов'язки вчителів.

Внутрішня ієрархія початкової освіти передбачала школи трьох ступенів. До першого належали однокласні училища, слухачі яких опановували елементарні знання. Освітньою програмою передбачалося навчити читати, писати, рахувати і знати Закон Божий. Навчальний процес тривав два-три роки. Організаторами таких шкіл виступали зазвичай органи муніципального управління - земське і міське самоврядування. Вони таким способом намагалися подолати неграмотність і підвищити освітній рівень населення. В залежності від засновника школа могла називатися однокласною земською чи міською. Були також церковнопарафіяльні школи, які діяли при місцевих церквах, на їхні кошти існували, а отже, їм підпорядковувалися школи грамоти.

Другий щабель початкової освіти презентувався двокласними училищами (церковнопарафіяльні школи, повітові, міністерські зразкові училища). Навчальна програма розраховувалася для двох класів із курсом 4-5 років. У першому класі учні здобували аналогічні знання, що й в однокласній школі, а в другому - викладалися дисципліни загальноосвітнього курсу. Тобто вихованці вивчали основи геометрії, креслення, російську мову, історію, географію, природознавство. Повітові училища були трикласними з шестирічним терміном навчання: учні опановували арифметику, основи геометрії, креслення, російську мову, каліграфію, історію, географію, Закон Божий, малювання.

І, зрештою, третю ланку початкової освіти представляли багатокласні міські училища (положення про їх організацію затвердили у 1872 р.). Вони були трикласними, як і повітові, з дворічним курсом у кожному класі. Перший курс відповідав програмі початкової школи, але, оскільки він був дворічним, то учні вивчали навчальні дисципліни досить детально. Водночас, якщо, скажімо, випускник початкової школи мав намір вступити відразу до другого класу багатокласного училища, то виникали труднощі через неузгодженість програм.

Кожен клас міського училища мав два відділення. Якщо у відділенні працював окремий учитель, то училище називалося чотирикласним, при подальшому дробленні - п'яти- і шестикласним, хоча навчальна програма й організація освітнього процесу не змінювалися. Учителі, котрі викладали у повітових

училищах, а потім виявили бажання продовжити роботу у багатокласних, зобов'язувалися підтвердити рівень своєї кваліфікації шляхом складання фахових іспитів у гімназіях чи педагогічних інститутах. Випускники багатокласних училищ могли вступати до вищих професійних закладів або ставати слухачами спеціалізованих фахових курсів - бухгалтерських, торговельних та інших, а якщо досягли 16-річного віку - мали право вступу до учительських інститутів [6, с.103, 104]. У цілому, на думку дослідників, міські училища - не досить продумані заклади в плані організації й навчальної програми. Освітній процес у початкових школах перших двох щаблів був недостатнім для безперешкодного вступу до багатокласних училищ, водночас вихованці останніх не отримували необхідного багажу знань для вступу у вузи. М. Константинов і В. Струмінський вважають, що уряд, започаткувавши багатокласні училища, перешкодив дітям малозабезпечених сімей продовжувати освіту у середній школі; такі заклади були "тушкковими" [7, с.172].

Незважаючи на розмаїття навчальних закладів, у даному випадку мова йтиме лише про ті, які повністю або частково фінансувалися чернігівськими самоврядними структурами. Отож із 1870 р. Чернігівська дума отримала під свою опіку ланкастерське парафіяльне училище, засноване ще в 1847 р. Принагідно зауважимо, що ланкастерська система навчання вперше була використана в Англії учителем, від прізвища якого вона й отримала свою назву. Її сутність зводилася до того, що учитель початкової школи міг одночасно навчити елементарних знань від 200 до 800 учнів. Звісно, робив він це не самотужки. Спочатку навчав найздібніших вихованців, а потім ділив загал учнів на невеликі групи, з якими працювали навчені діти. Такий механізм організації навчального процесу дозволяв порівняно швидко поширити початкову освіту серед населення, тобто робив її масовою. У Росії ланкастерську систему вперше започаткував у власному маєтку граф Воронцов у 1818 р. [8, с.160].

Міська влада Чернігова, опікуючись ланкастерським училищем, відразу зіткнулася з проблемою забезпечення його навчальним корпусом. На той час воно містилося в одному з корпусів чоловічої гімназії, що, вочевидь, зумовлювало незручності як для гімназії, так і для училища. Дума вирішила виправити таку ситуацію. Заклад тимчасово перемістили на пожежний двір і розпочали пошук приміщення. Цей процес не зайняв чимало часу. У розпорядженні міста були старі військові казарми, які вирішили відремонтувати і передати училищу. Для цього сформували комісію у складі п'яти депутатів і міського архітектора, затвердили кошторис витрат, найняли бригаду будівельників. У результаті будівельних (довелося майже заново дещо перебудувати) і ремонтних робіт отримали два навчальні корпуси. У фінансовому плані це коштувало міському бюджету 1589 руб. 55 коп. [9, с.12].

Навчально-виховний процес у ланкастерському училищі розраховувався на три роки і забезпечувався трьома вчителями. Безпосередньо навчальний рік тривав сім з половиною місяців, починаючи з 1 вересня. Двічі на рік були канікули: взимку з 20 грудня по 7 січня включно і влітку - з 10 червня по 1 вересня. Окрім цього, визначалися вихідні: неділі, релігійні свята, так звані урочисті дні, пов'язані з імператорською родиною - дні народження вінченосних осіб, одруження, коронація тощо [10, с.777]. Зауважимо, що організаційні моменти навчання затверджувалися думою. Вона мала на це повне право, оскільки заклад фінансувався її коштом. Щорічно він отримував по 1969 руб., окрім регулярних витрат, дума робила одноразові. Скажімо, в 1875 р. на 300 руб. були придбані меблі і навчальні посібники [10, с.326].

Кількість учнів зростала з року в рік. Якщо у 1870 р. нараховувалося 50 чол., то в 1880 р. - уже 135 чол. Водночас слід вказати на помітний відсів вихованців. У 1878 р. до першого класу прийшли 52 учні, з яких 25 вибули з різних причин; у 1879 р. із 40 прийнятих вибули 29; у 1880 р. із 35 першокласників лишилося 15. Учнівський контингент формувався дітьми середньо- і малозабезпеченого населення. У 1880-1881 навчальному році серед 102 учнів 53 % були вихідцями з

міщанських сімей, 19 % - солдатських, 18 % - селянських, 6% - дворянських (збіднілих), 4% - козацьких і 1% - священнослужителів [11, арк. 422].

Маючи на меті залучити до навчання якомога більше дівчаток, у 1878 р. міські депутати зініціювали відкриття жіночого початкового училища. Приміщення для нього спочатку орендували, а з часом, зібравши необхідну суму (2974 руб. 58 коп.), збудували новий навчальний корпус (плани будівельно-ремонтних робіт закладів освіти прискіпливо перевірялися і затверджувалися губернським будівельним відділом; зверталася увага на місцевість, де передбачалося будівництво). У ньому розмістили власне класи і квартири для педагогів (працювали дві вчительки). Із плином часу стало зрозуміло, що поєднання навчальних аудиторій і житла недоречне. Тому в 1898 р. на кошти міського бюджету збудували ще одне приміщення, призначене для учительських квартир [10, с.625].

Зведення будинку для вчительок вивільнила кімнати у навчальному корпусі закладу. Щоб вони не пустували, вирішили відкрити при училищі курси рукоділля. Таке рішення мотивувалося тим, що, по-перше, шляхом продажу виробів учениць можна буде поповнювати бюджет закладу, по-друге, опанування навичками рукоділля дозволить вихованкам знайти додатковий заробіток, та, зрештою, є просто необхідним для будь-якої жінки-господині. Учителю для курсів знайшли, оголосивши конкурс. Бажання зайняти вакансію виявили три претендентки, але, познайомившись з ними, гласні зупинили свій вибір на пані Павловській. Вона не лише мала атестат про закінчення Київського ремісничого училища і школи крою та шиття за французькою методикою Т. Ерниць, але й показала навички справжньої майстрині [12, с.171].

Учнівський контингент закладу збільшувався. Якщо, скажімо, в перший рік набрали 24 учениці, то, станом на 1880 р., навчалось вже 80 дівчаток. На утримання училища місто щорічно асигнувало близько 1,5 тис. руб. [10, с.625].

У 1885 р. на околиці Чернігова, у Ковалівці, почала діяти церковнопарафіальна школа. Неабияку ініціативу в її організації виявили місцевий священик П. Соколов та його донька. Вони попросили думу виділити кошти на оренду приміщення та купівлю необхідних речей для укомплектування школи. Самі ж погодилися працювати безкоштовно, на громадських засадах. Спочатку міська влада виділяла на потреби закладу лише 60 руб., а потім асигнування збільшилися: у 1887 р. - 300 руб., через три роки (1890 р.) - 600 руб. У принципі, на ці гроші школа могла більш-менш нормально функціонувати. Єдине, що викликало занепокоєння депутатів, то це аварійний стан навчального приміщення. Тому, коли обговорювали обсяги витрат на 1890-1891 рр., вирішили виділити кошти на побудову нового корпусу. Власне, дана пропозиція аргументувалася ще й тим, що, враховуючи кількість бажаючих навчатися, в перспективі планувалося перетворити школу на початкове училище. Втілити цю ідею вдалося у 1893 р. Тоді на базі Ковалівської церковнопарафіальної школи відкрили Володимирське (на честь Володимира Святого) початкове училище. Його вихованцями стали хлопчики і дівчатка з міських околиць - Ковалівки, Застриження, Землянки, Лісковіці [13, с.201].

Таким чином, станом на 1900 р. у Чернігові на гроші виборного управління функціонували три початкові навчальні заклади - чоловіче училище, де навчалися 119 учнів, жіноче - 128 чол., та Володимирське - 119 чол. (загальна кількість учнів 366 чол.). Вони стали осередками, де здобували освіту діти непривілейованих станів. Якщо проаналізувати соціальний склад вихованців, то матимемо: 47,6 % - міщанських і купецьких дітей, 47,3% - селянських, 4,6 % - збіднілих дворянських і 0,5 % - духовенства [9, с.16].

Загальні витрати міста на заклади початкової освіти варіювалися з урахуванням фінансових можливостей думи, потреб навчальних осередків, але, як засвідчили архівні матеріали, мали тенденцію до зростання. Наведемо динаміку за 1870-1895 рр. з інтервалом у п'ять років: 1870 р. - 1934 руб. 80 коп., 1875 р. - 879 руб. 29 коп., 1880 р. - 2151 руб. 96 коп., 1885 р. - 3385 руб. 18 коп., 1890 р. - 4179 руб., 1895 р. - 8855 руб. 29 коп. [14].

Середня ланка освіти, що отримувала фінансову допомогу з боку Чернігівського самоврядування, була представлена жіночою і чоловічою гімназіями. Наголосимо, що жіноча середня освіта почала формуватися під впливом західноєвропейського освітнього процесу лише з 60-х років XIX ст. Положенням від 10 травня 1860 р. дозволялося відкривати жіночі училища Міністерства народної освіти двох типів: перший - з шестирічним терміном навчання, другий - з трирічним. Навчання було платним, але станові обмеження не вказувалися. Навчально-виховний процес у таких училищах був схожим з освітнім курсом єпархіальних жіночих шкіл [6, с.103]. У Чернігові завдяки старанням губернатора князя Голіцина заснували жіноче першорозрядне училище (15 жовтня 1865 р.) на чотири класи, до якого відразу набрали 73 учениці. Заклад тимчасово розмістили у приміщенні ланкастерського училища, але коли протягом наступних двох років стрімко збільшилася чисельність вихованок, внаслідок чого укомплектували 5 та 6 класи, то на території Валу збудували окремих одноповерховий дерев'яний будинок. У ньому в 1869 р. змогли відкрити сьомий клас. Через рік набуло чинності "Положення про жіночі гімназії і прогімназії", яким були внесені корективи у структуру жіночої освітньої системи: училища першого типу реорганізовувалися у гімназії, другого - прогімназії. Відповідно до цього документа, Чернігівське жіноче семикласне училище отримало статус гімназії. Станом на 1877 р. у ній було вже 8 класів, де навчалися понад 200 учениць з різних соціальних верств. Керівництво закладу, беручи до уваги збільшення кількості вихованок, розпочало будівництво нового навчального корпусу [15, с.17]. Постав він у районі Дитинця в 1899 р., представляючи собою двоповерхове цегляне приміщення, споруджене за проектом архітектора Д. Савицького (воно збереглося і донині, в ньому розташований художній музей) [16, с.9].

Навчально-виховний процес у жіночій гімназії розраховувався на 7 років і включав загальноосвітні обов'язкові предмети та необов'язкові. До перших належали російська мова і література, математика, фізика, історія, географія, природознавство, каліграфія, Закон Божий і рукоділля. Необов'язкові предмети можна було обирати з двох варіацій: німецька, французька мови, педагогіка, малювання або грецька, латинська і одна з європейських мов [6, с.103]. Як бачимо, досить солідний набір дисциплін, який дозволяв отримати базову освіту і влаштуватися на роботу відповідно до уявлень тогочасного суспільства про роль жінки. Найбільше, на що могли сподіватися випускниці гімназії, - вакансія домашньої вчительки або наставниці (нею мали змогу стати лише ті, хто отримав диплом із відзнакою). Після гімназії дозволялося також працювати вчителькою у початковому училищі або продовжувати освіту у вищому навчальному закладі - університеті. Вступ до останнього ускладнювався багатьма чинниками, передусім, стереотипними поняттям про призначення жінки.

Фінансувалася Чернігівська жіноча гімназія міським і земським самоврядуванням та державою. Державні дотації становили близько 1 тис. руб., земство асигнувало в середньому по 2 тис. руб., місто - по 1800 руб. щорічно. Якщо проаналізувати динаміку асигнувань в останньому десятиріччі XIX ст., то матимемо таку картину: у 1890 р. місто виділило 1840 руб., держава - 1000 руб., земство - 2125 руб. [17, с.145]. Через десять років витрати становили відповідно 1840 руб. (місто), 1200 руб. (державна) і 1875 руб. (земство) [18, с.243]. Обсяги капіталовкладень зростали з урахуванням потреб навчального закладу. Утім, варто підкреслити, що урядовці вважали жіночу освіту прерогативою суспільства, а не держави на протигагу чоловічим гімназіям, тому домінуючим джерелом доходів закладу були муніципальні кошти. За рахунок їх виплачувалася заробітна плата педколективу, формувалася бібліотечний фонд, поліпшувалася матеріальна база у цілому.

Натомість держава більше підтримувала Чернігівську чоловічу гімназію, котра була відкрита ще в 1805 р., фактично через три роки після організації губернії. Повертаючись у минувшину, зазначимо, що відповідно до рішення Катерининської

комісії 1786 р. у Чернігові заснували головне народне училище (середня школа), яке в 1805 р. отримало статус класичної гімназії. Розміщувалася вона у маєтку малоросійського генерал-губернатора князя О. Куракіна (лівий берег Стрижня, поблизу Московської площі, на розі сучасних вулиць Шевченка та Молодчого). Це було дерев'яне приміщення з двома залами, класними кімнатами й бібліотекою. По мірі збільшення учнівського контингенту адміністрація закладу поставила на порядок денний питання про будівництво нового навчального корпусу. Зробити це вдалося аж у 1821 р., коли на Валі збудували триповерхове приміщення у стилі класицизму і перевели туди гімназистів [15, с.17]. Маємо на увазі, що власне гімназія мала два будинки - в одному були класи, канцелярія і квартири вчителів (на сьогодні у колишній чоловічій alma mater розмістився обласний історичний музей імені В. Тарновського), а в другому - пансіон для сторонніх учнів (не зберігся).

Освітній курс Чернігівської гімназії спочатку був чотирирічним, а згодом - восьмирічним. Комплекс навчальних предметів формувався 4-а блоками: алгебра, геометрія, площина тригонометрія, прикладна математика, дослідна фізика (18 год. на тиждень); філософія, естетика, риторика, політекономія, природне і народне право (20 год.); історія з міфологією, географія, статистика (16 год.); історія, технологія, комерційні науки (16 год.); грецька, латинська, німецька і французька мови (16 год.). Передбачалася також позакласна робота, спрямована на закріплення отриманих знань на практиці. З цією метою часто організовували літературні вечори, де гімназисти зачитували мовою оригіналу твори авторів класичного періоду, різноманітні конкурси на кращий, витончений переклад текстів з латині та грецької мови. В обов'язковому порядку вивчався Закон Божий, гімназисти займалися малюванням, співами, музикою і гімнастикою (з 1873 р. - військовою гімнастикою двічі на тиждень) [19, с.4].

Вкажемо, що до 1871 р. хлопчики могли також отримати середню освіту і в гімназіях другого типу - реальних. Вони відрізнялися передусім освітніми програмами і перспективами подальшого навчання. На відміну від класичних гімназій, в них більше уваги приділялося предметам природничого та математичного циклів і європейським мовам. Випускники класичних гімназій мали шанс продовжити освіту в університетах, а реальних - підвищити свою кваліфікацію тільки у вищих спеціальних закладах.

Зміни суспільно-політичної ситуації в країні позначилися безпосередньо на статутах середньоосвітніх закладів. У 1871 р. затвердили нове "Положення про гімназії і прогімназії". Автором даного документа був відомий на той час педагог М. Вессель, прихильник ідеї розвитку класичної освіти. Він вважав, що перетворення, які охопили всі сфери життєдіяльності країни у 60-70-х роках ХІХ ст., актуалізували необхідність підготовки кваліфікованих кадрів, здатних обслуговувати передусім "ідеологічну і політичну сфери". Тому, удосконалюючи загальну освіту, доцільно розвивати її гуманітарний напрямок. Саме з таким завданням і можуть впоратися на належному рівні класичні гімназії [20, с.45].

З такою позицією не всі погоджувалися. Коли почали обговорювати проект реформи 1871 р., то виявилось, що прихильників класичної освіти значно менше, ніж її опонентів. Зокрема, видатний педагог К. Ушинський свого часу був упевнений, що вивчення античності не може сприяти тісному поєднанню наукових знань і реалій життя. Представники радянської історичної науки вважали реформу 1871 р. "великим злом в історії російської школи, однією з найтемніших і найганебніших сторінок" [21, с.50]. На противагу їм сучасники підкреслюють, що головним у навчально-виховному процесі гімназій була орієнтація учнів на високі ідеали і життєві цінності, а це є дуже позитивним прикладом для сьогоднішньої педагогічної думки [22, с.72].

Утім, Положення 1871 р. набуло чинності, а отже, всі гімназії отримали статус класичних, реальні були закриті. Хоча, власне, вони презентували той осередок, що готував спеціалістів для різних галузей народного господарства, де очікували

не знавців латині, а фахівців, обізнаних у математиці, фізиці, хімії. На один рік збільшився термін навчання у класичних гімназіях, оскільки сьомий клас зробили дворічним; викладання давніх мов становило понад 40 % навчального навантаження. У 80-х роках зросла плата за навчання, через що обмежився доступ бажаючих з непривілейованих верств здобути освіту. Порівняймо, у перші роки діяльності Чернігівської гімназії освітній курс коштував 3 руб. [23, с.4], а на початку ХХ ст. - вже 70 руб. [15, с.17]. Сума немаленька, хоча цікаво, що із збору за навчання виділялася частина грошей на винагороди кращим учителям і допомогу малозабезпеченим гімназістам. Бідні, але талановиті учні переводилися на безкоштовне навчання.

Перешкодою для вступу в гімназію була й неузгодженість навчальних програм початкових і середніх закладів освіти. У 1881 р. міський голова В. Хижняков подав на розгляд Міністерства народної освіти клопотання про удосконалення навчальних програм початкової і середньої ланок освіти. На його думку, такий крок дозволив би кращим вихованцям початкової школи продовжити навчання далі, проте позитивної відповіді на свій запит не отримав. Чиновники міністерства вже готували документ про обмеження доступу до освіти дітей з непривілейованих станів, який набув сили в 1887 р., увійшовши в історію як "циркуляр про куховарчиних дітей". Ним керівництво гімназій зобов'язувалося зменшувати набір дітей прислуги, дрібних торговців, інших нижчих станів [9, с.17].

Незважаючи на це, Чернігівська чоловіча гімназія продовжувала діяти, і виборне управління надавало їй фінансову допомогу. Щоправда, на відміну від жіночої гімназії, обсяги капіталовкладень були меншими. Зокрема, дума виділяла по 400 руб. на утримання підготовчого класу при гімназії, робила одноразові асигнування [24, арк. 5]. Так, у 1883 р. на честь річниці коронування Олександра III виділила 2 тис. руб., які поклали на депозит у громадський банк, і на відсотки оплачували навчання двох малозабезпечених гімназістів [25, арк.1]. Хоча б таким способом депутати допомагали здобувати освіту талановитим, але бідним юнакам.

Міська влада Чернігова допомогла побудувати лікарню при гімназії (1897 р.), асигнувавши на цю потребу з бюджету 3738 руб. [26, арк. 7]. Лікарня при навчальному закладі вкрай необхідна. По-перше, вихованці гімназії регулярно проходили медичне обстеження і в разі необхідності отримували кваліфіковану допомогу. По-друге, враховуючи навчальне навантаження, часті перевтоми і виснаження гімназістів, присутність медичного працівника доцільна. Перенасичення освітнього процесу навчальними дисциплінами негативно позначалося на фізичному самопочутті учнів. Вони були завантажені роботою, майже не маючи вільного часу на повноцінний відпочинок. Як наслідок - постійні перевтоми нервової системи. Багато гімназістів 12-14-річного віку страждали на хронічні головні болі, недомагання, носили окуляри тощо.

Допомагаючи гімназії матеріально, депутати чернігівського самоврядування не полишали ідею зробити середню освіту доступнішою. Цьому сприяв і той факт, що, реформувавши чоловічі гімназії, урядовці через рік, у травні 1872 р., затвердили статут нового типу середньоосвітніх закладів - реальних училищ. Дані інституції зобов'язувалися готувати своїх вихованців по трьох напрямках: загальному (випускники мали можливість вступати до вищих спеціальних навчальних закладів), механіко-технічному і хіміко-технічному [27, с.115]. Дві останні спеціальності були перспективними, оскільки індустріалізація економіки стимулювала попит на фахівців із технічною підготовкою. Отож можна стверджувати, що, заклавши реальні гімназії, чиновники мали на меті ще більше елітаризувати гімназійну освіту, зробивши її доступною лише для представників привілейованих станів. Сам по собі тип навчальних закладів не зник, реальні гімназії змінили назву і статус, перетворившись в училища - осередок середньої освіти для осіб недворянського походження. Це підтверджується й тим, що організація навчально-виховного процесу в реальних училищах, особливості управління регламентувалися статутом гімназій 1871 р. Повний термін навчання

розраховувався на шість років. Упродовж п'ятого і шостого років вихованці училища могли опановувати предмети загальноосвітнього і комерційного спрямувань.

Заснувати реальне училище в Чернігові дума вирішила на засіданні 5 травня 1876 р. Було створено депутатську комісію, яка проаналізувала фінансові можливості і напрямки майбутньої діяльності навчального закладу. Сумнівів у потребі відкрити училище не виникло. Виникли проблеми з фінансовим підґрунтям. Збудувати приміщення, обладнати його належним чином, укомплектувати матеріальною базою, обслуговуючим персоналом, сформувати педагогічний колектив та інше - все це вимагало немалих грошей. На тоді місто їх не мало. Однак ідею не полишили, вирішили через губернатора, дійсного статського радника М. Дарагана зібрати гроші шляхом добровільних пожертвувань. Основні сподівання покладали на допомогу земського самоврядування і виборного управління повітових міст губернії. Гласні Чернігівської думи були переконані, що відкриття реального училища - справа необхідна, і в ньому будуть зацікавлені інституції місцевого самоврядування. Зазначимо, що стараннями земства заснували перше реальне училище в 1876 р. у Новозибкові. Земська управа проспонсорувала 29 тис. руб. на обладнання навчального корпусу та найм викладачів [28, с.252-255].

Губернатор М. Дараган пообіцяв допомогти Чернігівській думі, і справді, до 1879 р. на училище було зібрано 22 тис. руб. Із них 2400 руб. виділило повітове земство, по 300 руб. - Остерське і Борзенське земства, 5 тис. руб. пожертвував депутат А. Цвет, 11 тис. руб. - громадський банк і 3 тис. руб. - міська дума. Маючи фінансову основу, виборне управління звернулося до Міністерства народної освіти з проханням дати дозвіл на відкриття училища і в перспективі покривати третину річних витрат. Міністерство не погодилося і відмовило, підкресливши, що якщо місто не може самостійно утримувати заклад, то не варто його і відкривати [29, с.390]. Дума не змогла реалізувати свій задум (реальне училище постане в Чернігові лише в 1902 р. на розі вулиць Гонча (Горького) і Преображенська, де сучасне приміщення Чернігівського кооперативного технікуму) [30, с.17], але зібрані гроші вирішила покласти в міських банк для прирощування відсотків, плакаючи надію в майбутньому використати їх за призначенням. Така нагода, як показав час, невдовзі випала.

Модернізація, що охопила українську промисловість у другій половині XIX ст., поставила на порядок денний питання забезпечення кваліфікованими кадрами різних галузей індустрії. Бум у гірничій промисловості, розвиток традиційних і нових (залізничний) видів транспорту, металургійної і металообробної, легкої і харчової промисловості, машинобудування зумовили попит на спеціальності із початковою та середньою професійною освітою. Проблема підготовки фахівців набула загальнодержавної ваги. Міністр фінансів І. Вишнеградський, прагнучи закласти міцний фундамент системи закладів професійної освіти, розробив "Загальний план промислової освіти в Росії", на основі якого в 1888 р. були розроблені і затверджені "Основні положення промислових училищ". У даному документі були сформульовані принципи організації і функціонування системи спеціальної освіти, визначені ключові позиції щодо підготовки кваліфікованих робітників; професійно-технічні навчальні заклади вводилися у структуру освітніх державних установ. Передбачалося створення трьох типів закладів професійної освіти: середні технічні училища, котрі повинні спеціалізуватися на підготовці помічників інженерів; нижчі технічні училища для навчання майстрів промислових підприємств і ремісничі училища, в яких би учні опановували навички конкретного ремесла [31, с.152, 154].

Реалізація "Основних положень промислових училищ" залежала від низки чинників у кожному населеному пункті. Скажімо, у промислових центрах, де рівень наповненості міського бюджету дозволяв асигнування на відкриття нових закладів освіти і, головне, була реальна перспектива працевлаштування випускників,

відкривалися професійні заклади перших двох типів. Чернігів до таких міст не належав, проте була потреба в ремісничому училищі і фінансові можливості для її задоволення.

Як зазначалося вище, міська влада не змогла відкрити реальне училище, але, пам'ятаємо, що депутати поклали зібрані кошти на депозит у місцевий банк. Упродовж дев'яти років зберігання сума вкладу зросла, а отже, її можна було використати на організацію училища. Виходячи з кошторису, обсяги якого сягали 30 тис. руб., виборні інституції збудували на Олександрівській площі (територія сучасного Центрального ринку) навчальний корпус. Він мав два класи, дві майстерні, приміщення для зберігання навчальних приладів і п'ять належним чином обладнаних кімнат для майстрів - токарів, слюсарів і ковалів. Неподалік від навчального корпусу постав п'ятикімнатний будинок для директора.

27 листопада 1888 р. Олександрівське (назване на честь імператора Олександра II) ремісниче училище відкрило свої двері для перших учнів [9, с.20]. Попечителем училища обрали міського голову, колезького радника М. Фрідмана, педагогічний колектив сформували у складі учителів О. Терешкевича, М. Андреева, І. Бобирця, Ф. Ладухіна та священника П. Соколова, який викладав Закон Божий [32, с.5].

Управління навчальним закладом здійснювалося училищною радою, до складу якої входили представники його адміністрації, викладачі та міські депутати. Наприкінці кожного року рада подавала два звіти про діяльність училища попечителю Київського навчального округу і Чернігівській управі. У першому зазвичай акцентувалася увага на виконанні навчального навантаження та особливостях виховного процесу. Другий звіт включав інформацію фінансового характеру, тобто в ньому йшлося про статті використання коштів, отриманих із міського бюджету. Управа мала повне право вимагати такий звіт, оскільки левову частку фінансового підґрунтя училища складали асигнування виборного управління. Щороку воно виділяло по 4090-4318 руб., або в середньому близько 100 руб. на учня. На жаль, цих коштів не вистачало, адже підготовка спеціаліста обходилася у 600 руб., тому решта витрат покривалася платою за навчання, добровільними пожертвуваннями городян і грошима, вирученими від продажу учнівських виробів. Видатки училища контролювалися управою шляхом перевірок річних господарських звітів [9, с.22].

Навчально-виховний процес здійснювався на основі статуту (за зразок взяли статут Дігтярівського училища, що на Полтавщині). Ним передбачалося одночасне оволодіння учнями загальноосвітніми дисциплінами, зокрема, математикою, фізикою, хімією, історією, Законом Божим, та фаховими, тобто вихованці поглиблено вивчали шкільні предмети і набували навичок слюсарно-ковальської і слюсарно-токарної справ. У майбутньому планували відкрити ще одну спеціальність - ливарну справу.

До училища зараховувалася молодь усіх станів після закінчення однокласних сільських чи початкових міських шкіл. Навчально-виховний процес був побудований за класно-урочною системою протягом двох років. Підготовка майбутніх спеціалістів ґрунтувалася на дотриманні принципу єдності теорії і практики. З 1 вересня до 1 липня учні вивчали загальноосвітні дисципліни, а з 1 липня до 1 вересня проходили практику в майстернях. Наприкінці навчального року складалися іспити [32, с.6, 7-8].

За навчання учні платили по 5 руб. на рік [32, с.10] (для порівняння, у Ніжині освіта в аналогічному навчальному закладі становила 12 руб. [33, арк. 3]). Дана сума на ставала на перешкоді. Міщани, козаки і навіть селяни могли навчати своїх дітей. У 1888 р. до першого класу зарахували 26 учнів. З 1888 по 1899 рр. в училищі навчалися 150 чол., із них повний курс закінчили 44 чол.: 35 чол. отримали кваліфікацію слюсаря і 9 чол. - столяра. Упродовж вказаного часу 69 слухачів відмовилися від навчання з різних причин. У 1898 р. випускниками стали 38 учнів, з яких 1 залишився при училищі підмайстром, оскільки виявив високий рівень кваліфікації, 4 стали помічниками машиністів, 7 пішли виконувати

військову повинність, 27 - працювати в залізничних і механічних майстернях Чернігова. Станом на 1899 р., в училищі навчалися 37 чол., у 1900 р. ремісничі професії опановували 44 дитини з міщанських сімей, 18 - із козацьких і селянських та 2 - із збіднілих дворянських [9, с.21].

Як бачимо, попит на ремісничі спеціальності був, але випускники училища прагнули знайти роботу поза межами Чернігова. У принципі, це цілком зрозуміло, вакансій на ринку праці в губернському місті не так вже й багато. Чернігів не мав великих промислових підприємств чи інших об'єктів, де потребувалися слюсарі, токарі, столяри. Тому природно, що фахівці виїжджали у пошуках кращої долі. Хоча така ситуація давала привід деяким депутатам говорити про недоцільність відкриття закладу, оскільки підготовка за міський кошт спеціалістів для інших населених пунктів - справа збиткова. Незважаючи на це, училище продовжувало функціонувати.

Іншим шляхом створення мережі фахової освіти, менш обтяжливим у фінансовому плані, стала організація різноманітних практичних курсів. Вони виконували двояку функцію - надавали фахові навички слухачам або ж останні, маючи професійну освіту, могли підвищити свою кваліфікацію. Скажімо, 1 липня 1896 р. почали працювати педагогічні курси для вчителів народних училищ, організацією яких займався Д. Тихомиров; з 1898 р. - жіночі кулінарні та приватні торговельні курси під керівництвом К. Пухтинського [30, с.17].

На курсах, які були ефективною формою поглиблення і розширення загальноосвітніх знань дорослих, могли навчатися всі бажаючі, котрі закінчили початкову школу і досягли 18 років. Навчальні плани склалися з урахуванням потреб слухачів даної місцевості і дозволяли використовувати доступні засоби наочності. Така форма навчання сприяла підвищенню освітнього рівня населення міста в цілому і забезпечення його необхідними спеціалістами.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що виборне управління Чернігова сприяло підвищенню освітнього рівня населення. Ним відкривалися й утримувалися початкові та парафіяльні училища, зміцнювалася їхня матеріально-технічна база, коригувалися навчально-виховні плани, підбиралися на конкурсній основі педагогічні кадри. Міська влада надавала матеріальну допомогу жіночій і чоловічій гімназіям, роблячи регулярні або одноразові відрахування, утримуючи стипендіатів, укомплектовуючи бібліотеки навчальною літературою тощо. З метою поширення професійної освіти, потреба в якій зумовлювалася змінами в соціально-економічному розвитку, інституції самоврядування заснували Олександрівське ремісниче училище, підтримували діяльність різноманітних практичних курсів, покликаних підвищувати кваліфікацію і готувати спеціалістів для окремих галузей народного господарства. Окрім розширення мережі загальноосвітніх і професійних навчальних закладів, докладалися зусилля для розвитку позашкільних форм освіти, дослідження яких може бути перспективним напрямком наукових студій краєзнавчого характеру. Як покаже час, старання не були марними, хоча в масштабах українського регіону освіта, на жаль, залишилася недоступною для переважної більшості населення. Загальнодержавна політика російського царату не дозволяла задовольнити потреби в освіті в повному обсязі. За матеріалами всеросійського перепису 1897 р., середній показник грамотності серед жителів України досяг лише 19,8 % [34, с.92], мешканців Чернігівської губернії - 18,2 %, безпосередньо у містах, у тому числі Чернігові, - 38,4 % (серед чоловіків - 50,4 %, жінок - 26,9 %) [5, с.71].

Джерела та література:

1. Егоров С. Ценность общего образования // Педагогика. - 1995. - №3. - С.90 -93.
2. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60-90-е гг. XIX в.) // Педагогика. - 1997. - №2. - С.99-105; Стрелец С. З історії освіти України у другій половині XIX - початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Сер.: Педагогічні науки. - 2001. - Вип.7. - С.90-93; Кавалерова Н. Вплив соціально-політичних та економічних зрушень на освіту і педагогічну думку України в XIX столітті // Педагогіка. - Харків, 2003. - С.320-333; Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні.

- К., 2003. - С. 125-223; Березівська Л. Шкільна реформа 60-х років XIX ст.: причини, хід і напрямки // Шлях освіти. - 2004. - № 4. - С.38-42, та інші.
3. Удод О. Ремісничє училище XIX ст. в Чернігові // Старожитності. - 1993. - Р.4. - Ч.2. - С.14; Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 16 ноября; Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. - 1997. - 10 жовтня; Леус В. Жіноча міністерська гімназія // Чернігівські відомості. - 2002. - 26 квітня; Він же. І стали визначними людьми // Там само. - 2002. - 21 червня; Руденок В. Під цим дашком ховаються не тільки студенти кооперативного технікуму // Чернігівський вісник. - 2001. - 11 жовтня; Він же. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 30 серпня, 6 вересня та інші.
4. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.467. - Оп.1. - Спр.151. - 6 арк.
5. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Сіверянський літопис. - 2006. - №2. - С.70-75.
6. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60-90-е гг. XIX в.) // Педагогика. - 1997. - №2. - С.99-105.
7. Константинов М., Струминский В. Очерки истории начального образования в России. - М., 1953. - 272 с.
8. Ельницкий К. Очерки по истории педагогики. - СПб., 1913. - 184 с.
9. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870-1901 гг. с очерком истории города Чернигова. - Чернигов, 1901. - 331 с.
10. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - 1270 с.
11. ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.14460. - 571 арк.
12. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. - Чернигов, 1900. - 216 с.
13. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883 - 1887 гг. - Чернигов, 1896. - 311 с.
14. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр.1987. - 560 арк.; Обзор Черниговской губернии за 1875 г. - Чернигов, 1876. - 50 с.; за 1880 г. - Чернигов, 1881. - 35 с.; за 1885 г. - Чернигов, 1886. - 46 с.; за 1890 г. - Чернигов, 1891. - 60 с.; за 1895 г. - Чернигов, 1896. - 78 с.
15. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 30 серпня.
16. Леус В. Жіноча міністерська гімназія // Чернігівські відомості. - 2002. - 26 квітня.
17. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1890 г. - Черниговская губерния. - К., 1890. - 172 с.
18. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. - Черниговская губерния. - К., 1901. - 45 с.
19. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 9 ноября.
20. Куликова Л. Гімназії у вітчизняній освіті // Вісник НАН України. - 2000. - № 9. - С.45-48.
21. Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. - Л-М., 1950. - 276 с.
22. Козлова Г. "Образ жизни" отечественной гимназии конца XIX - нач. XX в. // Педагогика. - 2000. - №6. - С.72-75.
23. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 16 ноября.
24. ДАЧО. - Ф.127. - Оп.10. - Спр.450. - 45 арк.
25. Там само. - Спр.452. - 18 арк.
26. Там само. - Спр.1648. - 23 арк.
27. Карелин В. Школы Русского технического общества для рабочих и их детей // Советская педагогика. - 1990. - №2. - С.115-118.
28. Журнал заседания Черниговского земского собрания за 1876 г.- Чернигов, 1877. - 360 с.
29. Журнал заседания Черниговского земского собрания за 1879 г.- Чернигов, 1880. - 435 с.
30. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 6 вересня.
31. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. - М., 1976. - 275 с.
32. Устав Черниговского ремесленного училища. - Чернигов, 1892. - 15 с.
33. Ніжинський філіал ДАЧО. - Ф.340. - Оп.1. - Спр.1362. - 15 арк.
34. Стрілець С. З історії освіти України у другій половині XIX - початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Сер.: Педагогічні науки. - 2001. - Вип.7. - С.90-93.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

"ЛІТОПИС" РИХЛІВСЬКОГО МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

(Публікація, вступна стаття та коментар О.ТАРАСЕНКА)

Парафіяльне літописання в Україні як приватні щоденникові записи причетників відоме з другої половини XVIII ст. Таких джерел особистого походження залишилося небагато, але саме вони є перепусткою для дослідників у майже наглухо закритий мікросвіт тогочасної української сільської громади. За нестабільної ситуації щодо збереження архівних матеріалів украї важливо опублікування цих літописів-щоденників, як, наприклад, видання щоденника священиків Кириецьких с. Ховзовки Глухівського повіту ¹.

Цілеспрямоване збирання матеріалів з парафіяльного життя розпочалося у середині XIX ст. і було пов'язане з укладанням історико-статистичних описів єпархій. Так, відомий історик церкви і "Нестор-літописець Слобідської України" (вистів Д.І.Багалія) Філарет (Гумілевський), маючи на меті укласти опис Харківської єпархії, вживав заходи, як сьогодні б сказали, з польової археографії, про котрі 7 серпня 1849 р. повідомляв свого друга проф. О.Горського: "Одним из первых дел моих по приезде в Харьков было то, что предписал я окружно всем священникам завести тетради для записывания и описания дел и случаев местной церкви" ². Зрештою, як відомо, опис Харківської єпархії архієпископом Філаретом було укладено, так само укладено і опис Чернігівської єпархії під час управління ним тамтешньою кафедрою.

Наступник архієпископа Філарета (Гумілевського) у Чернігівській єпархії Варлаам (Денисов) став ініціатором поширення практики парафіяльного літописання ³. Його ініціативу підтримав Св. Синод і циркулярним розпорядженням від 12 жовтня 1866 р. наказав усім архієреям запровадити літописання в єпархіях. Священики мали на папері фіксувати найважливіші події у парафії, утримуючись при цьому від коментарів. Ці записи вони подавали на перевірку і підпис благочинним.

Наразі важко сказати, наскільки акуратно виконувався цей синодальний припис на місцях. Принаймні ведення парафіяльних літописів у Чернігівській та Полтавській єпархіях очевидне. Витяги з кількох таких літописів друкувалися на сторінках "Черниговских епархиальных известий" ⁴. Відомий історик церкви О.Левицький повідомляв на сторінках "Киевской старины": "Не знаю, как в других епархиях, а в Полтавской, по распоряжению еще прежнего преосвященного Иллариона, сельские священники ведут т. наз. "церковные летописи". Судя по тем образцам, какие нам приходилось видеть, летописи эти, как материалы по истории села и даже приходской церкви, имеют по большей части ничтожную цену, но в них есть главы, посвященные характеристике религиозного настроения прихожан, отношение их к притчу и т. под., и здесь иногда можно встретить весьма любопытные черты" ⁵. Зауважимо, що згаданий Іларіон (Юшенів) управляв Полтавською єпархією в 1887-1904 рр. і, як видно, не залишився осторонь від

справи з парафіяльними літописами. Щодо оцінки вченим їх як джерела, то, вочевидь, їх слід сприймати в контексті конкретної історіографічної епохи, яка тепер сприймається з відтінком суму про загублене джерельне ельдорадо.

На сьогодні збереглося кільканадцять парафіяльних літописів Чернігівської єпархії, введення яких до наукового вжитку нині відроджується⁶. Дана археографічна публікація представляє не "класичний" парафіяльний літопис, а як гадаємо, контамінацію "офіційного" парафіяльного (монастирського) літопису і приватного щоденника котрогось ченця-упорядника, зроблену близько 1907 р. Раз у раз у "сухий" текст повідомлень про господарські справи, придбання землі, церковного начиння, побудову чи реставрацію монастирських будівель вкраплюються розповіді про події громадського та суспільного життя, що не передбачалось інструкцією Св. Синоду. Втім, ота неемоційна частина тексту іноді завершується нелогічним, на перший погляд, закінченням "игумен Іоасаф", "игумен Євгеній". На нашу думку, це підписи настоятелів Рихлівського монастиря, які вони власноручно робили в оригіналі. Тоді як емоційні сюжети, де надавалася оцінка управлінню монастирем тими ж таки настоятелями, їхній вдачі, навряд чи знаходилися в "офіційному" літопису. Вони є інтерполяцією в копії, яка нині зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (№ ал-492)⁷.

Текст написано одним почерком у зшитку 17,3 см x 21 см, який має оригінальну нумерацію, зроблену коричневим чорнилом (як і сам текст), і нумерацію архівіста синім олівцем від 1 до 43. Перший запис передає події 1880 р. і міститься на сторінці з оригінальною нумерацією 51, що свідчить про втрачену початкову частину пам'ятки. На останній сторінці зошита зазначено: "Рыхловский монастыр 28. IV. 1923 г. Найден в забытом монахом сундуке. На 42-х листах. В музей культ. Получено 10 янв. 1924 г."

Автор "літопису" був, вочевидь, місцевого походження. Про це свідчить його мова, з послідовним вживанням суто українських народних слів, а іноді й виразів. Гадаємо, що дана пам'ятка є не лише джерелом для історії чернечої обителі, а й матеріалом для дослідників української народної мови другої половини ХІХ - початку ХХ ст., тому її текст відтворюється у максимально наближеному до оригіналу вигляді. Археографічне редагування торкнулося такого: літера "ѣ" передана як "е", закінчення "ои" замінено на "ой", знак "ъ" наприкінці слів не відтворювався. В публікації збережено непослідовне вживання автором "и"-і", "и"-ы". Розділові знаки, які в оригіналі використовувались теж непослідовно, в публікації розставлені так, щоб зберегти смисл джерельної інформації. Дати, слова або частини слів, вставлені в текст публікації з метою збереження логіки оповідання, взяті в квадратні дужки. Такі ж квадратні дужки з цифрами і передуючим їм знаком // вказують на граничні межі сторінок в оригіналі пам'ятки.

Джерела та література:

1. Щоденник Андрія та Федора Кирицьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 - жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І.Ситого. - Чернігів: Сіверянська думка, 2006. - 100 с.
2. Письма Филарета, архиепископа Черниговского, к А.В.Горскому // Прибавление к изданию творений св. отцев в русском переводе. - 1885. - Ч. 36. - С. 412.
3. Царенок А. Варлаам Денисов - архієпископ Чернігівський // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. - Чернігів, 2006. - Вип. 7. - С. 119 - 125.
4. Див: Карпинский К., свящ. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в "Черниговских епархиальных известиях" за 1861 - 1905 годы // Труды ЧГАК. - Чернигов, 1905. - Вып. 6. - Отд. 2. - Ч. 2. - С. 159 - 209.
5. О.Л. [Левицкий О.]. Из сельской церковной летописи // Киевская старина. - 1905. - Т. 88. - № 3. - С. 222.
6. Парафіяльний літопис Свято-Михайлівської церкви с. Шабалинова Сосницького повіту. (Публікація та коментар Ганни Морозової) // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 45 - 63.
7. Уривки з пам'ятки були надруковані у брошурі: Серафим (Варванин). Свято-Николаевский Пустынно-Рыхловский монастырь. - Б. м., б. д. - 47 с.

[1] Земля

С 1880 года опись, сколько есть в Рихловском монастыре земли; то здесь будет сказано: под строением монастыря 1 десятина 1600 сажень, а всей в этом куску, иде монастырь, 915 десятин и 1424 сажени – лесу, пахати и садов. Потом хутора Зубейковщины 125 дес. и 120 саж. Потом хутора Хурсовки огорода 2 дес. 600 саж., ставка с платиною 8 дес. и 1680 сажень. Еще деревни Савинок ¹ Тимофей Прокопенко подарил 7 дес. в дачи от села Иваньково ². И всей земли имеет Рыхловской Свято-Николаевский общежительный монастырь, кроме озер, 1058 десятин и 1424 сажени.

Событіе. До 1887 года управлял Рихловским монастырем архимандрит Георгий, и бил человек сказать двойкий, то есть для хороших хорош, а для плохих плох, // [1 зв.] то есть никто не попадайся, ни в словах, ни в какой шалости, а то свяже так, что не скоро расвяжеся. Кто попадися, іеромонах и даже и послушник в том, что он сам письмоводитель, как напише, так и буде, подправки не пападае, толь немножко и стеснял братію одежею и пищею, одно слово усего било изобилно, то есть молока и масла, но мало когда давал, особенно к чаю. Для всех – никогда. Но только в том хорошо, что везде бил порядок. Даром хлеба никто не ел, то есть без послушанія. Но сам никогда общей пищи не ел. Он всегда и брал для себя, но не ел ее, по расказу келейников. Водку очень пил, толь понемножку, то есть часто, но понемножку и такой бил. Аще на кого намечу, то негде неспособится, а кого захочеть сделать человеком, то по его будет, то есть по сердцу. //

[2] Потом расказ о его кончине жизни 1888 года 17 генваря. В воскресеніе служил обедню, и того же дня в 6 часов пил чай с регентом, и он говорить регенту, что-то голова закружилась, пойду полежу немного, и лег на диванчик, и замолчал, и сутки полежал, глаза сжаты и гласа нет и так кончился на век. Потом той же ночи послалы телеграму преосвященному на разрешеніе как его хоронить, то ответ получили: будет хоронить архимандрит Новгородсеверского монастыря отец Тихон. Потом на другой день отслужили панихиду, потом внесли его в собор, то есть в холодну церкву. А 23 генваря архимандрит служил обедню, потом похорон и конец. Потом еще не похоронили начальника, а уже с Чернигова прислан на начальника. //

[2 зв.] Потом по указу преосвященнейшего Веніаміна ³ 11 февраля того же года назначен бил выбор в настоятели, и опять приехал благочинны архимандрит Тихон. Выборны были 27 человек ис іеромонахов, іеродиаконів и монахов, на кого больше укажут. Поставили в выбор казначея, рызничего и благочинного, и того же іеромонаха Іоасафа, который бил прислан с Чернигова. И вот пример, как бил выбор: пришли в трапезу и принесли чашу оловіану. И в чаши были нарезаны карточки бумаги, и ее поставили на стол, и покрыли салфеткою. Потом подходить по очереди, выметь карточку с чаши и отыде подальше, и аще желаеть, то пишеть крест, а не желаеть – черточку. И это пройде на одного. И когда окончатъ все, то берут чашу и читають, сколько желающих. // [3] Потом на другого тоже так. По окончаніи всех четырех сделали поверку. То так било: на казначея 6 желающих, на рызничего 10 желающих, на благочинного 8 ж., на Іоасафа 27 желающих. И он бил начальником, и, так как, человек не практиковани, то сразу пустил щедро и просто, кто чего просить, дае, кто куда здумал – иде, одно слово, без присмотра, и дальше все вниз садят.

Потом расказ об этом великом колоколе. Бил колокол в 160 пудов, старинны и уши в нем вирвались, и он не впал на пол, потому что бил подделан брусом. Потом его опять привесли на железных ушах, и он против прежнего своего звука не потерял. Как только бивало стануть звонить вовсе, а вообще на весне, то неслышно разговора другого. Очень звучны бил и пріятный звук, и он бы жил еще сто лет //

[3 зв.] Потом захотелося нового колокола, чтобы прибавить металлу и вилить больши. И так как раз и вишло, 100 пудов с лишним прибавили металла по 18 руб. пуд. 20 мая 1889 года разобрали кришу на церквы и колокол спустили на землю.

Потом стали его бить и огнем пекли его, в два дня со трудом побили, хотя на большій куски. Больших не било, как 23 пуда. 25 мая этой самой метал старого колокола, то есть куски обворачивали холстом и на каждом куску писали адрес в Москву на литейный завод Андрею Максимовичу Самгину. И колокол бил перелить к 1 августу и представлен на полустанок в Макошин. А в монастыри вперед приготовили телегу, оси железны, колеса – отрезки от дуба, только уставляли утулки и по краям шипы, и 2 августа положили на телегу, а 8-го привезли 13 пар волов и человек 100 людей. Потом 14 августа повесели на столбах колокол и звони. // [4] 17 августа в 8 часов вечера приехал архіерей. 19-го числа истягали колокол на колокольную. Людей било тысячи тры. 20[-го] служил архіерей. То как людей било как на ярмарку, по церковних дверях стояли полицейски, не пушали в церковь, потому что друг друга давят.

21 архіерей утром уехал с монастыря. Ну, колокол перелили и снаружи посмотреть – очень хорош и большой, а звук не такой, как в старому. Старой очень гул. А если подробно расчитать и вщот призвести, то не меньше как 4000 с прибавкою. И монастыр так витратился, что может ли и било когда так, нечем било и рабочих расчитывать, ни хлеба в запасе не било, то так вперемешку делали, что продадут, а другое купать. И братіи собрали много, где надо один или два, там 5 человек. Хлеб едят даром, одно слово сказать. //

[4 зв.] Ну вот мы расскажем с какого рода отец Иоасаф. Духовного племя, учился в семинарии, потом лет 18 поступил в Рыхловской монастыр и его послушание било таково: прежде в кухни годов сем, потом в хлебни, а потом и просфорню. И призвели его в мантию, и послали на іеродіаконы в Чернигов. То его там оставили, и он там боле 15 лет жил. И он там бил прежде седмичним іеромонахом, а потом якономом, то есть помощником архирею. А когда умер архимандрит Георгій, то его прислали начальником, то есть в Рыхлы. И он имеет очень прелщение заниматься садами. Хотя дощ или же роса, ходит по лесу с лопаткою в балахоне, и до пояса намочится. А более никого не заставляе. Те гуляют, а он сам копається в земле, а без пользы: то поломають, то зайцы поедять. //

[5] В 1888 году в вербную субботу перейшли в собор, то так било холодно в церкви, что нельзя и говорить, даже и полушубки надевали.

В 1890 году рукоположен во іеродіаконы монах Агафон и монах Пимен февраля 2.

В 1890 году, марта 9, умер странник на гостиницы, Тамбовской губернии, имя Иоанн.

В 1890 году на страстной неделе 27 марта заложили худамент на дом, которій между просфорн[ею] и олейным погребом.

В 1890 г. пещерный яр очищен для сенокоса.

В 1890 г., апреля 14, умер м[онах] Гаврил – леснич на скитку.

В 1890 г., апреля 16, управляющій монастырем Рыхловским іеромонах Иоасаф посвящен в игумена.

В 1890 г., 25 апреля, благочинны Новгородсеверского монастыря архимандрит Тихон снимал следствие старшой братіи об іеродіаконе Афанасіи⁴, кто как покажет его жизнь в монастыре: пил ли водку, занимался ли с женщинами, или буянил. //

[5 зв.] 1890 г., мая 3, заложен деревянный корпус, то есть начали строить, которій близ олейного погреба.

1890 г., мая 5, пришел в монастыр парень лет 22-х, и просится в братію. О. игумен Иоасаф его принял, и послалы его в лес, и он выдом шустры. Ему дали свиту и сапогы. Потом распросились с ним, и он говорит, что я бил два раза в смирительном доме. И прежде его не замечали, что он болен. А потом стал заговариваться. С кем сострениется, то ему кланяется. И когда игумен узнал, то его призвал и отдал ему паспорт, чтобы он ишол домой. А он родом Нежинского уезда. А он нейдет, а шляется, то в лесу, то в монастыре. 10 іюня пошел до ставка, скинул сапогы и свиту, и побросал в ставок. И там же видалы послушники, и свиту поймали, а сапогы не поймали. // [6] Потом 11 іюня бил на утрени в церкви,

и вовсе четыре стороны все поклоны кладет, то прикладывается. А когда стали кончать канон, он пошел с церкви. Часов в 7-м того же дня, утром, вблизи колокольни лежит железная хвортка с купола. Потом стали смотреть, по какому случаю она валяется. Смотрят в верх на купол колокольни, человек лазит с лесницей, и по самому верху ходит вокруг с лесницей, на подобие как по земле. Потом один послушник полез к нему. Ты зачем здесь? Он отвечает: вот неурядки, надо крест золотить, то снимать надо, а ты когда хочешь, то полезай сюда, то я тебе дам, и он только не успел приставить до креста, тот послушник кой как его захватил веревкой. Потом его тянет, а он одной рукой держится, // [6 зв.] а другой отмахивается, даже того, которой его тянул с крыши, ударил по голове раза три, и возглас подает: Христос Воскрес. Потом его стянули и стали спрашивать, зачем ты полез, и он отвечает: я хотел крест снять, чтобы позолотить, а вы мне не дали, вы такие монахи неработители, вам все не нужно. Потом его свелы с колокольни и пустили, и он пошел в лес. И вот какой больной, даже не то, что там лазить, но даже страшно било и смотреть, как он ходит по куполу, в подобие как по земле. И если б еще било бы немного неввидалы, он би как раз бил около креста, тогда би что и делать, никто би не осмелился туда полезти, потому что он говорить, полезай ко мне, и я тебя сброшу отсюда. А он в болезни очень сильной такой, что невозможно и думать. // [7] Потом его отвезли в Понорницу до станowego, и отправили его по этапу до места жительства.

В 1890 году ходыло на покос брати 60 человек, и такая была 1-я для уборки сена погода, что только чрез 15 лет назад подобна этой была тоже урожаем и трава, и почти что за седмицу убрали, но немного помешал дождь.

1890 года, июля 20, в 8 часов вечера приехал в монастыр человек какой то иностранной на самоездки, то есть образец ея формата, кто не видал ея, то воудивление: два колеса тонких и два подножья и место для сиденья. Такое искусство, что удивительно, стоять не может, но лежить, а когда надо ехать, то он катить ея, потом на ходу садится и очень шибко может бегать – лошадь не может сбежать.

В 1890 году сделан этот кюот для ношения иконы, аще когда нужно нести до колодезя или же и дальше. //

[7 зв.] В 1890 году, августа 29, новая ярмалка собралась, но не совсем пригодна. Во первых продавцов много, а покупателей совсем мало, а еще к тому может быть и помешала сирая погода, то есть дождь, так что и говеющих совсем мало било – душ 200.

В 1890 году било медовое лето, 450 колод убили и 15 бочек набили меду, но цена была очень малая: по 2 руб. и 90 коп. за пуд.

В 1890 году была сделана поверка, сколько в каком месяци прихода молебных денег, то оказалось так: начиная с октября 46 руб., в ноябре – 61 руб., в декабре – 66 руб., в генваре – 62 руб., в феврале – 125 руб., в марте – 51 руб., в апреле – 112 руб., в мае – 162 руб., в июне – 306 руб., в июле – 94 руб., в августе – 205 руб., в сентябре 132 руб. Всех в год молебных денег – 1422 руб. //

[8] В 1890 году в теплую церковь сделали два жертвенника по оба бока и шкафу, которая поставлена с правой стороны в церкви для риз. Сего же года сделана печка под деревянной корпус под названіем диковская, за которую уплочено 450 руб., и работалы ея 4 человека месяца 1S, а стены вокруг ея отделано делал каменщик, отдельно уплачено.

В 1890 году месяца октября 16 дня в город Кролевец с указом преосвященнаго епископа Веніамина взяли икону Св. и чудотворца Николая, двух іером. и 1 іерод. и певчих 9 человек, собственно их лошадымы брали, икону.

В 1890 году октября 20 виехал іеродиакон Лука в Чернигов в Елецкій монастыр. Того же года ноября 5 приехали в монастыр с города Кролевца с иконою Св. Николая. //

[8 зв.] В 1891 году игумен о. Іоасаф ездил к преосвященному в Чернигов Веніамину. В них бил мерин спорченой породы, черного цвету жереб. То он намогся

игумену, чтобы забрал за цену 70 р. Но он, посмотреть на его, стоить 100 р., но уже старый, 15 лет. А во-вторых, нам его совсем и не нужно было, в Рихловском монастыре своих было довольно лошадей и жеребцов, но нельзя властелину отказывать.

В 1891 году мая 31 приезжал в Рихловский монастыр благочинный о. архимандрит Григорій с Нежинского монастыря, осматривал за порядком, ходил по келіям.

В 1891 году 13 июня в 5 часов вечера приехал преосвященный из Чернигова Сергій⁵ во время вечерни и слушал до конца ве // [9] черню. Потом по выходе из церкви все бывшие в церкви монахи подходили под благословение. Потом по окончаніи отправился в покойны свой дом. Потом через 3 часа подали фаэтон, и он поехал в баню, в которой только было вода подогрета. И помылся в ней один душею без прислуги, и это было в пяток. В субботу звон к утрени в два часа ночи, іеромонах поблагословил и чтец читаеть полуношну. По окончаніи 17 кафизми приходить в церков преосвященны г. Сергій, и стоял до конца утрени. Потом после утрени часов в семь брали икону Св. Николая в местечко Понорницу, и ездил с иконою о. игумен Іоасаф и казначей о. Николай, іеродиакон Кирилл и преосвященнейшего два – протодиакон и поддіакон, и певчи его. //

[9 зв.] Потом после тех отъезда через 3 часа и преосвященный поехал с протоереем. А те, которіе поехали прежде, все были с тамошней процесією версти за 3 за Понорницею на жите, и там служил преосвященный молебствіе и водосвятіе, и о бездождіи. И как отслужили молебствіе, преосвященны и поехал в монастыр. А с иконою часа чрез два. Потом того же дня вечера служил бденіе и мировал людей на середине церкви. В воскресеніе тоже служил и обедню, и на обедни его певчи пели. И как окончил обедню, стал речь говорить. Потом благодарственны всем св. молебен, и по пропеніи многолетія стал раздавать крестики и книжечки. И он их раздавал так, что может с час, хотя людей и не очень было много, // [10] так можно определить, что сот до 400. И по окончаніи раздачи пошел в келейный покой, и это уже было, так сказать, что час первій. И затем конец, звон в трапезу к братіи. И вишли с трапези в три часа. Потом чрез час звон в колокол на сбор братіи в церков. И пришел преосвящен. г. Сергій. Іеромонах благословить служить Св. Николаю молебствіе без акафиста и о путешествіи о преосвящ. Сергійи и протоіереи Іоанне, и о всех путешествующих с ним. По окончаніи молебствія приложился к икони Св. Николаю, стал речь говорить в наставленіи братіи, а лошади приготовлены для виезда его из монастыря. И по окончаніи речи сказал слово: вы прежніе монахи меня, а я недавно стал монах, то простите // [10 зв.] меня грешнаго и помолитесь обо мне Господу Богу и Св. Николаю чудотворцу, чтобы меня и вас во всяком деле и везде защищал и помогал. Потом отправился прямо в святую браму, и по выходе из святыя брамы еще попросил стакан квасу, потом сел в карету и отправился на селеніе Иваньков и дальше, и конец.

И еще его про житіе в монастыре: негде не ходил в прочіе церкви, только спросил в игумена, кто у вас самую строгую ведет жизнь в монастыре. То о. игумен им сказал на одного іеромонаха о. Іполита, 40 лет іеромонах живет⁶. А он сказал игумену, чтоб к нему пойти в келію. И пошли к нему под дверы, и стали стучать, а он глухой и не могли достучаться к нему. Потом к другому о. Іоакиму. // [11] В тово побил в келіи, и это было еще до молебствія. А когда речь говорил, то и сказал: ви отци и братіе берите пример и назиданіе с о. Іоакима, так как он жил во многих монастырях и все извесніе ему обхожденіе монастырское, и конец.

Потом еще один предмет, когда служили на понорницком жите молебствіе Св. Николаю и о бездождіи в субботу утром в 10 часов, а в 10 часов вечера во время всенощной пошел проливной дождь на 4 часа. Потом и перестал, и конец. И это дело было о нападеніи на хлеб саранчи на жите.

В 1891 году іюня 24-го очень была ярмалка велика, но нельзя ея похвалить в том, что воды крме ставка негде не было. А очень жарко было и много людно, так

что 100 пудов продалі сена на гостинници за ярмалку. //

[11 зв.] В 1891 году жил послушник рясофорни, из числа военных, по ремеслу столяр. И он заболел так, что наперед может из год на подобие чахотки. И он все кашлял, но ходил почти до смерти. И он еще бил в запаси, то есть по военной служби. И когда он стал очень кашлять и очень шла кров сорта, то ему захотелось постричься в монашество, то ему игумен не отказал и постриг. Его имя било Павел, а в монашестве – Пафнутій, и его постригали пред Вознесением, и он чрез месяц умер, 30 іюня.

В 1891 году в месяце августе в местечке Понорници ценился хлеб по руб. пуд. А в прочих местах и выше руб. бил на 20 к. или 30.

В 1891 году с самой весни почти не било дождя, но хотя средка проходил. Но с 15 іюня и по 4 августа не било даже не только дождя, но и росы. //

[12] В 1891 году сія палата построена. Начали с 1 мая и по 15 августа кончили, 350 руб. за работу.

В 1891 году 20 сентября умерла женщина, которая пришла на поклонение с Борзенского уезда села Прохоровки. То ея и похоронили в гостинном саду близ ворот около частоколу.

В 1891 году 12-го сентября умерла Великая княгиня Александра Георгіевна, то есть жена Великого князя Павла Александровича, брата Государя Александра 3-го. Заболела и прежде времени разродилась. Потом чрез 6 дней и померла, а сын, которій родился, Димитрій Павлович, остался покамест в живих. И она после сочетанія браком умерла на 3-м году, на 22-м от роду.

В 1891 году переделывался купол, то есть самій восмерик, которій више железной криши. // [12 зв.] За работу заплатили 350 руб. на таком основаніи, чтобы сделать деревянные, то есть купол, потом его покрыть железом, потом его покрасить, а крест позолотить. Матеріал монастырскій, работал на своих харчах. Да немного позно началы, в сентябре месяце, и не могли окончить в этом году, то есть позолотить и покрыть крест.

1891-й год очень замечательны, то есть тяжелы между прочима годамы, не только для черни, но и для царствующаго дома, то есть Александра 3-го, бывшего в то время императором. Во-первых, неурожай на хлеб так, что еще в декабре месяце ценою 1 руб. 70 копеек в прочих местах. Так что его будут долго помнить люди в своей жизни, но не все, может кто и радовался им. // [13] Во-вторых, об государственном Доме. Того же года, 31 марта, умерла великая княгиня Ольга Федоровна, великого князя Михаила Николаевича жена. Потом 13 апреля тоже дядя Государя Николай Николаевич умер. Тоже еще один случай: еще 1890 году в ноябре месяце сего же императора сины – наследник престола Николай Александрович и брат его Георгій Александрович отправились в путешествие по земном шару. И оны поехали со своей имперіи на Запад. Потом великий князь Георгій Александрович в дороге заболел в Греції, а наследник отправился подалее с греческим принцем Георгом. И оны заехали в 1891 году на восток в Японскую имперію. И // [13 зв.] бил случай: там есть город, званы Ост. И в этом городе, когда делали им встречу, то есть рускому наследнику, и когда оны ехали по городу, подскакал полицейски и ударил шашкою, то есть саблею наследника руского по голове. Потом хотел еще и другой раз ударить, но не успел. В сию минуту греческій принц ударил его по ногам, то есть того разбойника. И он упал с ног. А наследника совсем легко ранил, так что только кожу рассек, на голове. И оны его признали потеранны умом, которій 8 лет служил при полиціи. А чем дело кончилось, не известно. И наследник воротился в Петербург 24 іюня 1891 года в полном здравіи и благополучіи. //

[14] Еще этого не забули, как явилось и другое. Сего же года 12 сентября умерла великая княгиня Александра Георгіевна, то есть великого князя Павла Александровича, Государева брата, жена на 22-м году от роду. 3-го сентября заболела и прежде времени разродилась, и умерла, а младенец остался жив, Димитрій Павлович, и окрестили его.

1892-й [год] тоже с первого месяца неповеселил царствующий дом. 13 генваря умер Константин Николаевич, дядя Государя Александра Александровича 3-го.

В 1892-й год, сказать месяц март, апрель, май такой бил тяжелей, что никто не поверит, и не верил со стороны, особенно для скота, так что не то, что сена не било, даже и кулей. //

[14 зв.] 1892-м году сена купили на тысячу руб. и прежде купляли стогами, позже стали куплять пудами, и того негде нет. Даже и солому купляли для резки лошадям, и той не било негде. Подошел ярмалок, то есть к 9-му числу мая, то приежди: давай сена хотя и по 70 коп., а его нету, а его било порядочно. И приобрели свой сенокос. Еще 14 десятин нанимали, но затем, что рогатого скота било до 100 штук, и лошадей до 50 ш., а к тому еще и весна была невесела, ветрена, холодня и дождя не било. Но еще и хлеба купили, сказать, начиная с нового збора с полей 1891 года, и с октября и по 1892-й год, по 1-е июня, до 6000 пуд. И ценою неровно било в рублях, и менее и боле. Почему же такой расход? Потому // [15] в 1892 году било очень много работ и рабочих: 1-и каменщики, человек 20, заходни строили, человек 10 красилщики, машину строили, позолотчики и протчи, так что почти каждой день пекли хлеб два раза, пудов по 15 затер. Игумен Юасаф.

В 1892-м году встроили машину в Рихловском монастыре. За работу уплочено 450 р. За 4 камни тоже 200 руб. с доставкою от места Глуховского уезда, да железа пуд. 100. Четыре человека два месяца работали. Еще лес свой дубовый, но доски и шалевка – все куплено. Потом еще совсем неокончена была мельница, как обновили человеческою кровию. 12 июня в воскресенье в два часа после обеда каждому било интересно посмотреть на новую машину. И как она строилась около часовни, то вме // [15 зв.] сто прогулки пошли до новой машины. А к тому случаю плотникам било нужно спробовать ея, как она будет ворочаться с паросами. А послушники и малчики позалазили по этажам смотреть, и один из числа их, дай но пробовать при ходе колеса, можно ли его удержать. То ему захватило руку левою один кулак, палци, а другой в другом месте пониже ладони разорвал, а третій посередини локтем и ладонью тоже перервал, только висела на одной может жилкы. Да ктому случаю ветер бил из-за лесу тихой, то только что крила двигались помалу, а чтобы настояще ворочались, то его сей час бы задавило. А то три послушника ухватили за колесо и сотрудом удержали. Потом назад отворотили // [16] и его оттуда витасили. Потом свели его на низ, и плотник топором разрезал ему рукава. То мне било удивительно, что мясо висит, но кровь немного только слезит, и я собственно взял его под руки и повел в монастыр. И хотя руки и не било, а он при своей памяти все просил меня воды, а протчий бившие там его товарищи все разбежались в лес. И он уроженец г. Коропа бил, лет 14-ти. Также и я бил в той час около мельницы, и его сей час отпави [в] гор. Короп. А в нем есть оптека и доктор. А больницы нет. То здесь ему перевязали руку и отпави его на всю ношь в г. Кролевец. И когда его привезли в город, положили его в больницу и отрезали ему руку. Но в монастыре не жил по виздоровлении. //

[16 зв.] В 1892 году 1-й раз бил раскрашен восмерик иконамы на соборной церкви. От св. брамы написана икона Св. Николая, с правой стороны апостол Ев. Матфей, потом князь Владимир, пот. Св. Ап. Ев. Иоанн, пот. Св. Феодосій Углицки ⁷, пот. Ев. Апас. Марко, потом великомученик Георгій Победоносец, пот. Ап. Ев. Лука с позолоткою, 50 руб. заплачено.

В 1892 году встроена в Ковальском саду сушня.

В 1892 году постригали в схимонахи бившего Павла, потом Агафоника.

В 1892 году брали икону Св. Николая в г. Кролевец с 16 октября по 1 ноября.

В 1892 году купили сеялку и солорезку в г. Нежини. //

[17] В 1893-м году на масляной умер архіерей Веніамин.

В 1893-м году 2 февраля приехал священник села Былкы ⁸ в монастыр собственно снимать следствие с братіи о поведеніи монаха Мелетія ⁹. А ранше било подано прошеніе к преосвященному потайное, что монах Мелетій жизни плохой, то есть будто бы продает медь, воск и прочие, и во-вторых гостей принимае, также и сам

ходить, и протчіе неприятности. Преосвященный прислал это прошение и написал, чтобы монах Мелетій из пасики переведен в монастыр. Это и сделали. Через три месяца после того вторично от обер-прокурора святейшего синода тоже преосвященному // [17 зв.] чтобы назначить следователя, то благочинны монастырей отказа, то мирского благочинного назначено. То действительно и верно, что он жил на пасики и всякому, кто приедет – не откажет, если яблока есть, так же и меда. Но кто с ним жил, то и одного нету, чтобы похвалил или научил по пасеке, потому что никто не может удержаться, но все показали, нечево не замечалы. А кто с ним жил, тех не звалы.

В 1893 году при игумене Иоасафе бил у него келейник, на которого игумен положил все распоряжение и уверение в монастыре, не то чтобы игумена спрашивая, а еще он его спрашивает, в поездках почты каждой день, а куда и зачем не кому неизвестно. // [18] Приходит до просфорника или до свечкаря, давай столько то денег руб. и записку напише, что взял, а к казначею совсем и не обращается, даже не хочет и знать. И отчетов некаких не показивал, что купил, по какой цене. И еще, хотя когда и дома, то игумен, не знае, дома он или нет, где-нибудь таскается. С села Козлянич ¹⁰ стала ездить в монастыр дворянка, вдова, имевшая 7 детей. И он и к этой прилип. Такое било искушение, что сохрани Господи, даже совисно и писать. Придет в церков, становится на левой крилас, где и он стоял. И были там и прочіи діаконы, что ея подеряляют. И так било нельзя сказать, что в церквы, а на улице. Что ж, хотя братія и скорбела об этой беззурядице, но ничего било делать, когда игумену это нравилось. Когда игумен служить, то служащи просфору еи отдает. // [18 зв.] Даже келейник зовет ея в свою келію пить чай, даже игумену говорит, вот такая то госпожа желает с вами поговорить, то игумен принимал. И так все скорбели и негодовалы на него заочно, но в глаза даже іеромонахи звали о. Петро, чтобы имел благоволение, что-нибудь подать на гостинец. Аще кто скажетъ что вопреки, то тогда чего просить, хотя и до игумена пойдеть, то не получить, разве его не будеть дома. Одно слово он распоряжался всем монастырем. Но чем же дело кончилось: когда бил казначеем Николай, то било его шило, но он видя беззурядицу и управление в игумене не ходное, то отказался от казначейства, а вместо его назначили иер. Агафона, которій бил за письмоводителя. То он видя его положение, // [19] стал его притеснять и виговаривать о его поведении. То он видить, что дело плохо будет, то он на масленой недели отлучился будто би домой, потом на заговини пришел и отговелся, и в воскресение во время утрени забрал какіе хорошіе вещи и уехал до любовницы во двор.

1893 года тоже при игумене Иоасафе с. Карильск Захарій Нешта ¹¹ жил в монастыре годов 10-ть, хотя со отлучкою, бившій клиросный, и стал кашлять и сохти, как уже больше нельзя. То он чрез прислуживающаго попросил игумена, чтобы помаслособоровалы и постригли его в мантію. То игумен не отказал. Постригли его и дали ему имя Зосима. Одного дня и помаслособоровалы и причастилы 6 апреля, а 7-го у три часа ночи преставился. //

[19 зв.] В 1893 году апреля 13 получили указ, что будет архіерей Сергій в Черниговской епархіи.

В 1893 году била зима очень замечательная. Еще 8 ноября выпал снег очень хорош и во всю зиму все ишол, а оттепеля не било. И столько его много било, что никто и не помнил. И лежал он в лесах почти даже до 5-й недели после Паскы, хотя Паска била 28 марта. Аще на дороге стретишся с другой подводой, то как только своротил, то без помощи и не вилезишь. А еще много люди пострадады от недостатков для скота кормов и топлива. Но затем того же года лето било плодородное, но холодное и дождливое, так что во всех растениях не било росту. С 15 іюля только началы огурци показиваться, яблока самой крупной породы – с волоской орех. А еще тово мало, 12-го іюля в 12 часов дня, даже не било и тучи, пошел град и дождь такой, что // [20] страшно и смотреть, вся земля била покрыта водою. Даже пещерный яр бил скошен, то весь бил занесен мулом и много сена в ставок внесло, огородину немного побил. А более вреда мало было, только над

монастирском лесом он испустился, и около j часа ишол.

Сего же года еще один тоже случай. Ново поступленный на черниговску кафедру преосвященный Сергій такой несчастный случай: 15 іюля бил на икзаменти в женском духовном училищи и случился ему удар такой, что левую сторону тела, руку и ногу отобрало так, что на носилках понесли его. Но все члены консисторіи этому случаю были рады. Как покойный преосвященный Веніамин бил простого характера, то оны // [20 зв.] жили слабенько, а как этот бил тогда за викарія, то все их поступкі выдал, а как только поступил на кафедру, то ж всех членов поувольнял от должности их. То им этот случай как медом по губах. Потом и дальше сего же месяца приехал викарій преосвященный Мефодій. Потом 23 августа преосвященный Сергій и помер¹².

В 1893 году в октябре месяце приехал на епархію в Чернигов преосвященный Антоній¹³.

В 1893 году встроили около брамы каменный сарай для звозки, которая требуется для починки монастыря.

В 1893 [году] теплую церков подкрашивали внутри ея и душники попробивали.

В 1894 году 15 февраля брали икону Св. Николая в с. Криски¹⁴ в Якономію для освященія Дома. Сам игумен Іоасаф ездил. //

[21] В 1893 году сентября месяца с г. Кролевца люди, которіе желали быть воспріомниками, привели еврейчика лет семнадцати, чтобы окрестить его в Рихловском монастыре, а игумен Іоасаф сказал им так, что в нас нету нужных треб, то есть мира и метрических книг. То вы так сделайте: пусть он поживет в монастыре, а вы пошлите прошеніе до преосвященнаго о резолюції, чтобы прислалы в монастыр об этом. В декабре месяце получили из консисторіи, что можно его крестить, только надо потребовать от жидовского раввина метрическое сведеніе. Чрез полицію об етом послали в г. Глухов, чтобы выслали метрики: там их нет, он родился в г. Кролевци, сдесь записан. // [21 зв.] В 1894 году февраля 16 он крестился в Рихловском монастыре священным села Оболоня Александром Прозоровим, с предстоящими двух іеромонахов о. Сафронія и о. Іоанна, іеродіакона Анфима. Воспріемниками его были г. Кролевца Корнилій Тарабан и Анна Шерешкова. Но во крещении назван святым именем Николай Корниліев Тарабан, крещеніе производилося в теплой церкви. Вода была приготовленна в переризе(?) в 11 часов утра пред обеднею по прочтеніи часов начало оглашенія, а потом и крещенія на той же обедни и приобщался Святых Таин. И когда священник делал допрос о отрицаніи, то разве в ково будет // [22] сердце каменное, что несодрогнется о вираженіи слов священника к жидовину. При этом случае присутствовали только игумен о. Іоасаф с братією, а мирских людей не более как душ пять било. Одно слово, к етому делу и священник могущественный.

В 1894-м году во олтаре в соборной церкви на ковчезе с бронзы и стекла пожертвован г. Глухова купцом Макарієм Заиковским.

В 1894-м год на Якономіи встроили дом близ дороги на Коров под железом.

В 1894-м году черниговский архипастир преосвященный Антоній проехал по епархіи и на 28 іюня назначено у маршруте: будет в Рихловской монастыр. То его стали ожидать часа в 4 после обеда. Сот четыре било говеющих. Отслужили // [22 зв.] вечерню и прочитали правило говеющим, и время подошло звонить и на всенощну, а его нет и солнце село, нет преосвященнаго. Стало темно, и все люди прохаживались по монастырю. Потом сделалось тихо. Люди все уснули. А человек бил послан навстречу верховой, чтобы тогда дать знать в монастыр. И 12 часу приехал, и как только вышли ему на встречу с фонарями за браму, подъехал фаэтон, и он вышел, и ему Понорницки старшина поднес хлеб. Потом подошел к брамы, помил руки и взял крест приложился. Потом повели его в церковь, и как только что нужно било пропели. Потом велел начинать всенощну, а сам стоял во олтаре. И покамест отслужили, то и развиднелось. // [23] По прочтеніи 1-го часа он пошел в игуменски покои. В церкви стали читать говеющим молитвы ко причащенію, и по окончаніи стали звонить на ранью. Люди все попричащались на ранней. В S

девятого звон на позню, и служил преосвященный Антоній и 8 предстоя. и 3 діакони. По окончаніи обедни надел мантію. Вишедши наперед царскіх врат после отпуска, стал благословлять. И по окончаніи пошел в покои, и стакан выпил чаю. Потом пошел смотреть по церквам и прочим местам. Потом по осмотре велел звонить в трапезу, и покаместь пообедали, то время два часа, а потом, немного отдохнувши, и поехал часов в четыре.

В 1894-м году выстроили в монастыре книжную лавку около колокольни. // [23 зв.] 1894-й год бил в сто годах один, такой бил изобильны на все урожай. Во все лето не было сплошь двух недель годны, чтобы не было дождя. Почти чрез день и дождь. Сено так било трудно убирать и сносить ужасно. Трава очень большая, а погоды нет, а покосу много. 20 десятин наняли на конятинском лугу. То те кой-как убрали, а в монастыре увесь яр скосили, изгребли и в копицах стоял до зимы, сот на три копиц. А зимою повозили на подстылку, потому что оно почти погнило совсем. Так же и в садах отава погнила. Урожай очень хорош, но уборка очень скорбна была. Били такіе места, что до Покрова стояло жито нежато и в копах. Но только от сего года назад прошло времени 30 лет, как бил по 10 коп. пуд ржи в Борзенском уезде. //

[24] В то время царствовал император Александр 3-й. Тоже било все хорошо и радостно во всем царстве. Император выдавал дочер взамужество Ксенію Александровну, и наследника женил Николая Александровича, брал невесту из Германіи. Ну, сколько радости, столько и печали. Император 30-го іюля сего же года дочь обвинчал Ксенію Алек. с Александром Михайловичем, а наследника отложили брак до 17 октября сего же года и ради памяти предстоящие смерти прежде. Потом дело не окончилось. Государ, заболев тяжело, 20 октября сего же года и умер на теплых водах в Таврической губерніи. Ну, кому быть на царстве: матери Маріи Феодоровне или же наследнику Никол. Алек. // [24 зв.] Потом пришел указ, чтобы присягали наследнику Николаю Александровичу, а жени нет, а наследником брат его Георгій Александрович.

1894 год, 25 октября присягали. Потом опять пришло предписаніе, чтобы молиться по церквам. Государя такого и благоверной Государине високонареченной невесте его великой княжне Александре Федоровне, потом и матери его, потом и наследн. Потом также нельзя жить, называется женою, но невенчанная. То хотя и непохвально, что только недавно похоронили отца, но такой случай подошел. 14-го ноября сего же года обвинчали Государя с его невестой без увеселенія рады такого смутного положенія. И тогда бил указ, чтобы поминать // [25] во время служения ея Императорскаго величества Государине Александре Феодоровне.

В 1895 году бил случай в монастыре. 25 октября рабочіе утром молотили на гумне. Из овины сухое жито выкидали, потом опять сирого накидывали в овин. И это било часов в пять, и там горела карасирка, и както снопом зачепил карасирку, что она полетела и разбилась, и сейчас загорелась овина. Потом сделали тревогу, стали звонить, но не било никаких припасов пожарных, даже и воды. То хотя кришу раскидали, но овина сгорела и 9-ть коп в ней жита.

В 1895 году купили молотильную машину за 300 руб. и пока преизвели для молотинья, то не меньше стало на 100 руб. и более. И. Иоасаф //

[25 зв.] В 1896 году была зима очень замечательная. 8-го ноября (95 год) выпал снег и продолженій во всю зиму ишол, и столько било много, что никто и непомнил, а оттепели не било и почти долежал до 4 недели по Пасхи.

В 1896 году 14-го мая короновался руской Государ Николай Александрович. То задумали выше прежних государей сделать торжество, для всех желающих прибить на торжество в Москву. И раньше в ведомостях объявлено, какое будет угощеніе. Для нижшого класа людей за городом на площади били построены для складов сараи. То люди собрались ближайшіе протчі за два дня вперед, а это било самое коронованіе на 3-й день Тройци во вторник, и прочіе может по сутках неслы, а в самый тот день, собралось времени достало перечесть. И в 10 часов

14 іюня утра, // [26] и как будто в образе начальствующего лица неизвестный человек командовал раздавать людям угощеніе, то как люди надвинулись за получением, то более тысячи человек задавливали. То Государь Николай Александрович велел выдать тем семействам по 1200 руб. сереб.

В 1896 году 9-го сентября в г. Чернигове било открытіе Святителя Феодосія по фамиліи Углицкаго мощей по преставленіи его чрез 200 лет. И било очень много людей, так что протчіи пробили суток по 3-и, не могли приложиться к св. мощам. И очень сделано хорошо, то есть назначено много козаков и жандарм на лошадях, и не смотря ни на кого, кто бы он небил, кроме прислуживающих при церкви, всех не пушали, держися в ряд, чтобы приложиться. // [26 зв.] И много получили исцеленіе, кому било дано свише от Бога, а кому не дано, то так остался до смерти своей. Аминь.

В царствованіе Николая Александровича под распоряженіе митрополита Киевскаго Іоаннікія¹⁵ и шести архiereев на черниговской кафедре преосвященнаго Антонія и викарія преосвященнаго Питирима¹⁶ и святейшаго синода, помощника обер-прокурора¹⁷.

В 1897 году в Рыхловском монастыре сія икона Святителя Феодосія, писанная в местечке Симяновки Новозыбков. уезда. Тоже в сем же году икона Божіей Матеры за правим клиросом под названіем Черниговская сим же мастером писана, тоже и за левим клиросом Свят. Николая икона тем же писана, тоже и Святая Троица тем же писана. Эти все иконы 4 писаны почти в одно году // [27] прі игумене Іоасафе, икону Божію Матер соорудил послушник Евфим Палубень, Святую Троицу іеромонах Маркел, Св. Николая іеромонах Сафроній.

В 1897 году сделали коропскіе кузнеци железную лесницу на собор прі игумене Іоасафе.

В 1897 году на гостином дворе сделан корпус двух этажны прі игумене Іоасафе.

В 1897 году в гостинном саду выкопалы сажалку прі игумене Іоасафе.

В 1897 году на хуторе Забейковщине выкопалы сажалку пры игумене Іоасафе.

В 1897 году купилы гробницу серебрянную, 250 руб., для частиц мощей прі игумене Іоасафе. Тоже на гостином дворе около ворот сделали каменную келію для сторожа. И. Іоасаф. Тоже насадили посадков вокруг гостиного двора и в дворе прі игумене Іоасафе. // [27 зв.] На хуторе Забейковщине река Десна вокруг монастырскаго сенокосу обойшла колесом – то направленіе сделали, перекопалы осенью, а после разлива воды на весне сделалась новая Десна, с островом вокруг него. С старой Десны стояло озеро, но после, это озеро ежегодно стало засипать при игумене Іоасафе. Тоже на хуторе Фурсавке чрез плотину, чтобы не било проездной дороги на село Будище, то оны сделали вокруг монастырскаго города. Игумен Іоасаф.

В 1897 год[у], даже из шестого [1896] продажа водки. Поделали дома около железных дорог наподобіе заводов для очистки водки. И туда из заводов привозять и перечищают, наливають у бутылки ? кватры и ј кватры и ј ведра. Потом печатають // [28] бутылки: крепость водки в 40 градусов. И развозять бутылки в ящиках по селам, по казенным лавкам или домам. С 8 часов утра и до 8 часов вечера можно продавать водку. Приходить кто-нибудь, требует бутылку водки. Ему подаеть бутылку в какую меру просить, и сей час деньги уплати за водку и за бутылку за ј ную 15 коп., за полквар. 5 коп., за ј квар. 8 коп. Потом выди на улицу, хотя выпи или перелей в другой сосуд, потом неси в дом к продавцу бутылку назад, отдай а деньги получи свои, в какой бы лавки не взял и в какую принес, не должен продавец отказываться: бутылку возьми, а деньги отдай мне за бутылку.

Опись жизни игумена Іоасафа по поступленіи его в Рыхловский монастыр. В 1888 году стал братію принимать, // [28 зв.] землю расчищать, лес продавать. Кто просится куда идти – иды, кто пришел на послушаніе и не пришел – все хорошо. Келейник у него бил такой вертей, что хужево ненужно. Каждой почти день у поездки, куда едет и зачем – даже игумен не знае. Позаводил знакомство везде: у монастыр приезжают и он зовет у гости к себе, потому что он игумена нечманае(?),

а к тому игумена никогда нет и дома – он все ходит по лесу, то по садах. Потом тот же келейник и обвенчался на дворянке села Козлянич. Сказать так, слабость такая стала, как хуже не нужно.

Потом захотелось продать куском лесу. Визвал с г. Кролевца землемера и увесь лес размерили по кускам. Потом явился московской купец // [29] за покупкою леса. О этом деле дали знать в консисторию. Там отказалы: подавайте в святейший синод; там сказано так: продай, а деньги положи в банок, а зруб огородить, чтобы рос молодой. Ну дело хорошо. Отвели тридцать (30) десятин около часовни и той же московски дает двадцать пять тысяч. Сойшлись на дело на три года рубит. Деньги отдать по частям. Потом лес вирубили, а деньги обождить – нету. Восем тысяч отдал, а протчии обождать просить. А консистория настоюе, чтобы деньги положены за лес в банок. И с восьмы тысяч пять положили, а три сросходовалы на корпус. На постройку нет денег. Потом консистория назначила двух священников следовать корпус, сколько он стоит и протчее, и это било в сентябре месяце 1897. Потом 5 декабря получили указ игумена Иоасафа уволит // [29 зв.] от должности на покой. Монастир принять в распоряжение казначею. Потом в последних числах декабря прислан священник для оценки леса, и вызвалы понятих с 4 сел по два человека. Лес оценилы и запретилы продавать, покамест неотдасть денег. И так дело шло, покамест не уплатил денег всех, семнадцать тысяч. Деньги уплатил и право получил. Потом 11 февраля бил вибор настоятелем, кого желаю, в присутствии Крупецкого игумена. То вибралы казначая, іеромонаха Агафона, и он распоряжался. Потом у ведомостях опубликовано, что в Рихловской монастыр назначен начальником с острова Валаама бивши там казначеем іеромонах Евгений¹⁸. Потом бил указ: іеромонах Евгений посвящен в игумена. //

[30] У церкви у Рихлах бил таков устав на правиле: іерей благословить, тзец читаеть малое повечеріе по верую, потом іером. читаеть канон Иисусу, по окончаніи іерод. чита Богородице, по окончаніи с певчих читаеть Ангелу Хранителю, Достойно, потом тзец читаеть молитви на сон грядущи и по окончаніи поють иже крестом ограждаешы, и отпуск правила. А игумен Евгений свой устав завел, по валаамскы. Выписал такую книгу: вместе все каноны три читаеть іеродиакон или кому можно, а іером. читаеть ежедневно Акафист, сегодня Иисусу, назавтра Богородици начинают петь Возбраной по 6-й песни, потом по окончаніи Акафиста читаеть іеродиакон каноны, потом молитви на сон грядущи и отпуск правила. Но этот устав рихловским монахам показался тяжелым. Рады своей немощи // [30 зв.] стали просить игумена Евгения, чтобы устав правыла бил порихловскы. Он облегчил им по их желанію, и постановление такое поставил, когда игумен будеть служить, тогда правило по валаамскы читать.

Потом для памяти при игумене Евгении куплены церковные вещи, две металлические хоругвы послушником Иаковом, уроженца с. Городища Сосниц. уезда, паникадило больше 180 руб., позолочене іеромонахом Серафимом 200 руб., подсвечник четырехугольны с тремя ставниками 60 руб., для служения панахид столыная доска 15 руб., крест металически позлащены іером. Маркел, Евангелие позлащенное со отдельным чтением на страсти Господне, риз пар 6. Это в 1899 году.

Еще событие сего же года 26 июня. Жителька г. Коропа Марфа Журавлева имела тяжбу с монастырем за землю на хуторе Забейковщина. Монастырское начальство стало по планам смотреть, и признали, что Десна речка урезала // [31] землю и присипала на другую сторону к соседнице Журавлевой. И этой засипь зарос заростю. И оны визвалы из Чернигова с межевой комиссії землемера, чтобы отискал за рекой Десной монастырской земли межу. И он стал искать, и отискал, что река идеть чрез монастырскую землю, и по признакам планов межи показал и зарость. Но завладеть этою [землею] по судебным законам можно только. И начал монастыр тяжбу с Журавлем за землю. Дело шло года два, с суда в суд передается, один другому не уступает. И это дело зачалось при игумене Иоасафу. Потом в сем же году Марфа Журавлева 26 июня ехала в монастыр помолиться Святителю Николаю во втором часу дня. По забейковской дороги спущалась, пара лошадей и

их било три души на повозке: кучер и Марфа, и девчонка лет 15. И оны колес не привязалы, с горы лошади побежали, их повикидали с повозки, и Марфа ударилась о землю, // [31 зв.] и зашиблась так, что только диханіе малое било, а раны никакой не било, глаза закрыты. И она трое суток полежала и кончилась. И ея похоронили в гостинном саду. И ея родные поставили на ея гробе памятник в 1899 г. 26 июня.

В 1900 года куплено два подсвечника круготарелны с медним окладом по белому цивилидму(?).

В 1900 году ав. 3-го умер купец житель г. Кролевца или села Реутинец Ермій Леонтьевич Риндя¹⁹. Раньше своєю смерти годов за сем написал духовное завещаніе: на сто пятьдесят (150) десятин земли жертвую в Рихловскую обитель по его смерти. Потом по согласію с его сыном Андреем Ерміевым так переписалы духовное завещаніе: Андрей взял себе землю, а монастырю Рихловскому уплатить деньги, пятнадцать тысяч. Получилы сии деньги в 1902 году – 15000. // [32] То по его желанію и похоронили в Рихловском монастыре, против игуменского корпуса под солнечными часами в цинковом гробе до общего воскресенія. И без сомнения можно сказать, что он бил благодетель, поддерживал святую обитель Рыхлы, жертвовал хлеб, давал солому для подстилки скота и навоза для удобренія земель. Только что далеко било возить в монастыр, и неудобно за рекою. И когда умирал, то еще завещал 500 пудов жита отпустить в Рыхлы. И этой благодетель жертвовал еще при игумене Иоасафе, а умер при игумене Евгеніи.

Собитіе в 1901 году в первых числах декабря. 3 мальчика монастырских, то есть живущих певчими, содружились лет по 15 от ро[ду], // [32 зв.] два понорнички, а 3-й шабалиновскій. Задумалы оны деньги воровать в церкви. Первой раз после вечерни один остался на крилосе, а когда пономарь церковь завкнул, то он олтарни двери с крючка снял и товарищей упустил в церковь. Потом узялись за дело: свечной ящик отперли нутрянной замок, и взяли 7 руб. и заперли. Хорошо удалось, еще охоту шибнула. В скором времени остался тоже после утрени один, потом товарищей упустил двух. Опять узялись за дело, за просфорни ящик. Но в просфорному ящику било мало денег, сребра руб. два, то оны два руб. узялы, а меди не бралы. Прибой вирвалы, потом и прибилы, но просфорник потому заметил, что нет серебрянных денег в ящике. // [33] Потом в другой стол к запищику, приборой вирвалы, денег взя 4 руб. Потом приборой забили, но запищик не заметил, потому что у него в столовке било порядочно денег. Потом еще второй раз до свечопродавца полезли, но мало било денег, взяли только меди к. 50. Утром просфорник узнал, что кто-то бил в ящике, а протчїи не узнали себя. Игумену дали знать, ну поговорили и молчок. Потом те ж молодци 6 декабря разжились водки и хорошо випили, и подрались, то одного самого большого вислали. Потом чрез неделю главный ворик приходит чтобы разменять денег, его спросил запищик: сколько тебе? Руб. 4 или же золотой 5 руб. Потом стал за ним смотреть старши хорист, // [33 зв.] где ж ты денег взял. Стал спрашивать его, а он говорить, у меня денег только 80 к. А старши спрашивает его: а у запищика менял руб? То он и замолчал. Потом у трапези стал разговор между братією про дело, а на другом столе сидел ворик, и слушает ученик живописца, что разговор идет о ворованих деньгах. И он вынимает 2 руб. и дает своему товарищу ворику, и говорить, чтобы я не бил виновать, и по окончаніи трапези пошел к игумену, и говорить, что мы поворовалы деньги. Потом игумен их призвал к себе для дознанія, и оны все рассказали, как воровалы и где ховался в церкви, и как около пещер отмыкали кружку и денги брали. И у одного било еще 6 руб. 60 коп., а у другого // [34] 5 руб. уже в доме забрали, которого раньше вислали. А 4 руб. растратилы. И их повисилалы с монастыря, и больше ничево им не било. При игумене Евгеніи Рых. монастыря.

Собитіе: в 1900 году в Китайской имперіи оказались бунтовщикы нащот веры. Как оны идолопоклонники, то не нравится им, что их учать веровать во Христа. Задумалы побить учителей, и Германской имперіи замучилы миссионера. То германскій царь заявил по всей Европе: кто откажется иты воевать на китайскую землю, тот будет изменник Вере. И собрались 8 государств воевать Китая. А прежде

той войны Россия от своей границы на китайскую столицу г. Пекин провели железную дорогу. То они местами разорвали набегными шайками и людей в поездах побили. И эти бунтовщики назывались // [34 зв.] большими кулаками. И на поездах все были российски охранники. И в мае месяце с России с г. Одессы отправляли войска на войну кораблями. То покаместь российски войска доплыли до Китая, то они немного русски городов чрез реку Амур поугаляли: г. Благовещенск, 1-я Бондаровская. А потом, когда войска более подъехали и соединились с прочими державами, то им не дали дышать, погналы до г. Тензина. Там еще была большая стичка, но российски войска взяли город, а он [враг] побежал дальше, и он немог негде укрепиться, и догналы их до столицы г. Пекина. Потом и остановились в нем, потому что все убежало правители из столицы. А потом стали // [35] собираться и примиряться, что они невиновны, самоправно сделали бунт, то прочии союз общий сделали так: уплатить всем державам их издержки, и по полку с каждой империи должен стоять в Китае, чтобы не было бунта. А дальше не знаю чем дело кончилось. Китай с Россиею межует на восток.

В 1900 году рыхловски собор расписовася цветамы, а живопись раньше Р(?) г. Корона бил.

В 1901 году расписовали теплую церковь внутри монастырские послушники. В том же году сделали новую ризницу: ход с колидора в нее.

В 1901 году в Предтечевой церкви сделали ход левой стороной на колокольню.

В 1902 году в Предтечевой церкви с правой стороны сделали две келіи, потолкы на железных рельсах.

В 1902 году расписовали Предтечеву церковь живописью. //

[35 зв.] В 1902 году расписовалась теплая церковь снаружи и на олтарных дверях поламарка.

В 1902 году сделали каменную часовню в пещерах.

В 1902 году сделали часовню на Зубейковщине.

В 1902 году с разрешения Синода [стали] брать икону Св. Николая ежегодно в г. Кролевец.

В 1902 году по милости Божіей бил хорош урожай хлеба и прочего, но для уборки очень тяжел. Потчи ежедневно дождь, аще одна седмица была погода, то хорошо.

В 1902 году купили жертвенник в теплую церковь на средній престол, 150 руб. отдано.

В 1902 году около хутора Фурсовки в даче села Будиской куплено земли под горою в сынов Николаевых Марковичей три десятины, послушником Іакова Колбасина, и подарено в Рихловский монастыр.

В 1903 году куплены колокольчик к трапезе, 1 пуд, 24 ф., цена 28 руб. И.Евгеній.

//

[36] В 1903 году расписали вновь малую церковь Св. Николая, в дверях сделали окошко с левой стороны.

В 1903 году купили сенокос на хуторе Забейковщина почти совмезно с монастырским, три десятины с сажнями, ценою 1100 руб., в жителя с. Бужинкы.

В 1903 году в леднику сделали свод при и. Евгеній.

В 1904 году сделали конюшню камену на Якономии двух этажну. И.Евгеній.

В 1904 году на Фурсовкы сделал мойку при игум. Евгеніи, 4 подсвечника приобретены: два трисвечника и два односвечных. И.Евгеній.

В 1904 году под 1-е генваря воры фортку снялы и замок в бакалейной лавкы отломалы наружны, а нутрени остался цел. Потом чего-то испугались, ушлы и по следу монахи дошлы с. Иванкова, // [36 зв.] и вора найшлы. На 6 месяц в тюрьму посадили. Потом в том же году 6 ноября воры на пасеку пришлы, собаку убили, пуд. 5 меду взяли да воцины сухой пуд. два, да воску фун. 20, и ушлы.

В 1904 году на икону Божіей Матер, под названіем Тифинской, вишили ризу из жемчуга в Москве, 240 руб.

Собитіе. 1904 год бил високосный, но для России бил очень тяжелый. 27 генваря

Японская имперія без объявленія Россіи о войне стала бомбардировать рускую крепость порт Артур в Манчжуріи и несколько потопила русских кораблей. На 4-й день Святой Пасхи, 31 апреля, наши поехали в море рассматривать, // [37] и наехали на японскую мину. Наш крейсер огромный, 700 человек солд., названіе ему было Петропавловскій, как ирванула мына его, то 2 минуты – пошел кодну, только 50 человек из воды спаслись, а 650 утонулы. С нымы и адмирал Макаров ²⁰. Еще того мало, и этих случаев несколько было в году.

Потом Японец вылез с моря на сушу около порт Артура и проч. И одной арміей атаковал русску крепость Артур, а другой погнал полевое войско, и прогнал за год на 400 верст до г. Мукдена, и там зима его остановила. А в крепости рускіе держались 11 месяцев, так что елы собак, коней, и нечем было уже стрелять. // [37 зв.] Потом собрались все начальствующи крепости Артура к главнокомандующему войскамы и говорят: нужно издаваться, потому что нечем стрелять. А солдаты: 15000 чел. болних, т.е. раненых, а 10000 совсем ослабелы здоровьем от малопищи и безсонници. Начальник генерал Стесель ²¹ долго не соглашался, и он бил тоже ранен. Потом согласился, и послалы к японскому начальнику, командуящему войскамы рускіе своих переговорщиков, что хотим г. Артур здать. Потому что еще мы подержимся сколько можно, только даром людей больше побьем, но лучше сдаться согласны и на каких условиях. И японскіе [начальники] сказалы так: офицерам быть при холодном // [38] оружїи, а солдатам все сложить. Только пусть каждой берет в руки, что понести может. Тоже и жители мирскіе, и кто даст подписку, что nebudeт поступать на войну до замирения, то может отправляться в Россію. И так, 19 декабря 1904 года постигла Россію такая скорб, отдалы город с крепостію и 25000 душ людей и неисчетное богатство, за 4 года приобетенное. А впереди крепости японци русских солдатъ отогналы на 350 верст до города Мукдена.

Потом той скорби не забылы, является другая: 25 декабря в г. Варшави поляки сбунтовались, и в них стрелялы боевыми снарядами, и 62 человека убылы и 70 чел. ранилы. Еще два случая того же года: в Финляндіи убылы губернатора Петербурга, министра народного просвещенія тоже убылы. //

[38 зв.] 1905 [год] – то начало скорбное: 6 генваря прї освященіи воды на Иордане Петербурга обичай держалы стрелять с пушок во время погруженія Креста. И какой то враг нашелся, вистрелил боевим снарядом, т.е. картечь в царской дворец. Но Государя там небыло, только повибивал окошка и одного полицейского убил. Другое, в Петербурге сразных заводов изговориль рабочи в мастерских по наущенію священника итты лично к Государю Николаю Александровичу, у него просить прибавки жалованья, а рабочих часов у сутки чтобы было только 8 часов. И тоже с совета священника: так не хорошо вам иты, вы возмїть у часовни коругвы и крестъ, идить. //

[39] Когда подошлы к царскому дворцу, их сталы останавливать, а оны говорят: нам нужно лично с Государем говорить, и лезуть напролом. Их сталы стращать, а оны еще хуже разбоем. Приказалы стрелять с холостих – не слушають, а бунт делают; их несколько тысяч. Потом приказ: стрелять с боевых. Как вистрелилы залопом, то 93 человека убылы, а 232 ранилы. Тогда оны выдят, что не шутка, постановились на колени.

Еще той незабылы, приходить г. Москве бил губернатором великій князь Сергій Александрович, ехал в фаэтоне по городу, человек бросил под фаэтон шарик, и он разорвал на 20 частей тело к.Сергїя, а фаэтон на 100. лошадей и кучера, и он убежал, но задержали. 1905 год, 4 февраля это было в Москве. //

[39 зв.] В 1905 [году], на 25 февр. японци обошлы избоков и зайшли в тыл рускым из г. Мукдена. И когда далы нашим знать, что японци наступають, тогда наши тикать своей позиціи, и бросилы все г. Мукдень и в нем весь провіант съестный, и одежда вся, 400 пушек и патронов. И рускіе текають, а он [противник] воперек стреляеть. Японци русских обделалы: 46 тысяч в плен взяли, 50 тыс. побылы, 59 тыс. раненых, всего на несколько миліонов. И рускіе бежалы врасплох,

кто куда попал, и пробежалы не менее на 100 верст, ища удобного места для остановки позиції и подкрепленія сыл. Потом начальника того изминылы, генерала Куропаткина ²², а на его место поставили генерала Линевиича ²³, назначили командующим войскамы, а Куропатка помощником 2-го отряда. //

[40] В 1904 году в июле месяце балтійскій флот пошел на войну, и на него была такая надежда, что, как придетъ, в тот момент Россія возьметъ верх над японцамы. И этим флотом командувал генерал Рожественскій ²⁴. И еще другой флот пошел под командою генерала Небогатова ²⁵. Им нужно проходить японскымы морямы между островамы. Потом японци сделали так: свои корабли поховалы за островамы, и ожидать наших. А когда наши корабли вошли в это море, и оны увидели, то с 4-х сторон грянулы на наших, то нашим некуда бижать, и оны всех разбили, потопили, в плен побралы. Только со всех один [корабль] вирвался. // [40 зв.] И тому непришло избежать погибели. Когда тикал, нефатило уголья, то он попалив мачты, и какая была парусина, и нечем доехать до Владивостока. И такой случай постиг – наскочил на камень и повредился. И не мог подняться с камня без помощи другого корабля.

Итак, японец кончил весь рускій флот, который находился на войне. И это можно возложить скорее на Божию казнь. Потом и конец надежды на флот. Это было собитіе 19 мая. Потом: а на суше войска стоять на том месте, как отбижалы от Мукдена. Японец наступае, рускіе не тика. Потом стали другіе, // [41] американци, сводить на мир. И так согласились: Россія отдала Японіи манжурской земли от порт Артура до города Чанчуна, 658 верст, и половину руского острова Сахалина навечно. И тем Россія довольна осталась, потому что унудре Россіи своя война, какой от века неслыханно.

Как началась [революція] с 1905 [года], с 6 января, то во весь год не переставала. Самы себя бьют, собираются шайкы не о предельныя, шайкы тысячныя, вооруженныя леворвомаы и разрывныма бомбамаы. Ходят по городах, разбиваютъ дома, лавкы, товары роскидаютъ. Если солдаты стануть их смирать, то оны в ных стреляютъ. Потом солдаты дадутъ залп, оны не боятсь. // [41 зв.] Потом открываютъ боевой огонь, идетъ настоящая война. Кто-либо невинный попался, и того убьютъ. И это было по всей Росіи, по большим и малым городам, даже перешло в села к земледельцам. Собираютъ шайкамы, едутъ в какую-либо Якономію, разоряютъ, имущество грабятъ и никто ничего неговоры им. Разве козаки приедутъ, то им попадет по спине. И на это билы такіе подстрекатели людей, чтобы землю от господ отобрать, чтобы начальства никакого небыло, даже чтобы и Государя небыло. И сколько людей погибло, все тюрьмы понабиваны бунтовщицамы. Заводы позакрываютъ, железныя дороги не ходили. Билы такіе, что в солдаты не хотелы и конец [190]5 году. //

[42] В 1906 году собитіе: задумалы собрать под названіем Государствену Думу. Выбор бив таков: с каждой волости по одному человеку. Потом тех выборных посладалы в уезд. Там опять делалы выбор. Потом с уездов посладалы в губ. город. Там опять делалы выбор, из Чер. губ. только 3 человека посланы в Петербург в Думу. И их собралось до 500 человек, и между нымы билы разные люди по веры и по сословію. 200 мужиков и между нымы билы бунтовщицы. Потом стали делать совет между собой, чтобы Государь не имел самоправія, чтобы повыпускать из острогов бунтовщицов и прочія нелепости требовать от // [42 зв.] Государя. И оны пробили 4 месяца. Потом видятъ, что дела никакого нет, то их разосладалы по домам, и объявили делать в другой раз выбор опять в Думу, на 20 февраля 1907 года новых выборных посылать. А во весь год очень большыя смуты по Россіи прошли. Явные разбойники, аще кто не согласен на их предложеніе, того спалять.

В 1906 году собитіе: 14 сентяб. в 12 часов ночи пошел большой снег, так что покаместъ розвиднелось, он напал на аршина, и все садовіе деревья в монастыре Рыхлов. поломал, потому что он бил тихій, а еще лист не опал с дерева. То снег причинил убитка на 1000 руб. //

[43] ²⁶ ...ослабевать в общежитіи, смешалось с штатныма монахамаы, стали один

другого подговаривать: зачем здесь живешь, и стал ропот, даровиты люди не стали жить в монастыре в общежительном, ушли на жалованіе в штатны монастыри, там получают жалованіе иа телесное утешеніе: пища мясная, путь широкий, в настоящее время люди очень стали слабы здоровьем, станет читать – кашляеть, станет петь – тоже кашляеть.

Собитіе: вторую Думу тоже разогналы 1 іюля, противилась. // [43 зв.] В 1907 году в 3-й раз собралы Думу, и новы выборны 1 ноября.

Джерела та література:

1. Савинок – с. Савинки Кролевецького повіту.
2. Іваньково – с. Іваньков Кролевецького повіту.
3. Веніамін (Биковський) – архієпископ Чернігівський і Ніжинський в 1882-1893 рр.
4. Ієродиякон Афанасій (Андрій Каптур) «за нетрезвую и буйную жизнь...был под запрещением священнослужения» (ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 1599. – Арк. 2 зв. – 3).
5. Сергій (Соколов) з 2 лютого 1891 р. єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії, з 26 березня 1893 – єпископ Чернігівський і Ніжинський.
6. Ієромонах Іполит (Іван Федул), походив з козаків м. Ромни (ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 1599. – Арк. 5 зв. – 6).
7. Даний факт фіксує вшанування святиителя Феодосія Углицького до офіційної його канонізації в 1896 р.
8. Былки – с. Билка Кролевецького повіту.
9. Монах Мелетій (Мартин Лазаренко), з міщан м. Коропа (ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 1599. – Арк. 3 зв. – 4).
10. Козлянич – с. Козлянич Сосницького повіту.
11. Захарій Нешта походив з селян власників с. Карильське Кролевецького повіту (ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 1599. – Арк. 8 зв. – 9).
12. Сергій (Соколов) помер 24 серпня 1893 р. (*Царенок А.* Місіонер на архієрейській кафедрі: життя та звершення єпископа Сергія Соколова // *Троїцький вісник.* – 2006. - № 1(133). – 31 січня).
13. Антоній (Соколов) – єпископ Чернігівський і Ніжинський в 1893-1911 рр.
14. Криски, с. Кролевецького повіту.
15. Іоаникій (Руднев) – митрополит Київський і Галицький в 1891-1900 рр.
16. Питирим (Окнов), єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії в 1894-1896 рр.
17. Мова іде про події прославлення св. Феодосія Углицького, в яких брав участь, зокрема, товариш обер-прокурора Св. Синоду В.Саблер (*Тарасенко А.* Святий Феодосій архієпископ Чернігівський. – Дубно, 2005. – С. 127).
18. Архімандрит Євгеній (Матвеев), настоятель Рихлівського монастиря в 1898-1922 рр. Про нього див: *Тарасенко О., Болва Л.* До історії закриття Рихлівського Миколаївського монастиря // *Сіверянський літопис.* – 2007. - № 1. – С. 66 – 73.
19. Про родину Риндіних: *Спаська Є.Ю.* Господарство Кролевецьких скупників Риндіних // *УІЖ.* – 1962. – № 5. – С. 109 – 111; *Карась А.В.* Кролевецьке ткацтво // *Нариси історії Кролевецьчини.* – К., 2002.
20. Макаров Степан Осипович (1848-1904), флотоводець, віце-адмірал, на початку російсько-японської війни командував 1-ю Тихоокеанською ескадрою в Порт-Артурі. Загинув на броненосці «Петропавловськ», який підірвався на міні 31 березня 1904 р.
21. Стессель Анатолій Михайлович (1848-1915), генерал-лейтенант з 1901 р. Під час російсько-японської війни очолював керівництво Квантунського укріп. району і 20 грудня 1904 р. здав Порт-Артур японцям. Засуджений військовим судом до смертної кари, але помилуваний імператором Миколою II.
22. Куропаткін О.М. (1848-1925) – генерал від інфантерії. В 1898-1904 рр. військовий міністр. Під час російсько-японської війни командував маньчжурською армією. Після поразки під Мукденом.
23. Ліневич М.П. (1838-1908) – генерал від інфантерії, в березні 1905 р. призначений головнокомандуючим замість Куропаткіна. Про нього див: *Ісаєнко О.І.* Микола Петрович Ліневич // *Скарбниця української культури.* – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 122 – 127.
24. Рождественський З.П. (1848-1909) – віце-адмірал с 1904 р., командував 2-ю російською Тихоокеанською ескадрою, яка здійснила перехід з Балтійського моря на Далекий Схід і загинула в Цусимській битві 14-15 травня 1905 р.
25. Небогатов М.І. (1849-1922) – контр-адмірал, командував 3-ю російською Тихоокеанською ескадрою. Засуджений військовим судом до смертної кари; помилуваний імператором Миколою II.
26. Тут втрачено попередній аркуш або декілька аркушів. Проте фондова нумерація синім олівцем збережена, що свідчить про надходження пам'ятки до музею в такому вигляді.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Валерій ШЕВЧУК

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЕТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧ. XVIII ст. ІВАН ОРНОВСЬКИЙ

Про Івана Орновського точних біографічних даних не маємо. Жив у II пол. XVII – на початку XVIII ст., був ровесником І.Величковського, І.Максимовича та Д.Туптала, бо вірші його входять до “Книжиці” І.Величковського¹, що містила в собі твори авторів із близького оточення цього поета, отже, народився бл. 1651 р. Очевидно, навчався в Київській академії. Помер, очевидно, після 1705 р. – року, коли вийшла остання книга поета. Більше пов’язаний він із Чернігівським Атенеєм, бо саме в Чернігові видано його поетичні книги: “Небесний Меркурій” (1686) – на честь Станіслава Голинського; “Муза Роксоланська” (1688) – панегірик І.Мазепі; “Скарбниця дорогого каміння” (1693) – панегірик І.Обідовському², “Аполло Сармацький” (1703) – шлюбний панегірик на честь Семеона Лизогуба та Ірини Скоропадської, на сьогодні ще не знайдений. Усі ці книги писано польською мовою, пересипаною латиною, однак віршував і книжною українською; кілька таких віршів умістив у згадану “Книжицю” І.Величковський. Загалом тут підписаний “Орн.” Перший вірш про І.Христа та Богородицю, другий позначено “Тому ж”, тобто також належний І.Орновському, два наступні не підписано, але стилістично вони тотожні до перших двох атрибутованих. Для нас важливо, що ці вірші написано саме книжною українською, отже, цей поет віршував не лише польською та латинською. Вірші типові в системі інших на вказану тематику і, можливо, належать ранньому перу поета. Звідки він був родом, не знаємо, але те, що перша його друкована книжечка “Небесний Меркурій” видана в Чернігові 1686 р. на честь подільського шляхтича, дозволяє припустити, що І.Орновський міг бути родом таки з Поділля, адже у якийсь спосіб був з С.Голинським пов’язаний.

Виразніше прочитується його зв’язок з І.Мазепою, і це проходить у другій книжечці поета “Муза Роксоланська”. Так, тут подано, що І.Мазепа навчався у В.Ясинського, а весь інтерес у тому, що “Книжиця” І.Величковського є своєрідною збіркою поетичних творів як В.Ясинського, так і його учнів: Д.Туптала, самого І.Величковського, І.Максимовича і молодшого за них С.Яворського – І.Орновський, як було сказано, також уведений до цього кола. Отже, і з І.Мазепою як І.Орновський, так і названі поети (хіба крім С.Яворського), могли познайомитися, чи навіть навчатися разом у Київській академії; правда, І.Мазепа був за них старший на 12 років. А в “Музі Роксоланській” виразно сказано, що, навчаючись у Київській академії, І.Мазепа віршував і грав на струнах (можливо, бандурі чи кобзі). Коли ж прийняти цю думку, стає зрозуміло, чому таке особливе ставлення було в І.Мазепи до В.Ясинського, голови цього поетичного

гурту, адже він був їм усім учителем. Зрозумілий і пієтизм до І.Мазепи у І.Орновського, Д.Туптала та, певною мірою І.Максимовича, якого саме І.Мазепа вивів на чернігівське архієпископство; так само і в молодшого за них С.Яворського, правда, останні два І.Мазепу з примусу проклинали. Отже, це були люди, як я визначив у книзі “Просвічений володар”³, Мазепіянського Атенею.

Але І.Орновський від поетичного кола В.Ясинського різниться; причина цього, на мою думку, проста: всі вони були людьми духовного стану: священиками чи ченцями, тобто релігійними діячами, що подосягали високих рангів, тим-то писали (за винятком С.Яворського) переважно на духовні теми, вертаючись до поезики середньовіччя, відтак у Мазепіянському Атенеї сформувалася друга група, сказати б, світська, яка групувалася довкола небожа І.Мазепи І.Обідовського, котрий також віршував, що засвідчує П.Орлик в “Гіппомені Сармацькому”⁴, і тим наближалася й до гетьмана. Саме ця група, значною мірою, розвинула т. зв. бароковий класицизм, тобто по-ренесансному засвоювала барокову поезику. Її склали, крім І.Обідовського, І.Орновський, С.Яворський та П.Орлик, який також був молодший від основного грона групи на чолі з В.Ясинським. Не знаємо однак, чи був І.Орновський духовною особою, чи служив писарем, чи десь інде, але є більше підстав думати, що він був людиною світською, шляхтичем, бо тематика його творів, за винятком уміщених у “Книжиці” І.Величківського, виключно світська, що заманістрували всі видані поетом книжки.

“Муза Роксоланська” в цьому разі – друга книжка поета і є одним із найраніших панегіриків І.Мазепі, виданих відразу ж по тому, як той став гетьманом, власне, на другий рік по тому. Відтак, починаючи нову школу в творенні поетичних українських панегіриків, почали писати, за визначенням П.Орлика у “Гіппомені Сармацькому”, що вийшов у Києві в 1698 р., “символічною адумбрацією”⁵ – адумбрація – це начерк, контур, дослід, творячи “панегіричну симфонію”⁶.

В І.Орновського цих визначень ще нема, але “Музу Роксоланську” написано саме в такій поезиці: прозаїчна передмова, антистрофа, тобто звернення до героя оспівування, їх буває кілька, і розділи на певну тему. Починає поему “Голос Сарматії”, де використано поезику плачу чи ляментів. Далі йде “Вічність слави” (що є розмислом про щастя), обіцянка вічної слави, розмисел про війну і мир, і родовідний розпис роду Мазепів – і все це в стилі “символічної адумбрації”, власне, через використання символіки імен, географічних назв, понять і знаків античної мітологічної традиції. А що найважливіше, твориться саме поняття “Музи Роксоланської”, тобто йдеться про український поетичний Парнас, обриса якого ми вище розписали, - це не просто вчена поезія, а високо вчена, відтак читачам, які не пройшли системи наук у Київській академії, цілком недоступна і не тільки через мову написання. Таким чином І.Орновський вже в 1688 році з’явив себе не тільки “слугою Роського Парнасу”, тобто українського, як буде заявлено в наступній поемі “Скарбниця дорогого каміння”, присвяченій І.Обідовському, але й представником високого бароко, видатним українським поетом-олімпійцем – саме такі й зібралися довкола І.Обідовського під безпосереднім патронатом І.Мазепи. З другого боку, поема виразно шляхетська, що достосовується до нової української аристократії, а передусім І.Мазепи та його роду, а ще й натхненника “символічної адумбрації” І.Обідовського. Так, у “Музі Роксоланській” поет пише про “славу і фортуну з гербових знаків пана Івана Мазепи”, а “Скарбниця дорогого каміння” присвячена небожеві гетьмана, говориться тут і про нього (в передмові і в тексті). Славиться І.Мазепа і в іншому творі І.Орновського, зокрема у виданому в Києві в 1705 р. “Багатому саді”.

Повна назва цієї книги: “Багатий сад, засаджений гербовими трояндами вельможних їхніх милостей панів Захаржевських, підданих його царського найяснішого маєстату, стольникові та полковникові харківському, його милості панові Теодорові Захаржевському в панегіричному презенті”. Книга вийшла у “святий чудотворній великій лаврі Києво-Печерській, року 1705” – лебедина пісня І.Орновського, одна з найбільших розмірно українських панегіричних поем – має 158 нумерованих сторінок великого формату. До тексту в деякій частині тиражу (трапляються примірники ілюстровані й неілюстровані) додано гравюри на міді Івана Щирського. Каталог стародруків, виданих в Україні, Я.Запаса та Я. Ісаєвича⁷ фіксує різновид цього панегірика під назвою:

“Багатий сад, в славі та гонорах сад, засаджений гербовими трояндами їхніх милостей панів Захаржевських на позір по своїх квартирах”, також із гравюрами І.Щирського, але який має 21 аркуш, орнаментований рамкою, видрукуваний золотом. Мені доводилося бачити у відділі стародруків НБУВ у Києві повний примірник “Багатого саду” із золотим зрізом.

Іван Орновський – один із найвидатніших пономовних українських поетів своєї доби. Його панегірики багаті не тільки фактографічним матеріалом до історії України, але й глибокими роздумами про світ, людину у світі та життя взагалі, а побіч описів батальних сцен чи воєнних дій поет не прославляє вієн, як от його сучасники С.Яворський, П.Орлик чи П.Терлецький⁸ та інші, а сумує з того, що богиня війни Беллона “б’є в литаври тривогу і мир проганяє” (“Скарбниця дорогого каміння”), і заявляє:

І де сльози з їдкою з’являються диму,
Чи ж ти будеш, як пташка, співати у риму?..

У панегіриках “Муза Роксоланська” і “Скарбниця дорогого каміння” поет маніфестує себе, як згадувалося, слугою Роксоланського Парнасу. Так, зустрічаючись із Аполлоном у час візійного сну, він приймає науку патрона мистецтв:

...Роського Парнасу
І сармацьких муз слуго, чом злотного часу
Не шануєш належно, прекрасні години
Й Гелікону неважиш ясні полонини?
Хай рука твоя завше до праці тяжіє,
Цнота з праці на славу надію леліє,
Хай Беллони смерч грізний безвісно загине,
А тоді з вод Пимплейських хай слава поплине,
Бо як будеш у віршах когось прославляти,
Будеш славу не меншу й собі заживати...⁹

Вірш Івана Орновського блискучий, повний метафор, образів, античних уподібнень, якими він густо, іноді аж надто, наповнює текст, є тут немало й цитувань. Уживає найрізноманітніших розмірів силабічного вірша, з’єднуючи різноскладові строфи та рядки – все це ознаки таки високого бароко. Але така перегуцненість створює людині, не ознайомленій з образами античної мітології та літератури, значну трудність при читанні. В І.Орновського, як і в П.Орлика та С.Яворського, т. зв. Бароковий класицизм дійшов апогею. В І.Орновського ж бачимо елементи гуманістичного світобачення (наприклад, настроєність супроти вієн), але загалом світогляд поета бароковий. Викладом його є вірш “Образ”¹⁰ із “Багатого саду” – один із найблискучіших творів, я б сказав, шедеврів давньої української поезії, в якому світ подається як система суперечностей: тимчасового й вічного, величі й малості, життя і смерті, сили й кволості, плинності й застигності, широкості та вузькості, багатства й бідності. Поет декларує:

Все зміню в фарбах світу з’єднано чудовно,
На нетривалім ґрунті міцно угрунтовано.
Летить вогнистим колом в вічному морі згуби...

Усі вартості світові – символ “осіннього часу”, бо “час знищує всі речі молотом важеним”. Поет сумнівається, що “людська ненадійність “вічне щось збудує” – все поруйнує зуб часу (типовий бароковий світогляд), бо “гріб – це гріб”; усе створене зникає й руйнується”, а справжня вічність є хіба що “в перловім неба полі”. Через це поет із відчаєм вигукує:

Навіщо ж людська думка з попелу буде,
Якісь ігриська ладить, робить щось, руйнує?

Цей песимізм зумовлений, з одного боку, християнським мізантропізмом, який посилювався у складні, важкі епохи, а з другого, пережитими безпосередньо катаклізмами та розрухою на Україні в другій половині XVII ст., а також, очевидно, й непевністю становища Козацької держави, адже він оспівував одного з головних її будівничих - І.Мазепу. Нагадаємо, що “Багатий сад” вийшов у 1705 р., саме в той рік гетьман зневірився в московській орієнтації і почав обмислювати, як би з-під Росії

Україну вирвати, адже саме Росія втягувала Козацьку державу в безнастанні імперіялістичні війни, в яких масово гинули козаки та й уся Україна. Про недвозначне ставлення І.Орновського до тиранії свідчать і окремі його вірші з “Багатого саду”, де він протиставляє людину злостивого серця людині добрій, зло і добро, і дає настанову “добром закляті злості воювати”, апологізує по-ренесансному мудрість і самовиховання через ту-таки мудрість (цю ідею, значною мірою, розвинув згодом Г.Сковорода), заявляючи:

Не штука карту світу в ланцюг закувати,
А спробуй свого серця повіддя тримати...

Поет засуджує (і це в усіх збірках) правителя, що мав “кров Нерона” (натяк на Петра I), а славить того правителя, в “якого доброти корона” на скронях, людину “із плем’я добротворця Феба”, бо “над добро в людині більшого не треба”. Взірєць володаря для нього – Іван Мазепа, мудрий правитель, який плекає науки й мистецтва (тип просвіченого володаря). Про це поет прямо говорить у передмові до “Скарбниці дорогого каміння”: “Що в мудро героїчнім домі Мазепів не сам тільки Марс бойовий зводить шики, але вводиться і богиня Паллада... і в ньому (тобто в Мазепі. – В.Ш.) на вічний тріумф сузір’ям мудрості поклалася корона” – цю думку читаємо і в “Музі Роксоланській”. І.Мазепу Орновський, як і П.Орлик, називає “руським Альфідом”, тобто Гераклом. Не дивно відтак, що після 1705 р. І.Орновський замовкає – після повстання І.Мазепи йому, виразному мазепинцю, місця на “Роському-Геліконі” вже не було; на переорієнтацію, як це сталося з його наближеними по літературному осередку С.Яворським та І.Максимовичем, він не пішов.

“Муза Роксоланська” має всі ознаки “панегіричної симфонії”. Звісно, прославлення героя подано в нього у високих тонах, із властивим ренесансу піднесенням, монументалізацією, але не улесливим, а маєстатичним. І.Мазепа в нього потужний войовник, Вождь, із тих, які мають обороняти рідну землю, але дбають і про мир, і будівництво своєї держави. Немало говориться і про Польщу, але без упередження, швидше, із жалем: загалом, поет славить не лише Україну, але й союз тих монархів (австрійського, польського, московського і шведського), які піднялися на оборонну війну проти находу турків – ця традиція в давній українській літературі відходить ще в XVI ст. (С.Кленович, Й.Верещинський), але Україні тут відводиться почесна роля. Справді, його не захоплюють володарі типу Нерона, тобто тирані (бо “з Нерона також весь світ поглумився”), а ті, які здатні на героїчний оборонний чин. Цікаво й те, що в поемі проходить символічне отождоження України і Трої – традиція, що має в українській літературі свою розробку¹¹ – згадаймо при цьому хоч би “Енеїду” І.Котляревського. Побіч із цим поет гірко звіщає про біди, які падали на всю Європу, а найбільше на Україну:

Твої було то, твої Картагини,
Роксоланине, значні Чигирини.
Тут тільки попіл, саме порошиння,
Хіба лишилось ім’я, Чигирине, –

згадується і Подільський край, можливо, вужча батьківщина поета:

У путах брязка Подільський край плідний,
Незгойні в серці несе рани, бідний, –

лях при цьому того краю не обороняє. Відтак “Поділля плаче від трацьких народів”. Україну ж зве “чесною” і говорить про її хвороби, через які впало Поділля, зокрема Чигирин, Кам’янець-Подільський та Умань. До речі, турецький султан бачиться як тиран. Отже, Савроматія підносить жаль, а де панує

Жаль, там міняють природне право,
Життя немиле, у затінок плавом
До смерті силить дух, –

а природне право народу, як відомо, визначає кожному вільне життя. Але тепер “міста і села вогнем обійняло”, а люди масово потрапляють в ординський полон; турки захопили вже багато країв та міст і стали загрозою цілої Європи. Однак загарбникові не треба тріумфувати з успіхів, бо біг Фортуни змінний. Тим-то у цій військовій колотнечі

з'явився той, “хто кроку тримає мужньо”, і це – Іван Мазепа. Отож автор радить саме йому вдарити на нахідців, тоді “у бою підуть звитяжства і тріумфи в тропи”. Коли ж гетьман переможе в цій битві народів “під мудрим правлінням держави”, то “народ той руський (український. – В.Ш.) діпнеться-бо слави”, а гетьман прославиться на цілий світ.

Після цього огляду суспільно-політичного життя того часу у всеєвропейському вимірі подано розділ “панегіричної симфонії” із просторим розмислом про щастя, Фортуну. Загалом, розмисли на цю тему були типові для бароко, не один поет наголошував на змінність Фортуни, але в І.Орновського розробка кладеться ґрунтовніше, передусім про те, що “щастя іде змінним кроком”. Зрештою, як уже говорилося, це улюблена тема поета, і він її розрішує з поетичним блиском:

Ніхто не вірте щастю, його ласка зрадна,
На трон, тоді до гробу спроваджує звадно,
Скляний богині посаг, тож швидко поб'ється...

І далі:

Та світу господиня ані з ким ласкава,
Надовго не обходить, то мачуха з права
Людських речей, бажає всіх мати в підданстві,
Рівні нема, щоб править відтак в її Панстві, –

тобто в державі. Але і в Фортуни є зверхниця – цнота, чеснота:

Піде щастя за цнотою: цнота щастям рядить,
Цнота – щасливе щастя. в дорозі провадить...

До речі сказати: так само, й досить просторо, розробляв тему щастя пізніше і Г.Сковорода, вважаючи, що щастя без чеснот – облуда. І.Мазепа при цьому бачиться як той, що поєднує щастя із цнотою.

Наступна пісня поеми присвячена славі. І на цю тему любили просторо розмірковувати С.Яворський і П.Орлик у своїй поетичній творчості¹². Суть розмислу в тому, що “до безсмертної слави важкий шлях кладеться”. Тут І.Орновський із ними однодумний. Але він у розмислі про славу йде далі згаданих, бо виходить за межі мілітарного оспівування звитяжства, і творить окремого розділа своєї “панегіричної симфонії” уже з гуманістичним наповненням. Постулат роздуму подано в заголовку: “Вічність слави через прихід миру”. Бо й справді, в основі людського життя має бути мир, а не війна, адже яка вартість славі без миру в постійних війнах?

Такі думки прийшли до поета не даремно: Україна, палячись у безконечних змаганнях та руїні проздовж 40 років (1648 – 1688), конче потребувала стабільності. Тим-то поет і ставить питання: “Хвала чи тільки через рани летється із кров'ю Марса?” І подає заперечення: правдива слава – це щось інше, а саме: мудре правління:

А править мудро і в примир'ї права,
Цноту зберігши, – ось правдива слава
Тож добродчиння (хвали діло!) літа
У помір світу.

Думка визначальна: ідеал поета – просвічений володар, який живе при дотриманні моральних законів (цноти) за природнім правом, тим-то й чинить добродчиння – це й подається “у помір світу”. Відтак, такий володар має вміти “звитяжити серце”, але й не забувати про оборону, щоб при тому “звитягу взяти вповні”. І це нелегке завдання. При тому протиставляється “рука ласкава” правителя і та, що заковує підданих у ланцюги. Цілком однодумний щодо цього інший поет Чернігівських Атен Іван Максимович, який писав у книзі “Театрон”, що вийшла в Чернігові 1708 року:

Любов'ю Август царство своє розмножив,
Нерон країну люттю вкінець розорив, –

тим-то: “Любов – не страх у світі є знаком багатства”¹³. Отож не вояк здобуває “правдиву славу”, а той, “хто миром керує достойно”. Мазепа саме такий, бо хоч і був він коханцем Беллони, богині війни, але мешкання мав інше: “Наукородне Мінерви мешкання з тобою, Паллас”, тобто у мудрого правління, власне, в мирі.

Наступна частина поеми подає “Гонор, що ясніє гетьманськими булавами в домі...

Мазепів” – з цього випливає: що в роді цьому гетьманом (як побачимо далі поняття “гетьман” тут тотожне до “князя”) був не лише Іван. Але хто? В примітках до “Музи Роксоланської” я подав, що це може бути або генеалогічна фальсифікація на догоду патрону, або ж хтось із представників роду Мазепів, що поєднував елементи свого герба із іншими, значнішими родинами. Цю загадку треба розгадати, сам же поет її не розгадає, а лише констатує, а історичні дані, що існують власне про рід Мазепів, свідчать, що прямі його предки вище полковника не піднімалися.

Це спробував розв’язати Ян Токар Токаржевський Карашевич у статті “Походження і герб гетьмана Мазепи”¹⁴, і от що вражає: звідомлення дослідника цілком відповідають тому, що подав наблизений до гетьмана поет І.Орновський – здається, самої поеми історик не знав. Зрештою, де міг узяти свої дані І.Орновський? Звісно, беручи їх чи безпосередньо в самого І.Мазепи, чи в представника його роду – Івана Обідовського, наприклад. Так от, дослідник указує, що герб Мазепів “Курч” тотожний із гербом князів Курцевичів, і що неможливо, аби він був присвоєний Мазепами самовільно.

“Самовільне присвоєння собі герба князів Курцевичів родиною чи особою, не зв’язаними з ними спільним походженням, не могло бути”¹⁵. А рід Курцевичів походив із Гедеміновичів, тобто був великокнязівський. З другого боку, оскільки І.Мазепа носив ще прізвище Колодинський, це відповідає гербу “Колонни”, дуже подібному до герба “Курч”, а також гербу “Колодин”, що схожий до А – перекинутого тризуба. В XVII ст. князі Курцевичі були вже “підупалим, збіднілим родом”. З цього дослідник виводить, що: “Пращур гетьмана Микола Курч Мазепа, якому у 1544 р. король Сигізмунд I надав виділений з Білоцерківського староства хутір, названий Мазепинці, “за конну службу”, був шляхтичем з роду, що батько його, якого так само нема жодних даних вважати за недавно nobілітованого, належав до того самого покоління, що й сини князя Михайла Костянтиновича Курцевича, яких знаємо лише двох”¹⁶. Саме ці брати були внуками князя Костянтина (нагадаю, що князі Коріятовичі за Литви володіли Поділлям), вони напевно заховували близький зв’язок з королівським домом – Ягейлоновичами. “Це дає право до припущення, – пише дослідник, – що батько першого відомого нам Мазепи міг бути або сином (третім), або небожем (сином невідомого нам брата) князя Михайла Курцевича, внуком князя Костянтина “Курча”, а коли цей останній був дійсно Коріятовичем, то небожем у перших короля Казимира Ягейлоновича та кузенком Короля Сигізмунда I”¹⁷. Коли взяти це до уваги, то твердження І.Орновського, що в дім предків Мазепи “булави тиснулися при мужнім чині” не є жодним перебільшенням.

В апострофі, що йде далі, генеалогія Мазепів окреслюється виразніше:

Фортуновладна рука Владислава,
Монарха Польщі, на дім той Мазепів
Не скупо ласку пролляла і славу...

Згадка про короля Станіслава III Варкенчика має своє значення. Ян Токар Токаржевський принаймні про це пише так: “Князі отримували у часове володіння замки, маєтки та служби. Такі посілости мали сини Коріята на Волині як компенсацію за відібране Поділля. Король Владислав Варкеньчик, а перед тим великий князь Свидригайло, надали такі володіння на Волині і на Пинщині кн. Михайлові Константиновичу Курцевичу на вічність”¹⁸. Цікаво, що генеалогічне дерево Мазеп у апострофі поет обчислює на сорок осіб: “Мазепам, котрих аж сорок зчисляють”, але тут уже йдеться не про волинські володіння, а білоцерківські, отже, з XVI ст.

Це пояснює звістку І.Орновського в прозовій передмові до “Музи Роксоланської”: “Бо між гербовими клейнотами мого добродія, вельможності Вашої, завдяки чесноті, від давніх волинських князів видно піднесеного над мечами хреста”. Я.Токар Токаржевський про це пише досить виразно: “Князь Михайло Курцевич був старостою Володимирським 1437 р.; протягом XVI ст. Курцевичі один за одним були володимирськими суддями і підстаростами тоді, коли Мазепи володіють в їх повіті Мановичами, які в XVII ст. переходять до сестри гетьмана Олександри Войнарівської. Поміж 1598 та 1611 рр. підстаростою білоцерківським був князь Іван Дмитрович

Курцевич “Булига” (це, до речі, пояснює, чому І.Орновський написав у своїй поемі, що предки Мазепи володіли Білою Церквою з околицями – “Тож Білу Церкву й околиці мають”. – В.Ш.), який допомагав дідові гетьмана Михайлові Мазепі закріпити за собою володіння Мазепинцями”¹⁹.

Про рід Мазепів вістить і наступний розділ, де пишеться: він був вислужений в “королівському глибокому гонорі”. Тут віститься, що в Мазепів “*шляхетство правдиве*”, а щодо самого гетьмана вказується: “Не уступиш нікому хвали уродженням”, а його предки зуться “високими”, що й справді було так, як тут уже подано. Але саме уродження ще нічого не значить, бо “часто в нікчемних бува нешляхетна гідність шляхетства, в негіднім – погана”, тим-то муж сам стає пробою та оздобою, відтак “славу застати – не є сутність цноти”. Зрештою, з огляду на викладений матеріал, стає зрозуміло, чому Мазепа мав підстави потрапити в королівський двір для особистих послуг самому королю; врешті, дістав і чин підчасного – його походження давало на це право.

При навчанні майбутнього гетьмана в Київській академії вчені подають, що він тут закінчив клас риторики, тоді її й покинув²⁰, сказано також, що майбутній гетьман навчався в академії “вірогідно 1650-1651 рр., за часів ректорства Л.Барановича та І.Галятовського, а в поемі І.Орновського виразно пишеться, що І.Мазепа навчався в класі поетики: “А при музах бавив себе струни дзвоном”, в примітці поет додає, що Мазепа був “освітній аудитор за р[ектора] п[ана] Ясинського, родового знаку Сас”. Аудитор – це старший студент (типу сучасного старости курсу), але який наглядав і за навчанням. Отже, І.Мазепа міг навчатися в В.Ясинського в 1661 році, тоді йому було 22 р., але вказівка на ректорство В.Ясинського (а ректором той став у 1665 р.) дозволяє нам висувати, що йдеться не про перший, а про другий період навчання, тобто в 1665 р. майбутній гетьман повернувся до академії, і вже по тому ректор послав його разом з іншими студентами навчатися за кордон. Так чи інакше, а В.Ясинський ув академії із І.Мазепою пов’язаний був, що визначило й особливе ставлення гетьмана до В.Ясинського, адже це він вивів останнього й на митрополичу катедру. А оповівши про навчання І.Мазепи в Київській академії, поет говорить, що після Київської академії Мазепа опинився в королівському дворі, а це було в 1662-1663 рр., а вже по тому, що збігається з фактичними даними, після батькової смерті дістав чин підчасного чернігівського.

Як бачимо, поема І.Орновського “Муза Роксоланська” має не тільки непроминальну поетичну вартість, але й документальну, бо допомагає встановити, певною мірою, генеалогію роду Мазепів і подає кілька цікавих фактів до біографії великого гетьмана.

Творчість Івана Орновського ще недостатньо вивчена. З його панегіриків досі перекладено лише уривки, опубліковані в антологіях, не всі книги знайдено, нічого з його текстів не перепубліковано в оригіналі, не кажучи вже про повний переклад українською мовою, а тексту вистачило б на добрий том. Загалом і з літературознавців ним ніхто не займався, що було зв’язано із обезславленням його безпосереднього патрона та й важкочитабельністю його творів. Але в “Роському Парнасі”, саме тому, який гуртувався довкола І.Мазепи і якого я називаю в своїй книзі “Просвічений володар” Мазепіанським Атенеєм, де процвітало високе бароко з його словесними іграми, особливо складною образністю та системою викладу; тому, зрештою, бароко, проти якого в своїй поезії протестував Т.Прокопович, ім’я Івана Орновського треба поставити чи не на першому місці, бо серед інших панегіристів того часу (С.Яворського, П.Орлика, П.Армашенка, А.Стаховського та ін.) він не тільки залишив найбільше своїх творів, але й відзначився особливою талановитістю, високим розумом, і жанр панегірика використовував не лише для виславлення визначних людей свого часу, що могло чинитися й на замовлення (наприклад, “Багатий сад”), але й для вислову власних думок і власного світобачення, з питомими поетичними рефлексіями, медитаційними пасажами і глибокими роздумами про життя і світ.

Примітки:

1. Величковський І. Повне зібрання творів. – К., 2004. – С. 114.

2. Уривки із “Скарбниці дорогого каміння” в українському перекладі див. Антологія української поезії. – Т.І. – К., 1984.- С. 220-224; Марсове поле. – Кн. 2. – К., 1989.- С. 140-145.
 3. Шевчук В. Просвічений володар. – К., 2006.
 4. Панегіричні поеми П.Орлика надруковано у вид. Орлик П. Вибрані твори. –К., 2006.
 5. Там само. – С. 580.
 6. Там само. – С. 571.
 7. Запаско Я. Ісаевич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. II. – Ч. 1. (1701 – 1764). – Львів, 1984. – С. 22. № 817.
 8. П. Терлецький написав панегірика Б.Шереметьєву. Див. Уривки в українському перекладі: Марсове поле. – Кн. 2. – С. 149-157.
 9. Антологія української поезії. Т. I. – С. 223-224.
 10. Уривки з “Багатого саду”, зокрема вірш “Образ” див. Там само С. 224-227; також Марсове поле. – Кн.2. – С. 143-148.
 11. Докладніше див. Шевчук В. Мисленне дерево. – К., 1989, розділ “Де була Троя?” – С. 15-42.
 12. Марсове поле. – Кн. 2. – С. 137-138, 171-174.
 13. Антологія української поезії. – Т. I. – С. 275.
 14. Мазепа. Збірник. – Т. I. Варшава, 1938. – С. 53-63.
 15. Там само. – С. 60.
 16. Там само. – С. 62.
 17. Там само.
 18. Там само. – С. 57.
 19. Там само. – С. 62.
 20. Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст. – К., 2001. – С. 343.
-

МУЗА РОКСОЛАНСЬКА

Про триумфальну славу та фортуну
гербових знаків ясновельможного
його милості пана, пана
ІВАНА МАЗЕПИ
гетьмана військ їхнього царського
пресвітлого маєстату Запорозьких,
щасливого отен* посідача, поміж публічних,
добре просвічених собі росицею
аплодисментів

Через найнижчого слугу Івана Орновського,
польським ритмом оголошена.

Року з чистої того Господнього тіла
катедри передвічна мудрість зголосила
в Чернігові, в друкарні святій Троїцькій
Еллінській, 1688 [року].

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ЙОГО МИЛОСТІ ПАНОВІ ІВАНУ МАЗЕПИ ГЕТЬМАНУ ЇХНЬОГО ЦАРСЬКОГО ПРЕСВІТЛОГО МАЄСТАТУ ВІЙСЬК ЗАПОРОЗЬКИХ**

Хоч і гарно не вивчена, досягла однак Роксоланська муза розум, що докруж літає,
і який задумав дійти краю своїх намірів за ласкавим провідництвом самого Вашої
вельможності мого добродія, коли з тлуму таємних тіней, з натугою пробираючись
через гострі перешкоди заздрісників на освітлене місце публічного світу, тобто на суд

* *Отен* – знака (лат.)

***Передмову написано т.зв. макоронічною мовою, навпереміш польською та латинською. Переклала Ольга Циганюк. Латинські вирази в подальшому тексті також подано в її перекладі.*

громадської думки, посміла додати до золота золото, або радше до давно заслуженої слави Вашої вельможності, за нагородою гідних додати зроблений із зірваних на вершині Парнасу квітів від спеки, від Зоїлів¹, які мало що розуміють про славу Вашої вельможності, новий приросток слави.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ МИЛОСТИВИЙ ПАНЕ, ГЕТЬМАНЕ ЇХНЬОГО ЦАРСЬКОГО ПРЕСВІТЛОГО МАЄСТАТУ ВІЙСЬК ЗАПОРОЗЬКИХ І БЛАГОДІЙНИКУ! Взятий із стількох століть, у мирний час і на війні, блиск родовитого дому Вашої вельможності, що вже то яснів гетьманськими булавами² по володіннях прозорого Бористена в своїх предках, то був виполіруваний милостями найясніших королів, то блиском наданих гонорів, що чудово виказує себе в очах Сарматського світу³, щоб примітніше засяяв прийдешнім вікам (тому, що виставлене наперед сяє більше, ніж те, що лежить у руках), схилився перед ласкаву тінь плющеродного Гелікону⁴. Не гасне із заходом сонця минулих віків чистий блиск слави та гонорів Вельможності Вашої, бо щоразу старанніше освічуючи, захищає ласкаве око найясніших східних монархів⁵ від ганебного доторку тіней. Значний то є незгасної слави Вашої вельможності Схід, з ласки найясніших монархів і з вільного вибору всіх, довірений у мудре управління Вашої вельможності; не так золотою шкірою, як дорогими талантами золотих чеснот твоїх оздоблена гетьманська булава – чар чесноти. Не міг сховатись у похмурих скелях простої долі твій шляхетний талант, здатний від природи до світлих гонорів, вибілений перловими білилами неоціненної мудрості. Спершись об трон найясніших російських монархів, слава дійшла до такої вершини, що в її одноосібне розпорядження було шанобливо довірено найвищу посаду в Малоросії. І то не останній привід для похвали: вміти відповідати уподобанням ласкавої думки високих монархів.

Не остання похвала, якщо ти сподобався знатним!*

А оскільки чеснота є моторна в речах вельможності Вашої, то здобула любов володарів, вправна або з милостей, або по природі, булаво-владна рука доводить звично до всіх афектів, без сумніву турботливо підтримує і суспільне благо, і недоторканість своєї Вітчизни, примусивши мечем до поклону необ'їжджені досі ярмом покори бусурманські карки, тож вона тріумфальним ходом увінчає хвалебні урочистості найясніших російських монархів. Бо між гербовими клейнодами мого добродія, вельможності Вашої, завдяки чесноті, від давніх волинських князів⁶ видно піднесеного над мечами хреста. Смію стверджувати, що в цім знаку, перемігши неприятелів святого хреста, променем вітчизняного Місяця⁷, після фатального затьманення оттоманського Місяця (виконай, Фортуно, звершенням мої обіцянки!) засяє європейському світу. Поблагослови наступні Марсові вчинки Вашої вельможності і хреста знак порятунку, поєднавши хреста і меча допустимим вічним союзом, який з небесної високості захоче із славного супроводжувати з битви в битву ім'я Вашої вельможності, яке надовго запам'ятають, перенесе на подив наступним поколінням богатирським шляхом перемоги, що веде до безсмертної слави. Так, збивши пиху із зарозумілих думок бусурман, які, здається, так названі через суворість, нехай суворість пом'якшиться під ласкавим регіментом Вашої вельможності, пристосовуючи свої душі за прикладом вождя. Хай тільки сприяє довголітній владі Вашої вельможності прихильність ласкавого неба. Хай Фортуна надихає розпочату працю, і нехай тобі буде, Трояне⁸, дано те, чого бажаєш**. Перенесене пером музи до аттичних скель героїчне ім'я вельможності Вашої, не пізнає забуття кіммерійської ночі⁹, бо, освітивши його раз біля світильника Клеанфа¹⁰, слава не допустить, щоб воно зникло з людської пам'яті. Прийдешність дивитиметься на видимі наслідки обрису слави вельможності Вашої, і зичитиме оглядати своїй Вітчизні подібних синів.

Нехай станеться так, як зичиться.

Вельможності Вашої, пана й добродія мого
найпокірніший слуга

Іван Орновський.

* *Квіт Гораций Флак. Епітолій. I, 17, ст. 35-36.*

** *Вергілій Марон. Енеїда, 7. – С. 260.*

Ясновельможному його милості пану,
панові ІВАНУ МАЗЕПІ,
гетьманові військ їхнього світлого маєстату
Запорозьких,
і своєму добродійникові неодмінна вірність
щирого й зичливого слуги при доброфортунних,
виданих наперед, цільних урядах вікопомної слави
талантах та безсмертних зичачи у світі
тріумфів, офірую покірно поетичного презенту.

I

До тебе слушно звернути маю
Мої Камени, о мудрий гетьмане!
Шляхом іти що до слави бажаєш,
Меча топити у гордому хані.
Тебе ласкаві Харити¹¹ послали,
Щоб противенців жажких покарали.
Тремти Бакчисар¹², тремти, Перекопе,
На кримські скоро ти рушиш Циклопи¹³.

II

І не пострашать вод Чорних затопи,
Хоч Евскін¹⁴ буде й Дунай неласкавий,
Що гнівом пінять. Піде по Європі
Вість стрілолетна, що Марс твій кривавий¹⁵.
Йдеш в Ганібала¹⁶ ти бійнії тропи,
Дійшов звияжно Пегасом¹⁷ тож слави.
Відновиш світу Тразімену¹⁸ другу,
На Карадині* поган зніси струги**

III

Вже скоро слава крилатим повозом
Такі про тебе приносить новини,
Що бусурманські мечем зніс обози¹⁹,
Упав блідий страх на турків країни,
Де в Гіперборі²⁰ вікують морози,
Бринить гнів шаблі твоєї; єдині²¹ ***
Монархи в Марсі. Твої хвальні цноти
Зійшли із поля на обеліск злотий.

Чого і зичить вельможності Вашій, панові та добродієві
моєму найпокірніший слуга
Іван Орновський

*Примітка на полі: "Карадин у турків те саме, що Чорне море".

** Струги – кораблі, великі човни.

*** Примітка на полі: "Військовий союз".

ГОЛОС САРМАТІЇ

під час численних воєн пресів, який
жалісно ячить до героїчних відваг
російського розсудливого Марса
з жалісною до майбутніх віків новиною,
слов'янська муза упереджує плачевними
скаргами.

Віки залізни²² твердіш за сталь литу,
Невже кінець то останній нам світу
Прийшов, як ліпших сподіванки маєм
Годин, зникомі вітри лиш хапаєм.
Чи то вас скарги від нас оминають,
Як ті у скаргах утіхи не мають.
Знать, і утіхам дає щастя крила,
Не за людьми, за собою веліло
Спішить у тропи. То певні новини,
Зростає радість зі щастя причини.
А як ласкава Фортуна відплине,
Із нею радість, немов тінь загине.
І як Бібліда²³ у ріки розлилась,
Імов Наяди²⁴ в жалю голосили, –
В сльозах пливемо, а тонути станеш,
Рятунку в тому потопі не зманиш.
Отак в останній нещастя ми тоні
Для оборони не братимем броні?
У приклад Риму весь світ запалився,
З Нерона²⁵ також усяк поглумився.
Голодний племінь волосся спалляє
Європи, але рятунку не має.
Назад пішли-бо, повірять, всі ріки,
Девкаліона²⁶ при цьому повіки,
Моря з'єднавши, оплакують шкоди
Юратів* – дикі в утісі народи, –
Яких Полудень* * вчуває довільно.
Потоп юрата спиняє посильно
Алекто²⁷ жорстка, узявшись постало,
В світ ставить густо свої арсенали.
Рвуть Евменіди²⁸ примир'я, що злотне,
Шнури, ведуть світ до бою зальотно.
Меч часто воям посольства справляє* **,
Постало ходить, ериній хто знає;
Беллони мужні вогнистії стріли, –
Плачі усім тож в хвальбу замінили.
Сусід сарматський із діяментного
Градива ложа, із Морфейового²⁹,
В часи пестіння на хвальні дороги
У зброї мужньо зійде на пороги.
Від Істру Маворс, укований в Траках³⁰,
Із воза смерті густі рани всяко
Сарматам сіє, з надгробків луп має,
З держав християнських оздоби здирає.

* Юрати – тут турки.

** Примітка на полі: "Турки".

*** Примітка на полі: "Універсали".

Тебе Вулкан це трима ув облозі,
А чи лебідки Кіпріди³¹ в прилозі?
А мо' над Гебром³² пасеш бистрі коні,
В чужої спиш ти матірки на лоні?
Прямує дільність до вічної слави,
Йде на плац Марса з тобою криваво.
Отож відважні чому поржавіли
В сайдаку льотні гетицькїї стріли³³?
Дріма меч в піхвах, немов засоромивсь,
В кутку завмерли хоругви при тому.
Мовчать військові музики Беллони³⁴, –
По карку ж в тебе гарцюють загони
Лауреканські³⁵. З глухої ти слави
Укутий, може, Кавказ твердоставний
У серці носиш і не болять рани,
Що меч задав твій, в крові сполосканий?
Час пробудитись, вже загорнув з бою,
Європо людна, жахкий Лелопс Трою³⁶,
Пала Іліум³⁷, а Ксантові води³⁸*
Киплять з твоєї, Пріяме, тут шкоди.
Поліг Картаго³⁹ у попелі з віен,
Меч Сципіона⁴⁰ відважного вдіяв,
На тебе звівся. Це доказ ладнує,
Коли відвага, не кількість воює*⁴¹.
Звитязство люду не прагне багато,
Лише відвагу і серце з'являти.

Твої були то, твої Картагини,
Роксолянине, значні Чигирини.
Тут тільки попіл, саме порошиння,
Хіба лишилось ім'я Чигирине!⁴²
Під сонцем все-бо ніяк не вікує,
Речей розбійник усе, час, плюндрує,
До гробу навіть втиснеться і гроби
В руїні всюду, багато жалоби.
Міста, підпірки і мури впадають,
Хіба імення іще протривають.
Не будуть знати отож тих довіку,
Перо як скине з своєї опіки.

Був Кам'янець той раніш нездобутний⁴³,
Іліум ляху, змінилось посутньо.
Рок Божий взявши жорстких оттоманів,
Кладуть на панну невинну кайдани.
На тебе важивсь колись-то зухвалий
Той Соліман⁴⁴ та затримав навали
Поган, при власній лишився короні.
Тепер, обдерши з вінця свої скроні,
Бістонські Йовиш⁴⁵, так польську неславу
З'явив, з чола стер твій сором кривавий.
Тож бачу в тебе і каменю фатум:
Твоя смерть, ляху, є Кам'янця страта.
У путах бренька Подільський край плідний,

* Примітка на полі: "Сусіди".

** Примітка на полі: "Palicas victoria dextras exigit; Lucan, I, 7" – "Перемога – протягуючи руку, проганяти".

Незгойні в серці несе рани, бідний.
 А лях що на ті значні такі шкоди? –
 Поділля плаче від трацьких народів.
 Зваж, поганине: зі вчинку такого
 Щоб посоромивсь, дав встиду такого
 Свідоцтво: кров'ю дністровські вмив струги,
 Як Рим із себе, звів Канни ти другі⁴⁶.
 Але і в тебе з'явилися хвороби,
 Вкраїно чесна, твої теж оздоби
 Поганин смілий, стоптавши ногами,
 Вже загрозив був Дніпру кайданами.
 Із ґрунту зніщи війною Умань нам⁴⁷,
 Втішилось з того в пісі бусурмання.
 Савроматія під небо підносить
 Жалобний голос, що власні синове
 Меч магометанський мордує вже знову.
 Це дивно: дотіль ще не скаменіла
 З жалю Ніоба⁴⁸, як сумно зоріла.
 Тиран тож в крові твоїх он гартує
 Синів грот гострий*, тугий; де панує
 Жаль, там міняють природнеє право,
 Життя немиле, у затінок плавом
 До смерті силить дух. Гей, прокидайся
 Зі сну, о музо! Поглянь, як попався
 Світ на гаків'я. Повсюди меч блиска,
 Гартовні стріли ускрізь свої приска
 Перун Марсівий, дими густі встали,
 Міста і села вогнем обійняло.
 Смутна Європо! То сцена жалосна
 Для ока, тож-бо (ганьбо невиносна!)
 Одних ординські хапають аркани,
 Важкі на інших вкладають кайдани.
 Дочки шляхетні (незносна срамота!)
 В самій лишилися ганьбі тут достоту,
 І їх навіки з своєї країни
 В чужий завезли Трапезунт Евскини⁴⁹.
 Нурт рве кривавий, пливають кров'ю тоні,
 У них-бо трацькі Діомеда коні⁵⁰
 Купають, водять звитяжств нові цуги,
 А поминувши дунайській струги
 (Біда!), південний взяли світ обловом:
 Дамаск, Вавілон, Єгипет, Рим новий,
 Родом, Кипр, також край Константиновий⁵¹,
 Арменський, берег при тому Індовий⁵²,
 Ще зупинився в Ракузькому краї⁵³ –
 Про трон помислив cesарський, як знаєм**.
 Жага до Риму вела, до корони,
 На Відень важивсь, також на Авзони⁵⁴.
 Та має свого Лукула⁵⁵ Рим знову,
 На військо вдарить він Мітридатове⁵⁶,
 Каміллус також, і Маріуш дільні⁵⁷ –
 Той цимбрам буде, югурцям цей сильні⁵⁸.

* Грот гострий – вістря стріл та списів.

** Примітка на полі: "Рік 1684".

*** Статор – охоронець.

І статор*** Йовиш знов не один стане
В твоїх звитяжствах, ясний Ватикане.
По шкоді мудрий Махомет буває,
Лоби, світ бравши, як розбиває
Свої сам. Глупиш, Фаетоне⁵⁹, згола
Тебе до згуби в Беот везуть кола*.
Таки нещастям отруюють щастя
Бува, надміру, коли кому дасться.
Тантал голодний⁶⁰ в багатстві-бо тоне,
А ці за злоти́м плодом є у гоні* *.
Нестравний в серці меч зраний чує,
Його-бо в Польщі з Ракузьким трактує.
Було й з Мідасом⁶¹ пожадним на злото:
Життя за кілька монет брала Клото⁶².
Зрадлива хтивість! В отій-то отхлані
На людські хтива життя чорна Пані.
(Живе в Еребі⁶³), серця злотом труїть
Людські і пута на душі готує
Навік. Багато об золота хвилі
Із Кресом⁶⁴, ніби об скелі розбились.
Сирена злотна скількох потопила,
Скількох об Сциллу⁶⁵ смертельну розбила!

Хоч Місяцеві *** й розторгнуті роги,
Тиран не встоїть в роботі тій строгій
Своїй, звитяжств хоч своїм щастям пінить,
Перуном лупить Сарматські стіни****,

Не триумфуй же від успіхів здутий
О Ганібале! Скарби зміг здобути
Перстєнів злоти́х, немов заручився, –
Забрав Марс щастя, тож біг поминівся
Фортуни. В домі не мешка одному,
Сприяти довго не звикши нікому.
І Марс не важить на тій-таки шалі:
Когось потішить, когось і розжалить.
Це як на Еврипі⁶⁶: нурти колом грають,
Відтак воєнні фортуни змінюють.
Прийде невдовзі час: з крові, що лилась
Невинно, встане Немезіди⁶⁷ сила –
Війська Європи – і шкоди відплатить,
Бо Пропонтиду⁶⁸ мечем битним вгатить.
Не завше Божий перуни гнів кида,
Скарає, потім помилує, відай.

Твоім Ганібалом, бійний савромате,
Отгоман дикий, твоїх країв страта,
Що змазю крові упоений повно,
Біжить зальотно по руські полони –
Лиха Фортуна крізь зимні Балкани
До нас пригнала орду бусурмана.

*Кола – колеса.

** Примітка на полі: "Хотів Венгри опанувати, в яких знак – золоте яблуко".

*** Примітка на полі: "Турецькі".

**** Примітка на полі: "Продовжує битися турок".

А де моторні оті Сабушеве⁶⁹?
Чи їх загайних, звитяжців лиш словом
Завіз Харон⁷⁰ десь човном-бо своїм там,
Відтак вернутись не можуть ізвідтам?
А чи по довгім війни праць, при зваді
Ламають пальми звитяжства у саді
Ув Елізейським⁷¹? Та є ще, хто кроку
Тримає мужньо при ласці нівроку
Фортуни мечно. Звитяжний лавр з чо́ла
Здира, вдягає вінець купресовий*,
Бо і звитяжців із тими, що збиті,
Кладе Фортуна – в землі всі зариті.
Сядь на коня-бо, наш гетьмане мужній,
Туди погнавши, де Істр мчить потужний,
В своїх гра нуртах, або де ті ва́ли,
Де море Чорне із синім з'єдналось
Дніпровим зливом води. За тобою,
Оздобо світу росько́го, у бою
Підуть звитяжства і триумфи в тропи,
Тобі pomoже рука в тім Європи.
Нехай численні військ мужніх облоки
З Септемтріону⁷² рушають, глибокий
У нурті Евскин сховає голів'я
Тих, що тікають на семистругів'ях
До Нілу в межі. Сміливо повози**
Боотес зимній на жажні обози
Руша, поганські, аби дійшов слави.
О монархове! Їздець ваш в поставі⁷³***,
Персеюш⁷⁴ польський, з щитом в оборону,
Він на стамбульську постане Горгону
Сміливо, марно їзда Махомета
На тих монархів постане-бо десь там,
На спілку дужу. Дарма моря карки,
Де Дарданели блюдять міцні барки,
Дарма Дніпр вільний у вузди взяв звадно,
Над ним фортеці вчинив беллоарди****
Землею, морем, ба через повітря,
Старий савромат піде на ті вістря,
Збудивши дільність, Геллеспонт хоч міцний
Підуть узяти шаблі, бо північний
Градів всідлає. В Цесарській короні
В гнізді чекає, і до оборони
Орел приходить. Перун грізний в кігтях

Гримить страшливо в Бістонських розвіттях*****.
Тут Лев, що має драпіжне пазур'я*****,
Йти в Оттоманські захоче Арктури⁷⁵.
До тих у поміч себе певно ставить,

* Вінець купресовий – смертний.

** Примітка на полі: "Військові колеґіянти відомі: монархи московські, знак яких рицар на коні".

*** Примітка на полі: "Найясніший Ян, король польський, чий знак Тереза".

**** Примітка на полі: "Городки турецькі понад Дніпром".

***** Примітка на полі: "Найясніший цезар християнський, якого держави знак Чорний Орел".

***** Примітка на полі: "Шведські держави, яких знак – Лев".

***** Примітка на полі: "Венеція".

Котрих Адрія⁷⁶ в своїх нутрах плавить* *****.
 Так вельми цнота, вогнем напоївшись,
 Йде Оріона⁷⁷ на меч, захопившись,
 Того, зі Сходу, багато докаже,
 Коли й слабких у один цуг пов'яже.
 Хоч Руський Марс наш не сів на дзянети*,
 Не вкритий сталлю він твердо, а прецінь,
 Не зупинився в звитяжнім заводі,
 Луп ділить часто при вод Чорних броді* *,
 Але це діло цноти і заслуги,
 Хоч пішо, бігло скеровує цуги.
 У Капітолій йде, мужні пороги,
 Муж непокритий, як воїн, що строгий* **,
 До гробу вправив відтак оттомана,
 Світ зрозуміє, якого гетьмана
 Дніпра мешканці у війську пізнали –
 Це Гектор другий, Агамемнон сталий⁷⁸ !
 А як під мудрим правлінням булаві
 Народ той руський діпнеться-бо слави,
 Бо Крим, бо орди присмирить він згола,
 То слава, впрягши під золоті кола
 Пегасольотні десь за Гадитани⁷⁹ ,
 Або каспійські піде океани.
 Стовпи поставить із міді відлитої,
 На них читати світ буде так риті
 Слова ці:
 ІВАН МАЗЕПА ДІЛЬНИЙ Є ГЕТЬМАН У БОЮ,
 КАТОН, А ЧИ ЛІКУРГУС⁸⁰, МОТОРНИЙ В СПОКОЮ,
 КРИМ ЗНІСШИ, МЕЧЕМ ЗБИВШИ В ПИСІ БУСУРМАНИ,
 ВІН ГРЕЦЬКИХ, РИМСЬКИХ В СЛАВІ СТАВ ВИЩЕ ГЕТЬМАНІВ.
 КОКЛЕСА РИМ, А СПАРТА ЛЕОНІДА⁸¹ ЗНОСИТЬ,
 ТЕБЕ, КАМІЛЛА СВОГО, РУСЬ НАША ЗГОЛОСИТЬ.

В той час сармати над вузьким Босфором
 Поклали табір розкішним забором,
 Пустили мужні тріумфи за море,
 Світають, гаснуть там золоті зорі.
 Покій оливним вінком оздобили,
 Бо йде гість вдячний в Сарматію, вмільий,
 Верта Сатурна віки Золотії⁸² ,
 Поплинуть злотні річки Герму⁸³ тії.
 Любов і згода в перловій кареті,
 По чорній ночі вже ясність у леті.
 В Європі стане навік слава троном,
 Відтак багатим Русь наша полоном
 У втісі, з того втішатися стане,
 Що ласку неба знайшла ув ІВАНІ.
 Тобі ритм, Йване ведуть віщі музи,
 Зітреш страшний лоб із Криму Медузи,
 А де брідкая мечеть себе зносить,

* Дзянети – порода коней.

** Примітка на полі: “Знак військ Запорозьких піхотинців з мушкетом, призначено є запорожцям володіти Чорним морем”.

*** Примітка на полі: “Nudos bella pavent viros. Sarb.lil. I. Liri. (Простою бою жахається отруйний.” Сар[бевський], кн.. I. Лірика. (лат.).

Звитяжець там-то вівтар проголосить.
Спочиньте ритми, не край ще дороги,
Бо пожадані вже близько пороги
В подальшій хвальнім гетьманським розгоні
Аполлінові зігріються коні.

ВІЧНІСТЬ СЛАВИ, ЗА ПРОТЕКЦІЄЮ ЛАСКАВОЇ ФОРТУНИ EX VIRTUTIS VETO* ГЕТЬМАНСЬКОМУ ГОНОРОВІ МУЗА РОКСОЛАНСЬКА ОБЩАЄ

Здається, висловлювання оракула міняється, бо всім управляють Бог і Фортуна.
Аріст? Платонівська промова, том 3-й, в захист
4-х мужів

... Жереб непевний хитається,
Несе переміни за перемінами, а людські долі відвладні випадку.
Лукан, 2 книга**.

Світ справжнім є колом. Твій-бо потяг, Фортуно!
Його-бо Аріядна, злотне кольхів руно
На злото не потягне, щоб зміг відтак збутись
Міцний той оберг щастя в злотних шнурів путах.

Значна міць злота. Злото – ласка, що скріпляє,
Є світом цілим злото, богів-бо долає,
Але із діамантів лискоти спадають,
Коли бігло - фортунні колеса заграють.
На карку легше небо Атланту⁸⁴ тягати,
Аніж людині щастя руками тримати,
Тож підуть в небуття ті Ксерксові⁸⁵ кайдани
Вод Геллеоспонтійських вали-розгойдани.

Коли в карби Фортуна прав вічних впадає,
То зараз, що з тобою почне, хто вгадає?
Де хоче, отож щастя собі розкошує,
І більше світом, щастям ніхто не керує.
Не покладайсь на владу, сидівши високо,
Над інших, адже щастя іде змінним кроком.
І швидко супротивні з Еребу полинуть
Вітри, в одній ти з Крезом, Ірусем⁸⁶ годині.
Кого на руках щастя, буває, пестує,
У яблуку Фенеллі⁸⁷ зрадливо грот вчує.
Протесвий⁸⁸ то образ – Фортуна брехлива,
Коли стає підхлібна, враз стане зрадлива.
І яблуко царів тож є м'яч для Фортуни,
Держав з царями безліч та гра вклала в труни.
Був Кир мечем Томири⁸⁹ погублений з помсти,
Із Персією Дарій⁹⁰ програв був у кості
Із Македонцем⁹¹. Вкрали вінці Мітридата,
На римські лягли чола. І муром обнята
Дарданова фортеця, мирмидонські вали⁹²
Десятиліттям воєн потоком залляли.
Асирію, медів теж, македонців владних
З державами у попіл загріб меч нещадно.

* Через мужістю обітницю (лат.)

** Цитати подано в перекладі з латини. Документація: М. Annaei Lucani Bellum civile, liber 2. V. 12-13.

Зальотне там ігрисько фортуни чинилось,
Скидять у гріб держави й царів її діло.
Ніхто не вірте щастю, його ласка зрадна:
На трон, тоді до гробу спроваджує звадно.
Скляний богині посаг, тож швидко поб'ється,
Боронисься, то злотний тут ключ подається,
Що до її скарбниці, великим хоч звала
Підскарбієм в достойність, не вір, бо давала
На те хіба, щоб люд той ошукувать даром,
Гіркої жовчі влити солодким канаром*.
Та світу господиня ані з ким ласкава,
Надовго не обходить, то мачуха з права
Людських речей, бажає всіх мати в підданстві,
Рівні нема, щоб править відтак в її Панстві.
Цнота лише єдина, це їй зверхність дана,
Фортуна ж над собою не терпить-бо пана.
Йде щастя за цнотою: цнота щастям рядить,
Цнотá – щасливе щастя. В дорозі провадить.
Без цноти керівництва, хто до визначного
Лише слідом Фортуни йде трону, такого
У титули високі Фортуна вбирала,
Кому їх добродана цнота готувала.
Цнота гамує щастя розігнані ості,
Гордує цим Фортуна, цнота ж бо підносить.
І руського Алціда** цнота трон зміцняє,
Хоча колись і низько від щастя буває.
Цнота так научила рядить булавою,
Хоч Марсом народився б, Беллоною тою,
ГЕТЬМАНЕ ВЕЛЕМОЖНИЙ! Отож за провідом
Цноти і щастя довго у руськім народі
Прав, ВОЖДЕ знаменитий, дають музи вота,
А допоможуть в тому Фортуна і цнота.
Де із цнотою, щастям є гонор у зводі,
Там Гизифони⁹³ заздрість ніяк не зашкодить.
Ба, хай ідуть на тебе війська від Плутона⁹⁴,
Фортеця та гонорна не буде у сконі.

Не вір, Колхідо, стражам волів пломенистих,
Бо Фрикса⁹⁵ вовна злотна; звитяжество, як звісно,
Із проміття отого врятує Язона,
З Медесею⁹⁶ як приязнь залишиться повна.
Вчувай у Гесперидах⁹⁷ безсонного смока
І не давай спочити трудящому оку.
Крізь трудні Геркулес-бо сторожі завади
В багаті Гесперійські пробрався осади
І яблука злотисті виносив – це фанти,
З якими Гіпоменес діставсь Аталанти⁹⁸.

Не страж волів огнистих, ні смок той безсонний,
Ні Аргус⁹⁹, що стоокий, перловії трони
Ти маєш у дозорі – безпечно там може
Засипать гонор злотом, схиливши на ложе

* Канар – цукор.

** Примітка на полі: "Гетьмана".

Чоло, цнота ж де (й щастя) на варті таїться,
 Фортуни всяка зрада цноти побоїться.
 Страж гідності своєї ти маєш, гетьмане,
 За полк алебардистів озброєний стане.
 З очей заслону знявши крилатій богині,
 В руках походню* має цнота-сторож, чинить
 Та ж пильно.
 Спочинь відтак по праці, о ВОЖДЕ, Марсівій,
 Цнота дозорцем буде твоїх речей знову ж.
 Бере-бо господарство на ключ свій сьогодні
 Цнота, збирає слави коштовний скарб годний,
 У пам'яті для світу живе та нащадків,
 Хто цноті уділяє ту зверхність до щадку.
 Дала цнота у руки цю злотну будаву
 І щастя наділяє твій уряд ласкаво,
 Що тільки схочеш світу подати нового,
 Помічною Фортуна бажа будь такого
 Зачину. Починай же справ хвальних роботу,
 Вона-бо упередить значную охоту –
 Палац поставить світу, твій присвятивши
 Тут славі, в барву цноти в нутрі приодівши.
 Аполло, придивившись до тої роботи,
 На дверях відтак напис вкарбує у злоті:
 “ТИ СЛАВИ ПАЛАЦ. ЦНОТИ ТИ МЕШКАННЯ,
 ТВОЄЇ ПАМ'ЯТЬ ВІЧНА ЦЕ СПРАВИ, ГЕТЬМАНЕ.
 ЧЕРЕЗ КІРОВЕ, НЕРОНОВЕ
 ДВОРИ ПОЗЛОТНІ, В ЯКИХ ПОЛЬОТНИЙ
 ПЕРУН ВОГНЕМ БРОЇТЬ.
 ПАЛАЦ ГЕТЬМАНСЬКИЙ І НЕБО ПРОХОДИТЬ,
 ЯКЕ З КРИШТАЛЮ КОЗДРОЧ** ВИВОДИТЬ.
 СВОЄ ТУТ ЧОЛО МІСЯЦЬ*** В КОЛО,
 ТУТ ГЕЛИЦЯ ЗЛОТОЛИЦЯ¹⁰⁰
 В ВІЧНИЙ ПРОМІНЬ СТРОЇТЬ”.
 У праці твоїй, ВОЖДЕ, наш, що нездоланний,
 Є певні нагороди, зусібч подання
 У посылку є щастя, то праці не стратить,
 Бо слави дорогої цнота митом платить.
 Вождя, що добрий, праця для всіх є натхненням,
 Тож і звика хвалебне давати наймення.
 Присягою те щастя цей шлюб закріплює
 Другинею праць хоче постать****. Розпрямляє
 Думки у радах звиті, трудноти розв'яже,
 (Бо щастя сеймування мисливий покаже),
 Дасть спосіб, як у думці окреслене діло
 Почати. Рядить розум сеймами, та сила
 Бува і в Фортуни, бо та мудрі ради
 Змішавши, переводить в шкідливі завади.
 Речами вміє щастя вихрити і згоду
 Вершити; чинить страту і винагороду.
 Коли під ключ щастя складає світ речі,
 То діло і монарше в одній буде печі.

* Походня – смолоскип.

** Коздроч – слово неясне.

*** Примітка на полі: “Місяць і зірка є між знаками, що визначають володаря”.

**** Примітка на полі: “Лехіся із Перемішля”.

Нехай усї справи в твоїй (річ підскарбна
Гетьманська¹⁰¹) будуть силі. О цноту загарна!
В ділах, думках і працях ти чуйно поможеш
Гетьманові. Ти в радах багато-бо можеш,
Захочеш, то над звичай знесеш превисоко,
А схочеш, до Аверку¹⁰² затопиш глибоко.
Сказав це, а Фортуна весела сміялась
І справам твоїм, Вожде, служить обіцяла
Від серця. Поведе як, доплинеш ясного
Ти Херсонесу, вільний з нещастя усього.
При цій зичливій стражі ніщо Сирт зрадливий¹⁰³
Й Харибда¹⁰⁴, неспроможні: коли цнот зичливий
Річний набіг ясної хвали набігає,
Еола¹⁰⁵ швидкі штурми цноти не долають
Із воїнством Нептуна¹⁰⁶. Минеш оті води,
Що смертної багато набавили шкоди.
Цнота і щастя в судні кому допоможе,
Пливе безпечно, вітер хоч, небо тривожать,
Пливи ж у човні щастя; нічлігу я лише
Шукатиму для слави при березі іншим.

ВІЧНІСТЬ СЛАВИ EX BELLICE GESTIS* МУЗА РОКСОЛАНСЬКА ОБІЦЯЄ

Всяке спасіння – мечі. Сенека в трагедії “Божевільний Геракл”,
1-й акт*.*.

Через труднощі по крутому пагорбі піднімається до визнання безстрашна чеснота.
Сілій, 5-та книга**.*.

До безсмертної слави важкий шлях кладеться,
То ж через прикрі скелі до неї всяк рветься.
Через зимні ще гробштини¹⁰⁷,
Крізь відкриті треба рани
Шукать слави, адже даний
Скарбець слави під ключ Прозерпіни¹⁰⁸.

Із крові слави рід є, бо кров'ю набувають
Ті, котрі в Марса криваві кохають
Жнива. Не мислю, що безмежно
Дійдеш слави; кому ж милий
Кабінет є, а могили
Ті Марсові і сам битний Гридів шезнуть.

Усі поля – просторі; намети зводить
Воєнна слава, тернисті готи
Засіяла в ріллі, з якої вічність
Росте, сівба – таке знають,
Котрі кров'ю поля засівають
У небезпеках свою мають звичність.

* Через військову радість (лат.)

** Обидва епіграфи латинською мовою. Документація першого: I. Annaei Senecae Hercules Furens, actus 1, V. 342.

*** Документація: T. C. Silii Italici Punica, liber 4, V. 605.

Йовише, ти вогнисті не кидай тим стріли,
Що слави навік-віки собі захотіли
Дістать, згордивши смертю. Мила
Коханцям слави була рана,
Від смертельних стріл що завдана,
Цнота зна, звідки слава народилась.

Вона не по турецьких чвалає топчанах,
Ані Діярбецьких¹⁰⁹ по злотних диванах.
Цвяшисті терни, гострі глоги,
Твердий панцир, меч крові хтивий,
Смілий кірас, а грот мстивий
Ото до слави, до похвали пороги.

Дарма світлим Ареських¹¹⁰ злоголовів взором,
Разом із Ікаром пером-пустозором
Вилігати у волості сонця,
Коли тільки ти до злота
Думку приліпив, охоту,
Тоді нікчемний слави ти оборонця.

Саме в собі багатим скарбом буде слава,
Мінери¹¹¹ за злоті продять – не постава,
Хоч з руд дешевих сталь виходить.
Коли ж хіба мужня справа
По дорогú вганяється славу,
Слава дорожчу злота ціну народить.

Хай тому Герми, тому хай плинуть Пактолі¹¹²,
Є ж бо ворожа в своїй крові роля*,
Хто гнав Марсóву, той випиває
Зі злота, хто з чола кривавий
Піт витискає, прагнучи слави –
Слава пролита з ран кров'ю буває.

Життя дорожча слава, бо той не вмирає,
Кому через рани смерть відчиняє
Ворота слави. Життя нóве
При останнім життя згоні
Почав, кого меч в короні
Заніс лавровій у сад Елізовий.

Ясніють і в гробовім праху Гектор мужній,
Ще Кодрус, а також і Ахіл оружний¹¹³,
Бо їхня слава найменше води
Торкає-бо Лерну¹¹⁴, триває
І по смерті, кого вкриває
Марс в могилі, з слави той має нагороди.

І тобі ВОЖДЮ, славних богатирів кроком
Йти мило хітним за небес нароком
До тої слави. Твої то роботи,

* Роля – рілля.

Що для слави і на вічність
Всі труди виносиш звично,
Важким шляхом-бо рухаються цноти.

Не то є цнот властивість: з набутої слави,
Своїх спредків щоб узяти і той дідич по-праву:
До безсмертя праця власна
У вічну славу доходить,
Позичена слава шкодить
І походня цнот не може бути ясна.

Ти з предків та своєї ясніш похвали
На вигляд, що ним на Парнаські скали,
Занісся при такій поставі,
Яку гарно тобі вбрала,
Монарша рука постала,
Нашадкам буде світить в отій славі.

І царську, і Військ цілих¹¹⁵ так ласку твоєї цноти
До рук дали, тож той регімент є злотий,
А меч зготує ще тривалі лаври,
А як кримські де Гарпії¹¹⁶
Смертовладна шабля шиї
Зітне – то побив мов тесальські кентаври¹¹⁷.

Тим праця нагородить, що повсюди слава
Згадувать буде тажких воєн справи,
Коли залетить до нащадків
(Вічний-бо вождь до слави –
Певний той Градив кривавий),
Шляхом дійдеш тим до безсмертя славно.

ВІЧНІСТЬ СЛАВИ, EX ADIUNCTIS* МИРУ МУЗА РОКСОЛАНСЬКА ОБЩАЄ

Не тільки Марс той, Беллона зухвала,
Мечем торують шлях вічній похвалі,
Та не один шлях у вічність поставить
Поквалпа слава.

Хвала чи тільки через рани ллється
Із кров'ю Марса? Ще так подається:
В війні, узявши життя без похвали
Вмирать казали.

І меч не завше на славу працює,
Бува спокійно оливу готує,
Вінця не вічність. І на слави лоні
Складають скроні.

А править мудро і в примир'ї права,

* Через прихід (лат.)

Цноту зберігши, – ось правдива слава.
Тож добродію (хвали діло) літа –
У помір світа.

І то тріумфи, значніш, як в Беллони,
Без вієн Марса такі є заслони:
Умій звитяжить серця, в обороні
Звитягу взять вповні.

Знести є легше напасників в бою,
Ніж над серцями нехитних в спокою
Взять гору. Тверджа то є неспожита,
Та нехить крита.

Але ти, Вождю, скрушаєш залізні
Серця, Кавказу м'якчиш груди грізні –
І легко. В ласці афекти воруєш,
Багато справуєш.

Рука ласкава твердіш за ланцюги,
Тож найшвидкіші почнеш боркати духи,
Спокійна влада здола (кажу сміло)
Звершити діло.

І мир тріумфи бере, бо самого,
Себе звитяжить, це більше значного
Аніж римлянам вірменів трон пана
Узять. Тиграна¹¹⁸.

Найменш од слави відходить пристойно,
Хто миром злотним керує достойно,
У полі, в домі хто Коттій¹¹⁹ є правний –
Набуде слави.

Меткий наш ВОЖДЮ, Беллони коханцю,
Наукорядне Мінерви¹²⁰ мешкання
З тобою, Паллас, Беллона де мужня,
То й бронь потужна.

Здобудеш з нею ти безсмертне ім'я,
Відтак, де в темних лісах північ в дрімлі,
І Фаєтон де зійде цугом, смілий,
Пройдеш край цілий.

Покіль небесні ще квітнуть лазури,
Покіль північні у русі Арктури,
Тебе аж поти не випустить слава,
Твоїх цнот справа.

ГОНОР, ЩО ЯСНІЄ ГЕТЬМАНСЬКИМИ БУЛАВАМИ,
В ДОМІ ЇХНІХ МИЛОСТЕЙ П[АНІВ], ПАНІВ МАЗЕПІВ
АВ ANTIQUO*
МУЗА РОКСОЛАНСЬКА
ПРОГОЛОШУЄ

Не перший то клейнот є в твоїм домі, в лоні,
Гетьманська булава є, о Вожде – з Корони,
Із Польщі йдуть новини,
Від Феба пер значного
(Не вам то Мнемозини¹²¹,
Є глас, а ляха сармацького.

Що гетьманські у предках світили булави –
То захист чи фортеця гетьманської слави.
Дніпр чорний в піні тоне,
Той нурт, що в Евскін сплавом,
Ти сам через свої Тритони¹²²
Славних Мазепів ославиш.

Які в руках гетьманські тримають клейноти,
Везуть кола значную славу в Олімп злотий,
І зараз в твоїй персоні
Носять регімент Беллони,
При честі обороні
Здоблять Еліс¹²³, квітом повний.

Хоча тут зла Атропос¹²⁴ життя відбирала,
Однак слава і в гробі пробуде все ж стала.
Свідком Мазепів слави
Польща і край України,
Що в їхній дім булави
Тиснулись при мужнім чині.

Під Августом Зигмундом, під Третім сяли¹²⁵,
В руках твого діда¹²⁶, й тепер в скарбі слави,
Як оздібно ясніють
Із Лети, забуття річки,
Насміятися зуміють,
Не пошкодять віки вічні.

Бо люди все ж переносять на мармури ставні
Твого дому гідність і гонори славні,
У вічність переносять,
А хоч вже у зимнім гробі
Шляхетних предків кості
Лежать, слава живе в тобі.

І щоб жила довше: у трупі струни, знаю
З Орфеєм Персифоні¹²⁷ блідій там заграють,
І це другій наче
Евридці¹²⁸, вічній славі
Чесних Мазепів по ночі
Протяглій день життя з'являють.

* Незмінно (лат.)

D.O.M.*

Тут шляхетних Мазепів Аполло був золи
Переніс із тьми гробу, не криють їх доли
Ті підземні й халупи відтак Прозерпіни,
Не окурена слава від чорних камінів.
Залишивши доми там, розвіють проміння,
Де самі себе палять Плутонове тіння,
Бо хоча з тілом цноти при сконі розтали
Та живих цнот істоти самі не сконали.
Живе в гробі цнота ж бо, не славі справляє
Вік Мавзолі¹²⁹, в самих та надгробках буває.
І той напис Мазепів є тлумачем слави,
Свідком праць тих гетьманських, цнот в дільній забаві.
Тут із лавру вінці є, тут шаблі і стріли,
Це Беллона їх віша – як захист у ділі.
Лібитино¹³⁰, геть звідси! На луп тіла ходиш
Та, життя взявши, славі тривалій не шкодиш
Мазеп знатних, бо слава як Фенікс¹³¹ рятує,
Себе смертю і з гробу до неба скерує.
Хто чита це, скажи-но: живуть хоч, вмирають,
Але їх не каміння, Камени¹³² вкривають.

REGUM BENEFICIA** ЗАСЛУЖЕНОМУ ДОМОВІ ЇХНІХ МИЛОСТЕЙ П[А]НІВ, ПАНІВ МАЗЕПІВ НАДАНУ, МУЗА РОКСОЛАНСЬКА ЗГОЛОШУЄ

I

Є щастям Герму здобуть злотні води
Або Акезин¹³³, що перлом багатий,
Свої одначе оплакує шкоди
Той Мідас, злотні столи що дбав мати.
Комусь хай сріблом Меотицькі¹³⁴ льоди,
Розставши, сповнять скарбів взяті шкоди,
Коли в зібраннях своїх хіть втопляти,
Не схоче добру вік пам'ять давати.

II

Не слава – мати. Всі Крезові збори –
Не те Фортуна – взять область при силі,
Добути Ліду¹³⁵, грошодерні гори,
Але цнотою фортуни гідну діяльність
Узяти – то є почет щастя спорий.
Дізнать монаршу собі відтак милість,
Рука велика монарша багатить,
Домам та цнотам гонорно заплатить.

III

Фортуновладна рука Владислава¹³⁶,
Монарха Польщі, на дім той Мазепів
Не скупо ласку пролляла і славу,

* Скорочення: "Deo Optimo Maximo" – "Богові найліпшому" – так писали на храмах і гробках.

** Королівську милість (лат.)

Лічбою тільки, не славою третій.
Численні добра в державі давав він,
Іменням власним увічний усе те
МАЗЕПАМ, котрих аж сорок зчисляють,
Тож Білу Церкву й околиці мають*.

IV

Цноти то гідних МАЗЕПІВ заплата
І нагорода наданням заслуги,
І це від трону монаршого взята
Є слава** . Злотні ж спустивши-бо цуги
Фортуні, іде крізь літа простяті
До вічнослав'я твого, Вождю. Струги
З вод Гіппокренських на ніч поставали,
Буть в тебе хочуть над берегом хвальним.

**ВИСОКИЙ РІЗНИХ ЦНОТ МУДРОСТІ ТАЛАНТ
ПІДНИЙ ШЛЯХЕТНОГО PARANTELI REQUISIRA***
ВИСЛУЖЕНИЙ IN REGUM PENETRALIS HONOR****
МУЗА РОКСОЛАНСЬКА
ЗГОЛОШУЄ**

Слава батьків – дуже славний дітьми і величний скарб. Платон в “Менексі”.
Знатність дає початок усім похвалам, і всі сили повертаються в насіння. Клавдіян у
“Похвалі Серені”* *****.

До широкої битий ото є шлях слави –
В домі шляхетнім, у панським, родини.
Той поваги достойний, державця є правий,
Одяг – шарлатний, кому ж бо Люцина
Славу в пелюшках іще зав'язала,
Дому ж високість висока є слава.

То розкішний збір слави, коштовніші Гіярби¹³⁷,
Лічить тисячами і титули, й герби,
Вища світлість дому за індійські скарби,
З неба багатих дарів того звергли,
Кого повила неславно Люцина¹³⁸,
Світлий рід – перша хвали є причина.
Чтить сама через себе, шляхетна є цнота,
Думка пристойна, шляхетство правдиве.
Першій-бо славі замкнулись ворота,
Знизила доля чий рід незичлива.
Перша похвала є світло родитись,
Фарбою цноти рід світлий здобити.

Не уступиш нікому хвали уродженням,
ВОЖДЮ величний, на тебе вказала,
Розсвітивши Місяць, Люцина натхненням,

* Примітка на полі: “Батькові, яснов[ельможного] Й[ого] м[илості] н[ана] геть[мана] теперішнього”.

** Примітка на полі: “Scil[icet] (ясна річ), цнота”.

*** Батьківського спочинку (лат.)

**** В королівському глибокому гонорі (лат.)

***** Обидва епіграфи латинською мовою. Документація другого: C. Claudiani Laus Serenae, V. 34-35.

Твою предків високих цноту наливала.
Так, ти батьківську цноту в собі знаєш,
Ніби у батьку, в собі батька маєш.

Добре тож виховання до хвальних заправа
Цнот. Є те, вірю, твоєї причина
Гідності, тих із опіки-бо слава
Випустить, котрі в цноті значній слинуть.
Гонор отам-то дається оздобніш.
Звичаї здоблять шляхетні у пробі.

Часто в нікчемних бува нешляхетна
Гідність шляхетства, в негіднім – погана.
Гонор, шляхетство на тих іде летно
Справді, кому та похвала є дана.
Буде шляхетних цнот справжня проба,
Гідностям стане сам муж, як оздоба.

Треба зладнати до хвальних справ літа
Юні, хто гідно владати гонором
Змислив. Даремна предків шляхетних є звита
Слава у небі, хто не іде тором
Власних досягнень і збочить роботу.
Славу застати – не є сутність цноти.

Музо, повідай літ квітну заставу
Цього ГЕТЬМАНА, де волос ліловий
Пестив, з'єднав чим безсмертну славу,
Як в струг підчаства¹³⁹ ввійшовши перловий,
Польського ставши Йовиша престолу
Він Ганімедом¹⁴⁰, тепер гетьман в полі.

Зміливсь, чи тебе, Вожде, уздрів знаменитий?
Ти ж бо квітучий в Парнасі був¹⁴¹, знати,
Лавром в себе-бо пестив Мінерви покриття,
А за літ пешотою йшла жалісна страта¹⁴².
Сам собі слава ти був, нагорода
Над Касталійські¹⁴³, де бавився, води.

Київський з живої скелі Парнас був скувався,
А при музах бавив себе струни дзвоном¹⁴⁴,
В місячній де колиці пророслий узявся
Розум був Феба із праць Цитерони
Потім ляхейські промірив Пегасом¹⁴⁵,
Образом мудрим поставши в тім разі.
Перських дорожчий газів* ум є скиптровладний,
Гідністю спершу та й щастям наділить
І до безсмертя дорога з тим ладна,
Літа відходять, а мудрість при ділі.
Так приєднав ти до вічності літа,
Квіт юний давши наукам ростити^{** 146}.

* Гази – тканина флер.

** Примітка на полі: “Освітній аудитор за р[ектора]п[ана]Ясинського, родового знаку Сас.” (лат.)

Гинуть добра зникомі; те є завше триває,
Що закладає на мудрості цнота,
Мчать віки в гріб, із віком усе відпливає
Що добром є, а мудрість (то скарб вартніш злота)
Із упадку віку безпечно сміється,
Інша надія в морях захлинеється.

Біг літ я дальших бачу: ти при дворі є¹⁴⁷,
Служиш у покоях монарха польського,
У Казимира, в пошані яснієш
В Польщі, в Короні, де повен отого
Фавору був ти, таке досягнувши:
Нехоті в нього ні в мак не відчувши.

Злотний вінець, шишак-бо залізний крив скроні
Королівськії, час милий чи бою
Бавив важкий був в Пана, в щасливому лоні,
Ніс сміло в різні вогні груди свої¹⁴⁸.
Бувши Енея Ахатом ти новим¹⁴⁹,
Летіум слави¹⁵⁰ шукав був ізнову.

Щастя скарбниця з монаршого двору
Амфітеатром меткої мудроти,
В ній багаті заслугам виходять гонори,
Надані добра, права, статки потім.
Отож скарбниця й твої світлі цноти
І підчашши гонор дали тобі злотий*.

З зотної тож умилась рука твоя чари¹⁵¹
Гідна королівські згасити бажання.
Слава, що є безсмертна, солодша нектарів
В золоті піниться відтак струменями.
Руки від чари простяг до булави,
Із Ганімеда Марс виріс кривавий.

Часто при полудневій гонорній ясноті
У млу проступну цноти блиск заходить.
Думний Гонор, що шкодить ясній звик скромноті
Зі стільців на лоба невинність зводить.
Гвалт часто чинить уродженню Гідність,
Вдарить сумління – сприя йменню, слідно.

Твого серця, о ВОЖДЮ, не ткнулася горда
Думка та, котра з фортуною братом,
Не постала в порозі убогих погорда,
Місця ласкавість в тобі не тратить.
Ото пан, котрий при владі міркує:
Начебто світу, собі велить всеує.

Гонори з того, бува, відбігають,
З гонорів, в котрих погорда сторонить.
В хіті-бо пожадні не раз омиляють,
Набіги слави сама слава й гонить.
Гонор на кого гвалтовно находить,
Вірність з любов'ю у підданих родить.

* Примітка на полі: "Підчашим чернігівським учинений од короля Казимира".

Голоси всі згідливі твоїй впірній волі,
В війську уряд, булаву давали по-праву,
Приневолена справді до злата неволі
Та рука, але умисл був твій величавий.
Змія не стерпить через меч і стріли –
Вільної слави в триумсі схотілось.

Мужня дільність і дільний є ум, де воюють,
Там на звитязні не важко корони,
Мудрість і дільність в тобі королюють.
В полон Бессарабські потраплять сторони*.
Поки ж у лаври ввінчає Беллона,
Хай твоїх цнот звук вславля Амфіона¹⁵².

“ЧЕСНОТА – НАЙЧУДОВША З УСІХ РЕЧЕЙ”

Платон у “Протогорі”. С. 242**

1

Багатства, влади, достоїнсти можні,
Гонори, титул, булави, корони
І що людський зір привабить спроможний,
Фортун, що хтиві, смутні то полони.
Згаса діамант в принаді всеможній
Й берил, вогнем що у золоті тоне,
Не зовнішнім цноти, в собі лиш вікують,
А глянець всякий ржа труду ницує.

2

Хай Ганг¹⁵³ комусь там в корони проллється,
А лавр зелений вздобля маєм скроні,
У злотних тогах Гідасп¹⁵⁴ засміється.
Хай Елітрейські блищать десь на троні
У владця перла, де блиск, ржа береться.
До злата, котре у Пактолях тоне,
В промінні цнотнім твоя слава приска,
Ясніти буде Фаетона блиском.

3

Повага, мудрість, життя без нагани
І уряд, гідність і слава заможна –
Часам потомним діла, що в пошані,
Любов у людях, цікавість спроможна,
Помірне щастя в один цуг надано.
Ласкавість, людськість, добро переможне
Трумачать цноти твої, о ГЕТЬМАНЕ –
Голосить слави труба ненастанно.

Та куди це відносиш, Пегасе перистий,
Чи з тобою до Індів Феб вабить огнистий
На сдwabній луки, в вечірнім де часі
Флегон із Етоном¹⁵⁵ рожі пестанські красяць.
Чи де Парасис¹⁵⁶, всівши в кареті перловій

* Примітка на полі: “Бессарабія – поля біля Криму”.

** Епіграф в оригіналі латинською мовою.

Колом топить вогнистим льоди Меотові –
 Забіг хоче відправити; чи за темлі води
 Гадитану в далекі пускаеш народи,
 Пера піднятий хіттю? При березі стати
 Час, бо вже постав Геспер¹⁵⁷ і місяць-бо спати
 Каже, віз прямувавши. Нехай муза стане,
 Повели, при покої твоєму, Гетьмане,
 І дозволь, хай Ідейським плющем¹⁵⁸ важкі скроні
 Покладе Каліопа¹⁵⁹ на твоєму лоні.
 А скоро ти слави зіб'єш тверді клюзи*,
 Всі чолом-бо ударять Роксоланські музи.

Ad M. D. G. Bq; V. M. Гонором**.

ПРИМІТКИ:

Передмову до поеми написано т. зв. макаронічною мовою: суміш латини з польщиною; решта тексту – польською мовою із латинськими вкрапленнями. Переклад здійснено за виданням 1688 р.

1. Зоїл – давньогрецький поет, заздросник Гомера, вживається як називне ім'я.
2. Про це історичних даних нема. Відомо лишень, що дід гетьмана Федір був козацьким полковником, брав участь у повстанні К.Косинського та С.Наливайка, за що страчений у Варшаві поляками.
3. Сармацький світ – так поети називали Річ Посполиту, а оскільки в неї входила й Україна, називали так часом і її, але в основному – поляків.
4. Гелікон – гора в Греції, де жили музи, поетичний образ наук та культурного осередку.
5. Східні монархи – московські царі.
6. Питання про походження роду Мазеп від волинських князів не вивчене. Це може бути фальшива генеалогія, що не раз у тих часах траплялося, а може, бути гербова спорідненість – тут мають сказати своє слово геральдисти – історики, що вивчають шляхетські герби. Див. передмову.
7. Місяць – компонент герба Мазепів.
8. Траян (Траян) – (53 – 117 рр.) – римський імператор. Тут може бути обігрування з Трояном – персонажем української мітології.
9. Кіммерійська ніч – від кіммерів, стародавніх племен, які VIII – VII ст. до н.е. населяли Північне Причорномор'я, пізніше відтіснені скитами. Поети називали кіммерійцями татар, або ж германські племена, які згодом посіли ту ж територію; отже, кіммерійська ніч – неволя від бусурман.
10. Клеанф – атенський філософ-стоїк з III ст. до н.е. Світильник тут – учення.
11. Харити – музи, загалом Харита – богиня краси.
12. Бакчисар – Бакчисарай, столиця кримського ханства.
13. Циклопи – ковалі бога вогню та ковальства Вулкана, велетні, скували блискавку Зевсу.
14. Чорні води – Чорне море, грецька назва – Евскін, Понт Евскінський.
15. Марс твій кривавий – воєнна потуга, мистецтво. Марс – бог війни.
16. Ганібал – картагенський воєначальник, воював із Римом.
17. Пегас – мітичний крилатий кінь, жив на Парнасі, горі, де мали поселення музи.
18. Тразімена – озеро в Етрурії, де в 217 р. до н.е. Ганібал розбив римлян.
19. Йдеться про подію походу гетьмана І.Самойловича та московського війська на чолі з В.Голіциним у 1687 р., в якому І.Мазепа брав участь.
20. Гіпербор (Гіперборей) – казкова земля, де жив вічно юний народ.
21. Військовий союз – антитурецька ліга Австрії (Священної Риської імперії), Польщі, Московії, Венеції, Швеції.
22. Віки залізні – воєнні; в поезії бароко виступали супротивно до Золотих віків, мирних.
23. Бібліда (Бібліс) – дочка критянина Мілета, сина Аполлона, перетворена в джерело.
24. Наяди – німфи джерел, річок та озер.
25. Нерон Клавдій Тіберій – (27 – 68 рр.) – римський імператор.
26. Девкаліон – син Прометея, який з дружиною Піррою врятувався від потопу і став родоначальником нового людського роду.
27. Алектю – одна із ериній, богинь-месниць.
28. Евменіди – еринії, богині помсти.
29. Градив – епітет Марса; Морфей – бог сновидінь.
30. Істр – Дунай; Маворс – епітет Марса; Траки – Тракія – тут Туреччина.

* *Клюзи – темниця, тюрма.*

** *Очевидно: “При великій правителя славі, який є добродійником; переможний великим Гонором” (лат.)*

31. Кіпріда – епітет Афродіти, богині любові.
32. Гебр – головна ріка Тракії.
33. Гетицькі стріли – стріли гетів, переносно – тракійські, турецькі.
34. Беллона – богиня війни.
35. Загони лауреканські – поетична означка римського загалу, в даному контексті – Священної Римської імперії (Австрії).
36. Лелопс (Лелегес) – народ, що посідав до еллінів Грецію та Малу Азію – поетичне означення малоазійців (турків). Троя – місто в Малій Азії, поетичне означення України.
37. Лліум (Ллїї) – епітет м. Трої.
38. Ксантові води – Ксант – епітет р. Скамандр у Малій Азії. Поблизу її гирла було місто Ксант.
39. Картага – Картаген.
40. Сципіон Публій Молодший (бл. 185 – 129 рр. до н.е.) – римський воєначальник, який зруйнував Картаген.
41. Паліки – мітичні близнята, сини Юпітера та німфи Талії, або ж жителі м. Паліки.
42. Йдеться про загибель від турків столиці Козацької держави – Чигирини.
43. Кам'янець-Подільський упав після облоги в 1672 р., 28 серпня.
44. Соліман – турецький султан, очолював турецьке військо.
45. Бістонський – тракійський, мусульманський; Йовиш – Зевс.
46. Канни другі – під Каннами в Італії Ганібал у 216 р. до н.е. розбив римлян.
47. Умань було здобуто в 1673 р.
48. Ніоба – дочка Тантала, дружина тебанського володаря Амфіона, мала 12 дітей, що їх повбивали Аполлон та Артеміда. Ніоба, важко оплакуючи дітей, перетворилась у камінь.
49. Трапезунт – місто й порт у Туреччині на березі Чорного моря (Евскини).
50. Діомеда коні – цар бістонів Діомед (Тракія) годував своїх коней людським м'ясом.
51. Край Константиновий – територія колишньої Візантії.
52. Берег Індовий – порубіжжя Індії.
53. Ракузький край – слов'янська назва Австрійських земель.
54. Авзони (Авзонія) – Італія.
55. Лукул Луцій (106 – 56 рр. до н.е.) – римський полководець, відзначився у війні супроти царя Мітрідата.
56. Мітридат – понтійський цар, воював із римлянами.
57. Каміл Марк Фурій (бл. 447 – 364 рр. до н.е.) – полководець, п'ятиразовий диктатор Риму, прозваний “другим Ромулом”; Маріуш – Марій Гай (бл. 157 – 86 рр. до н.е.) – римський воєначальник, семиразовий консул.
58. Цимври – кіммери. Див. Прим. 9.
59. Фаєтон – син бога Сонця Геліоса; Беот (Боот) – північні країни.
60. Тантал – син Зевса, лідійський цар, покараний богами, в підземному царстві мучився від вічного голоду.
61. Мідас (Мід) – цар Фригії в Малій Азії, мав здатність перетворювати в золото все, до чого торкався.
62. Клото – старша з трьох парок, богиня долі.
63. Ереб – підземне царство.
64. Крес (Крез) – (595 – 546 до н.е.) – останній лідійський цар, уславився своїм багатством.
65. Сцилла – скеля, також мітична потвора, яка підстерігала мореплавців.
66. Евріп – протока між о. Евбея (Греція) та європейським материком.
67. Немезіда – богиня людської долі, уособлення кари богів.
68. Пропонтида – Мармурове море.
69. Сабушеве – власне, сабінети, плем'я в гористій області на північний схід од Риму.
70. Харон – перевізник душ у підземному царстві.
71. Елізейський сад – рай.
72. Септемтріон – очевидно, Семигород (Трансільванія).
73. Йдеться про польського короля Яна III Собеського, що правив у 1674 – 1693 рр.
74. Персей – давньогрецький герой, який убив горгону (страховище) Медузу.
75. Арктура – сузір'я Великої Ведмедиці, а ще північна країна, тут – українські землі під турецьким пануванням.
76. Адрія – Адріатичне море.
77. Орїон – беотійський велетень, син Посейдона, ходив у блискучому одязі з мідною булавою у руці.
78. Гектор, Агамемнон – герой Троянської війни.
79. Гадитани – місто в Іспанії (Гадес).
80. Катон Марк Порцій (234 – 149 рр. до н.е.) – римський політичний діяч, відзначався суворістю; Лікурґ – атенський державний діяч та оратор. Жив у IV ст. до н.е.
81. Коклес Горацій – римський національний герой, який захищав супроти етрусської армії Парсени свайного моста; Леонід – цар Спарти, захисник Термопіл від перського царя Ксеркса.

82. Сатурна віки Золотії – легендарні часи в історії людства, коли не було воєн.
83. Герм – ріка в Лідії (Мала Азія).
84. Атлант – титан, що тримав на плечах небесний звід.
85. Ксеркс – перський цар у 486 – 465 рр. до н.е., здійснив похід на Грецію, який закінчився його поразкою.
86. Ірус (Ір) – прізвисько жебрака в домі Одиссея в Ітаці.
87. Фенеллі – можливо, йдеться про Тенеса, якому віддавали шану на о. Тенед як божеству. Його вкинули у море, яке й прибило до цього острова.
88. Протей – морське божество з о. Фарос біля Єгипту, мав здатність до метаморфоз і віщував.
89. Кир II Великий – перший цар Персидської держави в VI ст. до н.е., загинув у битві зі скитами, царицею яких була Томира.
90. Дарій – (522 – 486 рр. до н.е.) – перський цар.
91. Македонець – це Александр Македонський.
92. Дарданова фортеця – Троя; Дардан – родоначальник троянців; мирмилонський – гальський.
93. Тизифона – одна з трьох ериній, богиня помсти.
94. Плутон – бог підземного царства.
95. Фрикс – мітичний персонаж, урятувався на золоторунному барані від мачухи Іно, досягнувши Колхиди – так тут опинилося золоте руно, за яким рушили аргонавти на чолі з Язоном.
96. Медея – дочка колхідського володаря, допомогла Язону здобути золоте руно.
97. Гесперида – дочки Атланта, які стерегли золоті яблука вічної молодості.
98. Гіппоменес (Гіппомен) – чоловік беотянки Аталанти; обох їх Кібела перетворила на левів.
99. Аргус – стоокий велетень, якому Юнона звеліла стерегти перетворену в корову Іо.
100. Геліца – дочка аркадського царя Лікайна Калісто, яку покохав Зевс, Гера з ревності перетворила її на ведмедицю, яку Зевс виніс на небо як сузір'я Великої Ведмедиці.
101. Річ підскарбна – підскарбій – завідувач державного скарбу, за І.Мазепи ним завідував сам гетьман.
102. Аверн – озеро в Італії, тут Гомер начебто зійшов у підземелля.
103. Сирт зрадливий – мілина, дві затоки з мілинами на північному узбережжі Африки між Картагеном та Киреною (тепер Сидра і Кабес).
104. Харибада – небезпечний вир біля Сицилії, також мітична потвора, що поглинала кораблі.
105. Еол – бог вітрів.
106. Нептун – бог морів.
107. Гробштина – Пантеон, як усипальниця видатних людей.
108. Прозерпіна – богиня Підземного царства.
109. Діярбецькі – вірменські.
110. Ареський – від Аресу, синонім Марса.
111. Мінери – золоті копальні.
112. Герм... плинуть Пактолї – золотоносні ріки.
113. Кодрус – останній атенський цар; Ахілл – герой Троянської війни.
114. Лерна – озеро, ріка й болото в Арголіді, де жила багатоголова Гідра, вбита Геркулесом.
115. Тобто Запорозьких військ.
116. Гарпії – богині вихору, зображали їх крилатими потворами.
117. Тесальські кентаври – мітичні коні-люди, які пробували в горах Тесалії.
118. Тигран – (396 – 50 чи 55 рр. до н.е.) – цар Вірменії, переможений Лукуллом та Помпеем.
119. Коттій – лігурійський цар, сучасник і приятель римського імператора Августа.
120. Мінерва – богиня мудрості, так само й Паллас (Паллада), яка згадується далі.
121. Мнемозина – богиня пам'яті.
122. Тритони – синонім Атени (Паллади, Мінерви), богині мудрості.
123. Еліс – Елізей. Див. прим. 71.
124. Атропо – одна із парок, богинь долі, урізувала нитку життя.
125. Сигизмунд II Август – правив у 1548 – 1572 рр. – польський король; Сигизмунд III правив у 1587 – 1636 рр.
126. Твого діда – Див. прим. 2.
127. Орфей – легендарний співак та поет, його спів заворожував усе живе; Прозерпіна – богиня підземного світу.
128. Еврідіка – дружина Орфея, померла від укусу змії; Орфей спустився за нею в підземне царство, але не зміг її вивести.
129. Мавзоль – перський цар, якому в IV ст. до н.е. дружина спорудила гробівця, який відтоді називався Мавзолеєм.
130. Лібітина – богиня смерті, мертвих і поховань.
131. Фенікс – мітичний птах, що згоряв і відроджувався зі свого попелу.

132. Камени – музи.
133. Акезин – ріка в Італії.
134. Меотицькі льоди – замерзле Азовське море.
135. Ліда – країна Лідія.
136. Рука Владислава – польського короля Владислава Третього, правив у 1434 – 1444 рр., загинув у битві під Варною.
137. Гяярб – король Гетулії.
138. Люцина – одне з наймень Юони, верховної римської богині, дружини Юпітера.
139. Струг підчаства – тобто корабель чину підчасного чернігівського І.Мазепи. Спершу цього чина носив батько гетьмана Степан Адам у 1662 – 1665 рр., а після його смерті перейняв Іван.
140. Ганімед – служка-виночерпець у Зевса. Тут обігрується: підчаший – виночерпець. Насправді І.Мазепа був покойовим польського короля Яна Казимира – з 1662 р., відколи був посланий до Варшави з листами від гетьмана І.Виговського.
141. Тобто на той час І.Мазепа навчався в класі поезиї Київської академії.
142. Очевидно, йдеться про смерть батька І.Мазепи в 1665 р., відтоді майбутній гетьман почав жити самостійно.
143. Тобто вчився далі у Варшавському єзуїтському колеґіумі. Кастальські води – струмок Касталь біля підніжжя Парнасу.
144. Свідчення, що навчаючись у класі поезиї Київської академії, Мазепа не тільки писав вірші, але й грав на музичному інструменті.
145. Свідчення, що І.Мазепа продовжив навчання в Польщі.
146. Вартісне подання: І.Мазепа міг навчатись у В.Ясинського, який став професором Київської академії в 1661 р., але ректором тоді ще не був – став ним у 1665 р. Отож постає питання: чи не повернувся І.Мазепа до навчання в 1665 р., а вже потому ректор В.Ясинський послав здібного студента навчатися за кордон? Про те, що В.Ясинський посилав на навчання за кордоном, є документ: скарга вчителів академії на В.Ясинського (“Тисяча років української суспільно-політичної думки”. – Т. III. – Кн. 2. – К., 2001).
147. При дворі польського короля І.Мазепа був у 1662 – 1663 рр., а в кінці 1663 р. з військом Яна Казимира прибув до Білої Церкви. Батько тоді хворів, і він відірсовився із служби.
148. І.Мазепа в Яна Казимира виконував дипломатичні доручення.
149. Ахат був приятелем Енея.
150. Летіум слави – вершина слави. Від Летії, провінції з центром у Римі і сам Рим.
151. Поетичне обігрування: підчаший збагатився від чари.
152. Амфiон – давньогрецький музикант.
153. Ганг – ріка в Індії.
154. Гідасп – грецька назва р. Джемам із п'ятиріччя Панджабу.
155. Флегон із Етоном – коні у сонячній колісниці.
156. Парасис – вершник на перегонах.
157. Геспер – бог вечірньої зорі.
158. Ідейський плющ – прикраса богів. Иди – гори в Греції, одна з них – Олімп.
159. Каліопа – найстарша з муз, покровителька епічної поезії та науки.

**З польської переклав і склав примітки
Валерій ШЕВЧУК**

о. Юрій Мицик

ВІРШОВАНА ХРОНІКА (1682 Р.) ПРО ПОХІД НА СІВЕРЩИНУ КОРОЛЯ ЯНА-КАЗИМИРА У 1663-1664 рр.

Нині навіть із шкільних підручників відомо про похід військ Речі Посполитої на Лівобічну Гетьманщину у 1663-1664 рр. Метою цього походу було відновлення на цих землях влади Речі Посполитої, після чого планувалося вдарити на Москву. Однак поза кількома рядками з підручника маємо тільки уривчасті відомості про ці трагічні і водночас героїчні події історії України, які особливо стосуються Чернігівщини. Причина такого явища лежить на поверхні: в радянські часи період Руїни був фактично під забороною для дослідників, а ситуація у дореволюційній історіографії була ненабагато кращою. Тому варто хоча б стисло змалювати основну канву подій тих часів.

Отже, влітку 1663 р. у Львові король Ян Казимир (панував у 1648-1668 рр.) остаточно ухвалив план походу. Планувалося завдати рішучої поразки супротивнику у генеральній битві і розвивати наступ у напрямку на Москву, як це свого часу здійснив королевич Владислав, брат Яна-Казимира, в роки "Смути". Ставши королем (Владислав IV), успішно виконав першу половину цього плану в ході Смоленської війни 1632-1634 рр.

Коронне військо було поділено на чотири самостійні корпуси (короля Яна-Казимира, великого гетьмана коронного Станіслава "Ревери" Потоцького, Стефана Чарнецького (руський воєвода у 1657-1664, польний гетьман коронний у 1665 р.) і Яна Собеського (хорунжий коронний у 1656-1665 рр., гетьман польний коронний у 1666-1668 рр., гетьман великий коронний у 1668-1674 рр., король Речі Посполитої у 1674-1696 рр.). Мали діяти також війська Великого князівства Литовського, Кримського ханства і Правобічної Гетьманщини, яка була автономною частиною Речі Посполитої і гетьманом якої був тоді Павло Тетеря. Щоправда, гетьман Потоцький був уже тяжкохворим і фактично командував його частиною війська Станіслав Яблоновський (обозний коронний у 1661-1664 рр., гетьман польний коронний у 1676-1682 рр., гетьман великий коронний у 1682-1702 рр.). У середині серпня похід почався виступом короля зі Львова у напрямку Тернополя. Невдовзі вибухнув бунт серед іноземних частин війська Речі Посполитої, який було придушено (тоді повісили 80 керівників бунту), після чого армія продовжила марш через Шаргород на Білу Церкву, до якої прибула 18.10. 1663 р. Після переправи під Ржищевом на початку листопада 1663 р. польські війська оволоділи Воронковим на лівому боці Дніпра і стали під Борисполем та Гоголевим, де чекали на підхід литовських і татарських військ (козаки діяли південніше). Після 22.11.1663 р. впав Остер, де було влаштовано штаб-квартиру короля (там начебто збудували палац для нього), де війська затрималися на довший відпочинок, тим більше, що відчувався брак провіанту і стояли сильні холоди. Оскільки литовці запізнювались, король вирішив продовжити похід вздовж Десни в напрямку Новгород-Сіверського. Особливо сильний опір поляки зустріли у Салтиковій Дівиці, де тільки ціною великих зусиль корпусу Потоцького і Яблоновського вдалося захопити місцевий замок на початку січня 1664 р. (1). При цьому загинуло чимало місцевих жителів. Приблизно така ж картина була під Глуховом. Там засів гарнізон під командуванням київського полковника Василя Дворецького і успішно відбивав штурми корпусів Чарнецького, Потоцького і Собеського до 9.02. 1664 р. Відступивши з-під Глухова, король повів свої війська на Сівськ. Під Воронцем відбулися перші сутички з московськими військами Г.Ромодановського, після чого (8.03.1664 р.) Ян Казимир вирішив призупинити похід. Його війська мали стати в районі Остер - Сосниця, а литовські під Стародубом і Трубчевськом, щоб продовжити війну влітку 1664 р. Чарнецький провів 13.03.1664 р. військову нараду у Сосниці і вирішив повернутися на Правобережжя у зв'язку із загрозою антипольського повстання. Однак воно таки вибухло, хоч і зазнало поразки. Проте уряду Речі Посполитої довелося забути про новий похід на Лівобічну Гетьманщину. Був скинутий повстанцями і Тетеря, на місце якого було згодом обрано Петра Дорошенка, який прагнув орієнтуватися не на Польщу, як його попередник, а на Туреччину.

Звичайно, простіше було б відіслати читача до повноцінного монографічного дослідження, присвяченого історії походу, але такого немає ще ні в українській, ні в польській історіографії. В його очікуванні варто особливу увагу звернути на уведення до наукового обігу історичних джерел, без котрих відтворення подій далекого минулого буде неповним. Одним з таких джерел є анонімний твір, створений у 1682 р. Його ми виявили у польських архівосховищах ще у 1978 р. і умовно назвали "Віршованою хронікою" (далі - ВХ). Це значна за обсягом віршована поема, створена явно під впливом "Громадянської війни" класика польської літератури та історіографії Самуеля Твардовського (повна версія даного твору була видрукувана у Каліші у 1681 р.). ВХ містить у собі опис подій 1648-

1681 рр., хоча її автор робив часом глибші історичні екскурси. Цей твір нами поступово вводиться до наукового обігу і при цьому вдалося окреслити в загальних рисах особу незнаного автора. Він був жителем Поділля, шляхтичем. У перспективі можна буде встановити навіть його ім'я, оскільки він говорить про себе як активного учасника ряду подій середини - другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Брав незнаний автор участь у битвах під Берестечком (1651), Опочном (1655), воюючи, зокрема, під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського, боронив і Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького і т. д. Загальна історична концепція автора ВХ, його ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже були висвітлені раніше (2), тому тут не будемо на цьому детально зупинятися. Нагадаємо тільки, що він описує козаків-повстанців як слуг диявола на противагу польським карателям, роблячи незначний виняток хіба що для Івана Сірка та декого з інших козацьких вождів, оскільки вони успішно громили ординців. І то автор ВХ із злорадством пише про поразку Сірка від поляків під Сараджиним лісом. До кримських же татар та ногайців ставлення однозначно негативне, він називає їх навіть "пекельними вовками". Автор є глибоко релігійною людиною, ревним католиком. Усі важливі сюжети свого твору він завершує своєрідним рефреном: закликом до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах, а водночас про покарання козаків, яких він називає казуками. (Тут гра слів: казука в українській мові це і гадука, і шкідливе робацтво, комахи). Хмельницького він, звичайно, величає Хмелем, алегорично пов'язує це прізвище та прізвисько з рослиною хмелем, у зелені якої ховаються "казуки" на чолі зі своїми полковниками та сотниками; пише про паріння "хмелевим листом, але не в медовій ситі" польських голів як от під час Дрижипільської битви тощо. Улюбленим прийомом автора ВХ є обігрування імен, прізвищ, топонімів. Це яскраво виявилось в описі ним взяття Салтикової Дівиці (нині - село Куликівського р-ну Чернігівської обл.). Бунтівниче містечко постає під пером автора як красива дівиця, яка виявилась зрадливою і віддалася не своєму начебто законному володарю, а Брюховецькому (мається на увазі гетьман Лівобічної Гетьманщини Іван Брюховецький). Звичайно, треба усвідомлювати, що тут і в інших місцях ВХ автор постає як відвертий ворог українських повстанців і навіть не усвідомлює того, що його співвітчизники діяли в Україні як загарбники і колонізатори.

Обмежимося тут публікацією відповідного уривка з цінного джерела до її історії - "Віршованої хроніки" (1682). Дане джерело ще ніколи не використовувалося при вивченні походу 1663-1664 рр. Уривок, який наводиться нижче, продовжує собою поступову розшифровку та публікацію нами твору. Справа в тому, що значна частина пам'ятки писана досить нерозбірливо, тут є чимало різних дефектів та поправок, а крім того, мова ВХ відрізняється алегоричністю, багатством натяків, її автор вживає чимало архаїзмів або ж діалектизмів, тяжіє до гри слів. Нерідко він лише натякає на якісь події та ситуації, як от при описі поведінки учасника походу - Яна Миколая Пражмовського, коронного канцлера (1658-1666), який був одночасно краківським каноніком (1649-1666), а пізніше (1666-1673) - гнезненським архієпископом (арцибіскупом). Правильне прочитання й розуміння тексту забирає багато часу. До того ж сучасна ситуація в Україні, насамперед брак коштів на значні археографічні видання, змушує вводити до наукового обсягу ВХ невеликими фрагментами, поступово. На сьогодні нами вже видані частини цієї хроніки з описом подій Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., початку Руїни, також поеми про Івана Сірка та полювання на Поділлі, котрі були включені до складу ВХ (3).

Попри всю ворожість невідомого автора до українського народу, він навів у своєму творі чимало важливих фактів з історії Національно-визвольної війни українського народу, причому (і це особливо цінне!) наводить унікальні дані про хід боїв, біографії видатних діячів Української держави - Гетьманщини. ВХ є для нас цінним, навіть

унікальним джерелом. Хоча автор добре знав і активно використовував Святе Письмо, хроніки О. Гваньїні та М. Кромера тощо, в основі його розповіді лежать переважно особисті враження, свідчення очевидців. Хоча його опис цих подій є досить лаконічним, але у ньому знаходимо ряд оригінальних звісток. Насамперед, він приділяє увагу діяльності антикоролівської конфедерації 1662-1663 рр. на чолі з коронним маршалком Єжі Любомирським. Цей конфлікт було вирішено на підставі компромісу, і 22.07.1663 р. конфедерація припинила своє існування. Через свою участь у конфедерації Любомирський, хоч і був формально командувачем армії (великий гетьман коронний Потоцький був при смерті), не брав участі у поході Яна-Казимира на Україну. Це викликало певну напругу у війську, бо воно неприязно ставилось до С. Чарнецького, який замінив Любомирського на посаді командувача. (4). ВХ уточнює, що важливі події сталися тоді в Ярмолинцях, що в них був замішаний молдаванин Чарнота (чи не родич відомого сподвижника Богдана Хмельницького?). Автор вказує також на невдоволення поляків пізнім прибуттям литовського війська, московські інтриги, внаслідок яких хан Мухамед-Гірей IV особисто не виступив у похід і надав Яна-Казимиру тільки частину своєї орди. У ВХ наголошується на провідній ролі у цих інтригах сумнозвісного Шеремета - московського воєначальника Шереметьєва, який програв битви під Чудновим та Любаром і опинився у кримському полоні. Автор ВХ подає також оригінальну версію про привід виступу І. Виговського проти Речі Посполитої, уточнює місце розстрілу колишнього гетьмана: Ольховець (Вільховець); виводить прізвище знаменитого полковника Івана Богуна від річки Бог, тобто від Південного Бугу (ця версія, між іншим, була популярна в народі, і її наводив у одному з своїх листів до Д. Яворницького видатний український актор П. Саксаганський). Унікальним є свідчення про іронічний жарт Богуна, який закликав українських дітей запам'ятати короля Яна -Казимира по його довгому носі, причому тут автор передає і звучання української мови Богуна (арк. 134 зв.). Він називає також імена незнаних козацьких ватажків, як от Червонобашта (Червонбашта) і Бугай. Останній був блискучим знавцем доріг у Московії, що дозволило йому вивести з лісових нетрів польське військо після наскоку на Карачев. Цей наскок був дуже успішним і так налякав царя Олексія, що той начебто втік до Білого озера (тут явно йдеться про м. Білозерськ на березі Білого озера в суч. Вологодській області Російської Федерації). До речі, за свідченням автора ВХ, у нетрях між Карачевом та Шкловом, тобто у лісах Брянщини та Смоленщини, польським військам зустрілися первісні люди!

Автор ВХ переказує і деякі епізоди, котрі мають символічне значення. Так, під Коропом при огляданні взятих трофеїв, у т.ч. захопленої худоби, підканцлер Празмювський підняв хвіст однієї з тварин, що було сприйнято як натяк на майбутній провал походу і відступ короля з Сіверщини. ВХ містить у собі цілий ряд важливих деталей, які стосуються походу 1663-1664 рр., наприклад, про участь у ньому при боці короля представників Франції, про такі міста й села Сіверщини, як от: Басань, Березна, Карачев, Кобижча, Козелець, Короп, Новгород-Сіверський, Остер, Сівськ, Сосниця, особливо про героїчну оборону Салтикової Дівиці та Глухова. Насамкінець слід вказати на досить послідовне вживання автором ВХ термінів "Україна", "українці", хоча паралельно автором вживається й термін "русь", "русини". З особливим інтересом читаються в тексті окремі українські слова або вирази, що їх цитує автор ВХ, як от: "біда", "грудка" (шмат засохлої землі), "тямте" (від "тямити") тощо.

Думаємо, вищенаведеного достатньо, щоб переконати читача у значній цінності ВХ і як історичного джерела, і як літературного твору, тому звертаємо його увагу безпосередньо на фрагмент пам'ятки, який наводиться нижче і в польському оригіналі, і в нашому перекладі українською. Текст, набраний жирним шрифтом, означає заголовок, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Підкреслення нами деяких слів означає, що у польському тексті оригіналу навпроти них на маргінесах стоїть "ліхтарик". Окремі слова, що їх не вдалося прочитати, позначаються нами таким чином: (...)*

Примітки:

1). Wagner S. Stanislaw Jablonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny.-Warszawa, 2000.-С.23.

2). Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. -Днепропетровск, 1985.- С. 55-60.

3). Див., наприклад: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел)// Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998.- С. 307-311; Мицик Ю. Батозька битва очима автора "Віршованої хроніки" //Пам'ять століть. - 2002. - № 2.-С. 37-49; Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасників//Пам'ять століть.-2001.-№ 2.-С. 28-69; Поезія' 87. - К., 1987.- Вип. 1. - С. 171-184; Мицик Ю. Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Київська старовина. - 1993.- № 3. - С. 46-56; Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках "Віршованої хроніки" //Архіви України. - 2005.- № 4. - С. 76-103; Мицик Ю. "Віршована хроніка" про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. //Історичний журнал. - 2004. -№ 1-2. - С. 98-110; Мицик Ю. Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках "Віршованої хроніки" //Україна в Центральньо-Східній Європі. - К., 2006.- Вип. 6. - С. 509-547; Мицик Ю. Дрожишівська битва 1655 р. на сторінках Віршованої хроніки //Journal of Ukrainian Studies. Summer-Winter 2004. - V. 29.- № 1-2.-С. 311-334; Мицик Ю. З "Віршованої хроніки" (до 350 - ліття Жванецької битви та оборони Буші)// II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. - Кам'янець - Подільський - К. - Нью Йорк-Острого, 2005. - Т. 1.- С. 73-84.(1 д.а.)

4). Див. детальніше: Klaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski.- Wroclaw-Warszawa-Kraklw, 2002. - С. 203-207; Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663.- Lublin, 1998.-S. 24.

* * *

ВІРШОВАНА ХРОНІКА

[...]/(арк. 134) **Ku Moskwie r. 1663 król Kazimierz ciągnie w Ukraine i buntownikom.**

A tak, gdy ustawiczny kłuf z Moskwą i z buntownikami,
A przez tak wiele lat krew się łała krwawemi bitwami,
Wziął król przed się, by wszelką przeciw moskwie siłą potęga,
Mając w obietnicy hana, wtaż część kozaków mitręga,
By mógł bydz i swoje requirować, ruszył się osoba
Własną swą, zdrowia nie żałując, aby wszczął krwawą próbą.
Skąd prosto rektifikował ku sławnemu Barowi
A Tetera hetmanił w ten raz kozackiemu ludowi,
Tedy jako Czarnecki zemknął się z divisą swoją,
Pod Tarnopoł, tamże się hetman koronny brał z ciężką zbroją.
Cudzoziemskie wojsko, bądź nie wszystkie, od króla ujęte,
Pod czas związku przeszleo przez Czarneckiego, a ze wdęte,
Iż owi, co byli przy związku, lepiej ukontentowani
Oburzyli się na Czarneckiego tym irritowani,
Rzuciwszy się do muszkietów, pik, aż musiał ustąpić,
Obawiając się Czarnecki, by (...) * nie chcieli zgromić (?).
Z którymi przyszedzsy włoch, Czarnota zwan, pod Jarmolińce,
Wprzod uczyniwszy czarno w zbożach zaś w głowie conceptne sprynce,
Stosując do woli swej, restawrować fortece chcieli
W zamek wlazszy i bronić się królowi już mieli.
Ale widząc, że Czarnecki z wojskiem wszem pośpieszył
I król w też tropy szykiem się walił, czym ich nie zmierzyl (?).
A Czymota z starszemi niektórymi był im na zdradzie,
Co inseo z królem, z Czarneckim, a tu zrzkaç gotów ku zwadzie.

Stanąwszy na gołym garbie pod lasem przy wodzie żywej,
Zniżyli chorągwie, zebrząc łaski króla miłościwej.
Przyjęci w łaskę kształtem swym, wojskiem w koło opasani,
Musieli z między siebie winnych wydać na gardle szczesani.
Stojąc tedy, król trzy dni spoczął i zażył nabożeństwa,
Ale ten, co miał przez wojsko szkody, swe otrzymał przekleństwa.
Oto stamtąd szedł, gdzie był Wyhowski, do starostwa jego,
Ze wszem wojskiem i tam przyjmowan król już od Wyhowskiego.
Łecz, że mu dwor niezyczliw był, nie kontentował się chęcią jego,
Król w Ukrainie brał się z humoru coprędzej mężnego.
Widź, że żart sobie czynił dwór z bankietu Wyhowskiego,
A ów bez teo markotny, że nie miał Zaporoskiego
Hetmaństwa, gdy król oddał to respectem pewnym Teterze,
Jedno do drugiego wlażło mu (..)* co inszego w tej mierze.
Król jednak, nie wiedząc jeszcze o żadnej jego imprezie,
Przychodzi ku Braclawiu, a tam kozactwo w kupie lezie
Wdzięcznie króla przyjmują, darują, chęć wskazują,
Z onym na wojne się biorą, a droge prawie torują.//(арк. 134 зб.)

R. 1663 król na Moskwe ciągnie w Ukrainie.

Między inszemi Bohun, pułkownik, od Boha zwan rzeki,
Który do króla przyciągnął z kozactwem na wojenne leki.
Przeciw Moskwie, ten kozackiej phantazyi gurnej dumy,
Wbliż króla jadąc, wołał na pospolstwo dziecinne tłumy
Przez miasta, wsi: „Dity, dity ukraiński, pana swoho
Korola, tiamte po nosi wełykym, mylostywoho!”
Bądé to przyjął za żart król i łechi, łecz zaś świsnął nosem
Z Bogiem, a z królem ostrożny wszczynaj żart, kart kostek losem.
Gdy ten Bohun o ten nos, jak niżej usłyszysz, zbyt zawadził,
Nie szynując pana i siebie, zdradliwie zakadził.
Kozaku, szanuj Boga Pana, gdy on dobr, bądź ty sobie
Nieodmiennym przeciw Bogu Panu w życzliwej swej probie.
Gdyż miał łaskę pańską za przeszłe swe psie kąsy, niecnoty,
Przynamniej w ten raz było to nagrodzić z swej ochoty.
A tak, gdy zlecił król respectem Kyowa buntów wszelkich
Teterze, aby przeciw Moskwie miał oko w dziełach wielkich.
Ocierał się nie raz nie tylko z kozactwem i łechami
O Kyow moskiewski w te czasy, ale i z ordami.
Gdzie mógł z królem i polakami, rozumiejąc jedno,
Rwał i dokuczał moskwie i gdzie wiedział, uderzył wedwo.
Gdy się odezwali bunty, będąc w tym ostrożny,

Do któreo Machowski przydan z partyą swą grozny.
Bo ten Wyhowskiego schwytał z ramienia królewskiego,
Gdy uderzył w stół, a nożyce (...) * odezwane sweo.
Jakoby nie idąc Wyhowski za Dniepr za królem, zdrade
Miał knować z kozactwem z tej strony Dniepru na wszelką zwade;
Chcąc to uczynić, co prętko uczynił Dorosz napotym,
Protektora zwiąc sobie turczyzna, koždy wie o tym.
Przeto Machowski wcisz a prętko zgładził z teo świata,
Jeśli słusnie, Bóg lepiej wie, gdyż bez sądu, prawa, nie jak brata.
Tenże to Machowski zdawna w wojsku króla zasłużony,
Nagrzał Sirka kozactwo jego z ordami nadtluczony
Pod Saradzynem lasem, aż w noc łedwie dał sobie rade,
W pola Dzikie, bądź na Zaporozie, umknął na zwade.
Stąd tedy król minął Kyow, iżby trzeba spościć czoła
Do teo, że han z ordami miał być (?) i Łytwa zgoła
Przybydź miała z wudzem swym, jakoż i przyszła rządnie zgoła.
Łecz han z ordą przez Szeremeta, w niewoli siedzącego,
Bądź go to nie chciał car moskiewski i zakazał z gniewu sweo,
Ze mu wojska stracił pod Czudnowem, wykupić z niewoli,
Oto on, chcąc pozyskać łaske carską z Moskwy woli,
Spraktykował hana datkiem wielkim i obietnicami,
Iż wziąwszy munera, rzekszy słowo, zawiodł zrkąc słowami:
Do króla nie szedł z potęgą, tylko część ordy zysła quidem,
Na co się zbezpieczył król i jazde jego ad unum idem.
Przeto mniej już kommunika miał, fundując się w piechoty,
Które dla dalszeo przeciągu zmniejszali się z ochoty //(арк. 135)

R. 1663 król polski ciągnie przez Ukraine ku Moskwie.
Przeprowił się król wprost na Dnieprze pod samym Rdzyszczowem,
Puściwszy zagony polskie i kozackie swym łowem.
Ażci dalej i orda z miejsca hańskieo przybyła,
Łecz cząstka tylko, nie tak, jako onej potrzeba była.
Oto przecie wojsko wielkie było na sto tysiąc wszeo,
Przechodziło i więcej, porachowawszy wszystkiego
Zaś arcybiskup gnieźnieński był, panów wiele.
Zaś potym (...) * ratował tego, gdy się wiosł nieśmieiele.
Na kobiercu ciężkim lodem Dnieproprowym śmierć oku z strachem,
Gdy żołnierze (...) *, biejąc wtropy, trzęśli lodowym gmachem.
Tamże i książę Michał Wisznioweckie, Dymitr, Konstynty
Wiele książąt, panów koronnych i lythewskich byli tanti,
Ze z czym i jako kto mógł, brał się ku królewskiej głowie,
Tylko Lubomirski, marszałek, nie szedł, gniewien w swej mowie,

Skąd finty od dworu króla obrazu wudza malowanego,
Podrzucon piqwent wyraził, przy nim zająca drżącego.
Lecz od dworu wzajem marszałka tegoż oraz hetmana
Zaś przez pigwent (...) * króla tknęła Prażmowskiego przygana:
Gdy pod Koropiem stado carskie wzięte, procz inszej zdobyczy,
Król patrzył na to, jakby z Prażmowskim te stado łyczy,
Kancelrz, że ta do stada dobra, podniosszy ogona
Jakoby załecał królowi (inszy pigment druga strona
Podruczyła), wskazując swym palcem, zazirając okiem,
Stąd napotym przez taki termin k złemu przyszło, inszym rokiem.
A tak car moskiewski słysząc i wiedząc królewskie ruszenie,
Bądź nie pospolite, lecz z kwarcianych, powiatowych ściąganie,
Ordy i kozacy, tamże i wojsko wszystkie lythewskie
Tak wielu panów skupienie się w ochoćie nie błazeńskie.
Gdy i z obcej ziemi panięta cudzoziemscy byli,
Jako to z Francy dla przejrzenia rzeczy i inszy tej chwili.
Zażywszy rady, że nie mógł i nie miał w tym razie (?) potęgi,
Zwątpiwszy, by miał wytrzymać, spodziewając się mitręgi.
Ordinował swe wojska po miastach, fortecach, horodach
Rozłożył przy armacie i ognistej strzelbie w swych brodach,
Konfidując wojennych, iż tak Ukraine zatrzyma,
Ruś i Zadnieprze, które zwykle, za szczęściem się idąc, wzdyma
I potęgę zmniejszy królewską długim wojny przeciagiem.
Owo zgoła tam bawić, nadwередzić, niż będzie pstragiem (?);
W ziemi własnej moskiewskiej król by zmienił się w piskorza
Ztąd by przy zgromadzonych wojskach moskiewskich nabył tchorza,
Jakoż wbliz teo było, gdyby nie łaska Boża była.
Przetoż wiedz, wojenniku, że ta rzecz i łechów zuczyla
Przeciw tureckiemu wojować tak, ale to do obrony,
Tylko służy i to, gdy nie masz sposobu z inszej strony.
Bo już taki tylko (...) * swych całość upatruje
I (?) swoje, a nie owiec swych bidnych, co tak więc kieruje (арк. 135 зв.)

R. 1663 Kazimierz, król polski, z Moskwą wojuje.

Prawda, że rzecz dobra chwalna, gdy całe straże poranne (?),
Lecz gdy i owce zupełne ten pastyrz dobry, raczej zwany,
Już to ostatnia, gdy pasterz zaszyje się z strużami,
Jeśli winien dla jednej owcy, nuż gdy wiodą tysiącami.
Gdy bydz nie może z równą potęgą zajrzeć śmieie w oczy,
Ani z mniejszą rządnie po staropolsku połem nie skoczcy
Przynamniej osadziwszy fortecy z wszech stron, rwać, bić złego,
Rucając się to tam, to sam, naśladować króla polskiego.
Potęgą niemców zbrojnych caesarza chrześciańskiego
Rwał długi czas to tam, to sam, umykając (...) *.

Dodał ducha, na ostatek zbił, nadwerezziwszy niemców,
Tak fryzów ciężkich zbyt, jako lżejszych rajtarskich zrzebców.
Prawda, że łatwiej się umknąć przed ciężkim nieprzyjacielem,
Oto jednak tak się pospolicie wyspiem, jak pościełem.
Masz w przykładach wielu jako i Władysława młodego,
Który przez Huniada, wudza z Wegrzech, i siebie sameo
Tak wiele bitew wygrał z pogaństwem; masz Chmieleckiego
Swiższych czasów, lecz w pamięci masz procz inszych (?) Czarnieckiego.
Ze zdała, z zagur echem bębnów, strachem nie wojował,
Ale stąd, zowąd i sam się rzucając, karki wecował.
Przeto nie gawić, mieć pewne fortece, ludómi osadzone,
Lecz z wszem kommunikem trzeba ratować strone one.
Gdyż beż pomocy, zachowuiąc na dalszy czas swe siłę,
Tylko będziesz dobr napotym odprowadzić w grob swe miłe,
A pojrzawszy na zrujnowanie, nieprzyjacielowi
Ostatek odda, powab uczynić swym, złe serce zgotowi.
Gdy nie idzie w ten raz bić, rwać swojego nieprzyjaciela,
Przynamniej część oderwać wojska jak Lubomirski z wiela,
Puść, wtargnąc, onegoż ziemie uczynisz rozerwanie
Nieprzajcielowi jaki jednę przyjdzie na zwojowanie.
Lecz ten najszcześniejszy, co wczas stanie na swej granicy,
Uczyć się od przodków polskich i inszych, co nie w swej ziemicy,
Ale w nieprzyjacielske strony puszcza swe zagony
Swoje chroni, wspiera pierściami, tego szczęście obrony.
Gdy w tymże razie szkodzi swym nieprzyjaznym, bierze łupieży,
Ale nie w swej ojczyźnie jak zwykliśmy brać na swe rzeczy.
Tak czyni francuz, że nie czeka w swym państwie, lecz poprzeda,
Tak tatarzyn koždy wojen, tak szwed, tak moskał, by niedzwiedzia
Z ciężkością prowadzi a przecie w obcą się kieruje,
Oraz swym ludem osadzając, zasłone sobie sprawuje.
Tak i Chmiel czynił, że nie czekał, niż przyjdą do onego,
Nie wspominając, co się działo wieku dawniejszego.
Łedwie tylko zamyślił nieprzyjaciel brać się ku łechom,
A tu już poprzedał hetman, zabiegając z wojskiem tym śmiechem.
Oraz obmyślony posiłek już złe godzi (?), za łeb prowadzą,
Puścić in viscera regni zrzadka się te rzeczy nadadzą
[...] // (арк. 136)

R. 1663 król za Dniepr wszedł, ku Moskwie ciągnie.

Zaczyn, gdy z łechi podstąpili pod Woronków i Uster trwożny,
Król polski z wojskami różnymi, będąc więc tego grożny,
Ażci Woronków i Uster prosi o miłosiersze z nieba,
Mając Boga za Boga, pana za pana, chcąc dać chleba.
Za chleb łechi dziękują, dobrą wolą się kontentują
By więcej zdrady nie było, wzmiankują, zdrowiem darują.
A że Berezna buntownikami, moskwą osadzona,
Tym zfolgowano, bo w obronnym miejscu pominiona.
Aby przyszli w zone, drugich biorąc do spamiętania sweo,
Zostawiono ludzi wblíž, by nie bili ludu pańskiego.
Inaczej zaś czyni Sosnica, wtaż tłusty zbył Kozielec
Składa rogi, liże pańskie nogi, jak łaskawy cielec.
Potym zaś, jako wejszli (?) wojska pod Kopyscza i w Basani,
Wszystko to się zdało, sam Królewiec, jak wierni poddani,
Od króla zwan, królowi, panu swemu, się upokorzył
I w tym sobie co prawda nie grzech bynamniej nie ugorzył.
Wtaż zrazu, bądź to się poddaje, w swej krasie Dziewica,
Tak trzymał pan z swemi łechi, że to prawa zrzennica.
Gdy prosi o miłosierdzie, o zachowanie całości,
Lecz sfolgowawszy, doświadczają, że w swej odmienności,
Gdy się królowi wprzod skłoniła, nie chciano one szkodzić
Względem Boga i statku przystojności na pośmiech godzić.
Lecz gdy nie zadar cnota nie została w swojej klubie
Przezrzą się, że moskiewska układność skrycie, coraz dłuże,
Nie zrzkać z moskałem, lecz z Bruchowieckim, buntowniczym brzuchem,
Znosi się co to szpetna Dziewetce niecnoty swej duchem,
Poddając się pod moskała, a wierzgając na króla pana,
Wszęła brykać, że aż Czarniekiemu łechom stąd przygana,
Wypadzsy za miasto, gemby niewyparzonej, niezrzkać gedzie
Za łechi krzycząc, iż z hukim, pukiem coś gorzeo będzie.
Odniesiesz łechu (mówi) czym większym tylko patrz po grzbiecie,
Zrazu rozumiał Czarniecki, że to ledaco coś płecie.
Ałe, doszedzsy teo, iż to w cnocie swawolna Dziewica
Bądź krasna w wodzie, lecz statku nie pytaj, zrzkać zwodnica.
Przeciw Bogu, panu, serce zdradliwe, usta wrzaskliwe,
Oczy, nogi latające, ręce świerzbiące skwapliwe,
A taka żeś to, krasuło (rzekł), takaż z ciebie Dziewica
Zamiast krzystalu szynkarska hultajska z ciebie sklenica
Zamiast rozy wonnej –chwast śmierdący, żalna pokrzywnica,
Mięta, buntowniczą zarazą wzdęta, owo zamtużnica.
Składasz się w jedno z Bruchowieckim, tamże do Czerwonbasty,
Takie takiej jakie smakują, dać też czerwone paszty;
Nuż za ona, do niej wpadzsy w miasto sieć, by pamiętała,
Po ułycach, w rynkach około prengierza już biegała,
To w ten kąt, to w ów, uciekając, tu, owdzie, latała,

Nie tylko po mieskim koszu, lecz i zamkowym się rzezała //(арк. 136 зв.)

Z Moskwą r. 1663 król polski za Dnieprem wojuje.

Topiąc się w Desnie i Dziewicy, dziewica z dziewicą,
W puł się mieszała z sobą, załywając się krwawą juszycą,
Nie dość lecz jeszcze wyswicono i wygnano, skarano,
Chciano spuścić Buhaja i Tatara, lecz zaniechano.
He gdy między inszymi też Dziewica za Wyhowskiego,
Gdy siedmnaście chorągwi wraz zgubiono ludu polskiego,
W różnych miastach o jednej godzinie w nocy też zgubiła,
Jako w te czasy, tak i teraz, zdrajczyną bydź życzyła.
Otóż teraz masz, czegoś chciała zadnieprska Dziewica,
Siedzieć było Dziewetce spokojnie, nie łyskać brydnicą
Spraw Judaszowskich, upatrując tylko, co więc tobie smaczno,
Ale co duszy dobrej sławie i czci, nie było by kraczo.
Przebacz że, coś była przed tym w urodzie, ludziom dziwowisko,
Teraz w płaczu, żalu, w urąganiu, drugim pośmiewisko.
Bo nie tylkoż sama, lecz siostry krew twoja przysła na to,
Ze od łechów są zabrane, po dziś dzień ich pełno masz to.
Potym zaś król ruszył się ku Głuchowu wszemi siłami,
Bo Głuchów był głuchi, nie chciał króla mieć swemi radami
Za pana nie chciał znać; tamże łytwa do króla przybyła,
Ze tak nie rychło łechom ta nie ze wszem rzecz była miła
Bądź i oni idąc, bunty pewne, jak mogli, uśmierzali,
Lecz Głuchów przecie głuchi, bądź się już król z wszem wojskiem wali,
Nie chciał się poddać, bądź różnym trybem k niemu szturmowano
Prawie przez moc wielką z srogim ogniem strzelby dobywano
Przez niedziel dwie, a gdy już przywiedli zbyt (?) do zimnej wody,
Bądź wiele tam było moskiewskich, zadnieprskich różnej brody,
Wszystek impet ognia i armat na królewskie piechoty
Wywierali moskiewscy z przestrzeżonej swej ochoty,
Gdy kozaków z królewskiej strony po sobie skrycie mieli,
Zniewszy się zrzkać, by jedni nad drugimi gurą pukać wszczepli.
Takiej po niektórych doświadczano nieszczyrości,
Stąd pan sturbowany z takowej onych odmienności.
Oto jednak bądź przy szkodzie nie mniejszej król swych zostawił,
Przecie jednak mocnie dobywał, ciężkości onym dodawał,
Z wszech stron przygrzywał, gdy już, już tylko wziąć, widząc swą zgube,
Wyprawili popa, prosząc o miłosierdzie łube.
Stąd, gdy na odwrót zatrąbiono, lud swój podszańcowany
Wszczęto odpredzać wzad, całe na ten akkord spodziewany.
Aliści mając czas wytrwany, do jutra odwleczony,
Tym bardziej się pokrzepiwszy na wszystkie swe strony,
Odżałowawszy popa, wzięli pstrykać znowu na łechi,
Co już włożyli byli w raz swój nieszczęśny dudy w miechi.

A tak zaś, bądź się król kusił, widząc w tym swych niecnote,
Osobliwie tych swych kozaków nie ustawiczną psotę,
Jako się i z Boguna pod Nowymgrodkiem wzkazało,
Iż do moskiewskich posłał, by z jednej strony zawrzało,
Sam (?) zaś chciał daś z drugiej królowi panu dać krwawe gony,
[...] uderzyć ze wszej strony. //(арк.137)

W ziemi r. 1663 wojska królewskie moskiewskiej wbliz stolicy.

Swisnął król aż w ten czas na Bohuna nosem, gdy bez miary
Zawadził on iego, nie dotrzymując swej wiary.
Z czego go wydał tenże kozak posłan za wiernych powodem,
Dla tego cicho stracon, popłynęła krew tajnym brodem.
Stąd król, nie życząc straty większej wojsku swemu,
Bądź mógłby dokonać Głuchowa, by ogłuchł wiecznie z onej psoty;
Widząc poniekąd szkoda swą, gdy Mikołaj Daniłowicz
Z między inszych tak mężnie swych przywiódł pod baszte lud mówić,
Iż pozbył ręki, szkodnie postrzelon, nie wziął i nagrody,
Bądź z dawnych młodszych lat swoich nie umykał w tych rzeczach brody.
Stamtąd ruszył się z wojskiem, kusząc najazdy po Siwsko,
Przytarli rogów, lecz już nie piechotmi na dziwowisko.
Oto i w tym Siwsku siano posiwem kul aż już zbrzydło,
Te gospodarstwo, gdy nie zrzkać stada końskie, lecz i bydło,
Przyz mus łechom oddali siwczanie, Moskwa, kozacy,
A co większa, że i samym karku nadciągli, byli tacy.
Stąd napotym obwięzywali się siwczanie śiać hreczke,
By tylko łechi w ten raz poniechali, a poszli za rzeczkę.
Zaś pod Nowymgrudkiem był popis i brak ochotnika,
Konnieszego wojska łechom, litewskiego wojennika,
Tatarskiego, kozackiego i drogony cudzoziemskiej:
Z łechi Bidziński, z lythewskim Połubiński z chęci rzeskiej.
Wtaż orda, kozactwo z wiadomym zbył drog w Moskwe Buhajem,
Wszystko to poszło w czambuł w moskiewską ziemię z swym nagajem.
Gdzie mil kilkadziesiąt aż pod sam Karaczów zabiegli,
Pałac, pustosząc, ścinając, rąbając, biorąc, przywiedli
Do tego samego cara moskiewskiego, iż z stolicy
Własnej swej z żoną i dziećmi postradawszy przyłbicy,
Wojennika swego, musiał mknąć aż na Białe Jezioro.
Bo gdy posłał wojsko pewne przeciw królewskim już skore,
Gdy niespodziewanie szli, przeciw polskich chcieli uderzyć;
Wioząc na saniach swych srogą rzecz strzelców i całą (...)*
Z swym (?) (...) * szłać w przedniej straży przed sobą Czortka,
Który stąd imię miał sławy, że z czartowska napadał z kątką
I był czasem obsessem, kogo napadł, zduszał bez krzyża,
Lecz gdy natrafił z krzyżem z lytwy, co dał w zemby zgryza,
A za łeb go poprowadził do wojska sarmackiego.
Musiał prawdę zeznać zakłętą liczby wojska moskiewskiego.
Widząc Moskwa, że złe, gdy i tył i bok już brać wszczęto,

Bida (?) przypadła zła Moskwa, nie czekając ostatka,
Umykać z strachem musiała i to nie kupą, lecz zrzatka.
Bogu dziękując, iż owym przepraw, lasy noc posłużyła,
Pod czas śniegów wielkich rzeczka nie zmarza, lechom wzbroniła //(апк.
137 зб.)

W Łytwie r. 1663 król litewskim wojskiem wzad; Czarnecki zaś w Ukrainie.

Wiele tam nabrali łupieży, mianowicie w fantach,
Poniekąd w złocie, srebro i w inszych rozmaitych drantach.
Ałe bydeł, klacz, teo wiele rzecz nieprzerachowana,
Tylko nie można, aby była ku swej ziemi ugnana
Tak dla odległości dalekiej, jako i zimy wielkiej
W śniegach srogich i zwrotu w skwapliwości nielekkiej,
Gdyż i insze utarczki napadające przeszkadzali,
Bądź z fortuną królewskich, o to przecie dokuczali,
Co nie mogli zawieść z sobą, to psowali, rąbali
I jak mogli nieprzykaciela swego szkodzili zobali
Tak niespodzianie w Moskwie w różnych miejscach przypadali,
Ze czasem na weselne gody do części tej trafiali.
Owo zgoła ogniem, mieczem, czym mogli, to gnębili,
A to było w pomoc, że te narody wbliz siebie byli
W wetowaniu (?) jako w zabiegach, noclegach i popasach,
Bo sobie dawali posilki we wszelkich swoich hasach
I bądź to nieprzyjaciel w koło stąd zowąd obskakiwał,
A tu zaś od granic moskal i buntownik zachodzywał
O to przecie Bóg ich wyprowadził, a Buhaj drog wiadomiec,
Nie darem do bydła dobr wprzod, lecz i do wojsk gdy niełakomiec,
Wprawdzie z małą obradą łupieży i wszelkiej zdobyczy
Nie jeden tatar konie utraciwszy stopy pies złyczy
Nie tylko polak, lythewski, bądź narodu inszego
Oto przecie z małą swą szkodą, lecz z wielką moskiewskiego
Wychodzą ku Czarnieckiemu, bądź z mniejszym swym obradkiem,
Lecz przecie z tryumphem całym z moskiewskiej ziemi ukradkiem
Król tedy z lythewskim wojskiem zwrócił się ku Litwie
Wbliz granic moskiewskich zawsze był ostrożny ku bitwie,
Wyrzynał się przez puszcza, której było mil czterdzieści,
Ruszywszy się z pod Nowogródka aż pod Szklów, gdy nie więcej
I tam Buhaj bądź z niewygodą wojska wielką, prowadził,
Gdyż inak była nie można dość, że wprost wiodł i nie zdradził,
A tylko w jednym miejscu ludzi i to omal naleziono,
Bo te puszcze, aż w Moskwie idą, obyść nie można.
Czarnecki zaś uczynił stratagemma, szedł w różne szlaki,
Dawszy godło (tak przed szwedy króla uwodził) w znaki
Aby w pewne miejsca oraz się zgromadzić zaś rostrzygnąć,
(...)* się wraz z wszem wojskiem ukazać tu się zaś zrzkać mignąć;
A tak nieprzyjacielowi kunszt wyprawił taki,

Że nie zwiedził o królu, w który się kąt zwrócił szlak jaki,
Długo na sobie tak wytrzymał wszelką złych impreadze,
Gdyż wprzod puściwszy króla, zaś potym z swym wojskiem się rzeże
Poboczne dawszy zasłony inszym miejscem szli polacy
Inszym drugie pułki, inszym armata, pieszy wbliz tacy
Inszym kozactwo, inszym ordy, zrzkaç starszy znali o sobie,
Jak się w zad zwracał w Ukrainie k Teterze w swej probie [арк. 138]

R. 1663 Czarnecki wzad różnemi szlaki w Ukraine ku Dnielowi.[...]

“Ліхтарики” на маргінесах:

Арк.134

Wojewoda ruski.
I Stanisław Potocki.
[W] Jarmolińcach [n]a narodzenie Panny Mary.
Wojewoda kyowski Wyhowski w Barze.

Арк.134 зв.

Wojewode kyowskieo.
W Olchowcu Wyhowski rostrzelan.
Ze szlachcic, do teo senator.
Z rady Czarneckiego, w[oje]wody ruskiego i hetmanów.

Арк.135

Z nuradyn-sołtanem.
Kancelerz.
Prażmowski o jednym oku.
Co zaś królem był napotym.
Polny hetman.
[Te]n był koron[nym] kancelerzem.
Moskal.

Арк. 135 зв.

Masz w przykład Bolesława Krzywoustego z Henrykiem cesarzem na Psim polu zwojował pod Głogowem, jako Kromer pisze.
Tak Lubomirski, hetman i marszałek, [w] Węgrzech uczynił rozerwanie Rakoczemu.

Арк.136

Bruchowecki i Czerwo[na] Baszta - naprzedniejsza starszyna zadnieprskich.

Арк.136 зв.

Buhaj z naszej strony wudz dobry, do moskiewskiej ziemi wiadomy.
Do krola przez hetmany i Czarneckiego.

Арк.137

Starosta czern[ichowski] Borecki któremu дано bądź za to za Dniepr (...) *
takie starostwo, co w rękach moskiewskich buntowniczych.

арк.137 зв.

W tych puszczech twierdzą drudzy si (...) * credere fasesi, że są mere dzici ludzie.

* * *

//(арк. 134) До Москви року 1663 король Казимир йде, і в Україну (проти) бунтівників.
А так, коли (король) постійно бився з Москвою і бунтівниками,
І протягом так багатьох років кров лилася кривавими битвами,
Король вирішив насамперед виступити проти Москви всією силою і потугою,
Маючи обіцянку хана, також частину козаків, які зволікали (?).

А щоб це здійснити і своє відшукати, він вирушив своєю
 Власною персоною, не шкодуючи життя, щоб почати криваву спробу
 І звідси він попрямував просто до славного Бару.
 А цього разу Тетеря гетьманував над козацьким людом,
 Тоді як Чарнецький вислизнув зі своєю дивізією
 Під Тернопіль, туди ж коронний гетьман брався з важкою зброєю.
 Чужоземне військо, хоч і не все, приборкане королем
 Завдяки Чарнецькому під час колишньої ліги, але воно нарікало,
 Що ті, котрі були в (антикоролівській) конфедерації, були краще задовільнені.
 Роздратовані цим, вони обурилися на Чарнецького,
 Кинувшись до мушкетів, пік, аж він мусив відступити,
 Бо Чарнецький боявся, щоб (...) * не хотіли громити (?).
 З ними під Ярмолинці прийшов молдаванин, званий Чарнотою,
 Насамперед він вчинив чорно у збіжжях, також у задумах.
 Стосуючись до своєї волі, вони хотіли відремонтувати фортецю,
 Влізши до замку, і вже мали боронитися королеві.
 Але бачачи, що Чарнецький з усім військом поспішив,
 А король вслід за ним у (військовому) ладі рушив і їх не потішив(?).
 Чарнота з деякими старшими зрадив їх,
 Що іншого з королем, з Чарнецьким, а тут готовий до усобиці.
 Ставши на голому горбі під лісом при воді живій,
 Вони схилили прапори, жебраючи у короля милостивої ласки.
 Були прийняті до милості своїм кшталтом, оточені довкола військом,
 Мусили видати винних з-поміж себе, приречених на смерть.
 Тоді стоячи, король три дні відпочивав і відвідував набоженства,
 Але той, хто мав від війська шкоди, своє отримав прокляття.
 Ото звідти король пішов туди, де був Виговський, до його староства,
 З усім військом; там король був прийнятий вже Виговським.
 Але тому, що двір був незичливий (Виговському), не задовольнився його прагненням
 (служити),
 Король же, будучи мужньої вдачі, вирушав якнайшвидше в Україну.
 Поглянь, як двір вчинив собі жарт з банкету Виговського,
 А той і без того був засмучений, бо не мав запорозького гетьманства,
 Яке король віддав з певним респектом Тетері.
 Одно до другого влізло йому (...) *, що інше тоді (він задумав),
 Однак король, ще не знаючи ні про які його плани,
 Прийшов до Брацлава, а там козацтво стоїть у купі.
 Вони вдячно приймають короля, обдаровують, виявляють (свою) приязнь,
 З ним на війну збираються і вважай шлях прокладають. // (арк. 134 зв.)
 Року 1663 король на Москву йде, в Україну.
 Між іншими був полковник Богун, прозваний від річки Бог,
 Котрий до короля прибув з козацтвом на воєнні ліки
 Проти Москви; сповнений козацької фантазії високих гордоців,
 Їдучи поблизу короля, кричав до посольства, натовпу дітей,
 Проїжджаючи через міста й села: "Діти, діти українські! Пана свого
 Короля, тямте по носі великому, милостивого!".
 Хоч король і ляхи сприйняли це за жарт, але ж (король) свиснув носом;
 З Богом і з королем обережно починай жарт, карт і костей жеребом.
 Коли цей Богун за цей ніс, як почувеш нижче, надто зашкодив,
 Не шануючи пана й себе, зрадливо закадив.
 Козаче, шануй Господа Бога, коли Він добрий, будь же ти собі
 Незмінним щодо Господа Бога у своїй зичливій пробі.
 Мав же панську ласку за свої минулі собачі укуси, безчестя,
 Принаймні цього разу було б віддячити за це з своєї охоти.
 Коли ж доручив король респектом Києва всіляких бунтів
 Тетері, щоб проти Москви мав око у великих справах,
 Бився (Тетеря) тоді не раз з козацтвом та лехами і
 Не тільки за московський Київ, але і з ордами.
 Де міг з королем і поляками, будучи однодумцем,
 Рвав і докучав москвитам і де знав, бив удвох (?).
 Коли почалися бунти, був у цьому обережний,
 Йому був приданий Маховський зі своїми військами грізний,
 Бо цей схопив Виговського з наказу королівського,
 Коли вдарив по столу, то ножиці відізвалися (...) * свого.
 Начебто Виговський, не йдучи за королем за Дніпро, зраду
 Мав затівати з козацтвом з цього боку Дніпра на всяку усобицю,

Прагнучи то вчинити, що потім швидко вчинив Дорош,
 Своїм протектором взяти турка, кожен знає про це.
 Однак Маховський тихо і швидко відправив його на той світ,
 А чи слушно, Бог краще знає, бо (стратив) без суду, права, не як брата.
 Цей же Маховський, здавна у війську короля заслужений,
 Нагрів Сірка і його козацтво з ордами, надщербивши
 Під Сараджиним лісом так, аж той уночі ледве дав собі раду,
 Втік у дикі поля чи на Запорожжя задля усобиць.
 Тоді король минув Київ, бо треба було там упріти,
 До того ж хан з ордами мав бути (?) і вся литва
 Мала прибути з своїм вождем, як і вся прийшла організовано.
 Але хан з ордою через Шеремета, який сидів у неволі,
 Хоч його (Шеремета) не хотів викупувати з неволі московський цар і заборонив це чинити
 з свого гніву,
 Бо той йому війська втратив під Чудновим,
 То той, прагнучи здобути царську милість, по волі Москви
 Підмовив хана великими дарами і обіцянками.
 І хан, взявши гроші (?), давши слово, підвів таким чином:
 До короля не йшов з потугою, принаймні тільки частину орди послав.
 На що поклався король і (хотів залучити) його кінноту до спільних дій.
 Однак король вже мав менше кінноти, покладаючись на піхоту,
 У котрої, чим далі йшли в похід, тим швидше занепадав дух //(арк. 135)
 Року 1663 польський король йде через Україну до Москви.
 Король сходу переправився через Дніпро під самим Ржищевим,
 Пустивши польські й козацькі загони на лови.
 Аж далі й орда з ханського місця прибула,
 Але тільки її частина, не так, як того було треба.
 Однак було велике військо, всього на сто тисяч,
 Було й більше війська, якщо поррахувати все;
 Був гнзненський архиєпископ, багато панів.
 Однак потім (...) * рятував цього, коли веслував (?) несміливо
 На килимі, тонкою кригою Дніпровою, смерть оку з страхом,
 Коли жовніри (...) *, біжучи слідом, трясли льодовим покровом*.
 Там же і князі Михайло Вишневецький, Димитр, Костянтин,
 Багато князів, було дуже багато панів коронних і литовських,
 Хто з чим і хто як міг, йшов до короля,
 Тільки маршалок Любомирський не йшов, гнівним будучи у своїй мові,
 Звідти хитрощі від двору (короля) щодо образу вождя мальованого,
 Підкинутий пасквіль (?) показав, а при ньому дрижачого зайця.
 Але навзаєм від двору маршалка, також і гетьмана,
 Через пасквіль (?) короля і Пражмовського торкнулась догана:
 Коли під Коропом було взяте царське стадо, крім іншої здобичі,
 Король дивився на це, начебто з Пражмовським рахував це стадо.
 Канцлер, на знак того, що це стадо добре, підніс хвоста,
 Наче рекомендував королеві (інший пасквіль (?) друга сторона підкинула),
 Показуючи своїм пальцем, зазираючи оком,
 Через це потім, іншого року, прийшло до злого.
 Московський цар, чуючи і знаючи про королівське рушення,
 Хоч і не посполите, але з кварцяних, повітових зібрання,
 Про орду й козаків, там же і все литовське військо,
 А таке велике добровільне зібрання панів, це не жарт.
 Бо і з чужої землі були іноземні панята,
 Як от із Франції прибули для споглядання справ, й інші у цей час.
 Порадившись, бо не міг і не мав на цей випадок потуги,
 Цар засумнівався чи зможе витримати, думаючи, що буде затримка,
 Наказав поставити свої війська по містах, фортецях і городах
 При артилерії і вогнепальній зброї в своїх бородах,
 Конфіденційно повідомляючи військовим, що так він утримає Україну,
 Русь і Задніпря, котрі звично, за щастям йдучи, підіймас,
 А королівську потугу зменшить довгим затягуванням війни;
 Взагалі там перебувати, шкодити, перш ніж буде фореллю (?),
 А у власній московській землі король перетворився б у в'юна,
 І тут, перед обличчям згромаджених московських військ злякався б,
 І дійсно близько до цього було, якби не милість Божа.
 Однак знай, вояче, що ця річ і лехів навчила
 Проти турків так воювати, але це до оборони

Тільки служить і то, коли не маєш способу з іншого боку.
 Бо вже такий тільки своїх (...) * цілість бачить
 І (?) своє, а не овець своїх бідних, що так керує. (арк. 135 зв.)
 Року 1663 польський король Казимир воює проти Москви.
 Правда, що річ добра й хвальна, коли цілі сторожі ранні (?),
 Але коли й вівці, то цей пастир цілком добрий, швидше званий,
 Вже то остання (справа), коли пастир засяде (в домі) із сторожами,
 Якщо винен (старатися) задля однієї вівці, тим більше, коли їх ведуть тисячами.
 Коли не може з рівними силами подивитися сміло в очі,
 Ані з меншою, то порядно, по - старопольськи, полем не кинеться.
 Принаймні, обложивши фортеці з усіх боків, рвати, бити злого,
 Кидаючися то туди, то сюди, наслідуючи короля польського,
 Який з потугою рвав озброєних німців цесаря християнського
 Тривалий час, то туди, то сюди, уникаючи (...) *.
 Він підніс дух, врешті розбив, зашкодивши німцям,
 Як дуже важких фризів, так і легших рейтарських жеребців.
 Правда, що легше втекти перед тяжким ворогом,
 Ото однак звичайно кажуть: так виспимося, як постелемо.
 Маєш багато прикладів, як і молодого Владислава,
 Котрий завдяки Хуняді, вождо в Угорщині, і собі самому
 Так багато битв вигравав з поганством; маєш Хмелецького
 Новіших часів, але в пам'яті маєш, крім інших, Чарнецького,
 Який здалеку, з-за гір, луною барабанів, страхом не воював,
 Але звідси й звідти сам кидаючись, шії рубав.
 Тому треба не прогавити, мати певні фортеці, сповнені вояками,
 Але з усією кіннотою треба рятувати ту сторону.
 Коли ж без допомоги, зберігаючи на довший час свої сили,
 То тільки будеш добрий потім відправити у гроб своїх милих(?).
 А побачивши на зруйнування, ворогові
 Решту віддасть, своїх привабить, зле серце зготує.
 Коли не йде цього разу битись, рвати свого ворога,
 Принаймні частину відірвати війська, як Любомирський з багатьма,
 Піти, вдертися, в його землі ти вчиниш розірвання
 Ворогові, який тільки прийде (тебе) завойовувати.
 Але найщасливіший той, що вчасно стане на своєму кордоні,
 Учитися (треба) у польських предків та інших, що не у свої земельки,
 Але у ворожі сторони випускали свої загани,
 А свої боронить, захищає грудьми, у цьому успіх оборони.
 Бо в такому разі шкодить своїм ворогам, бере здобич,
 Але не у своїй вітчизні, як ми звикли брати на свої справи.
 Так чинить француз, що не чекає (ворога) у своїй державі, але випереджає,
 Так татарин, кожен воїн, так швед, так москаль, який наче ведмідь
 З тяжкістю йде, однак в чужу сторону керується;
 Москва із своїм військом стаючи, заслони робить.
 Так і Хміль чинив, не чекав, доки прийдуть до нього,
 Не згадуючи про те, що діялося у давнину.
 Ледве тільки задумав ворог піти на ляхів,
 А тут уже його випереджав гетьман, запобігаючи з військом цим сміхам,
 Також обдумана допомога вже зло нищить (?), за шії тягне,
 Пуститись в середину королівства рідко їм (ворогам) пощастить
 [...] //(арк. 136)
 Року 1663 король перейшов за Дніпро, йде до Москви.
 Після того, як лехи підступили під Воронков і Остер тривожний,
 Польський король з різними військами був грізний,
 Аж Воронков і Остер просять про милосердя з неба,
 Маючи Бога Богом, пана паном, прагнучи дати хліба.
 За хліб лехи дякують, задовольняються доброю волею,
 Нагадують, щоб більше не було зради, життя дарують.
 А що Березна була сповнена бунтівниками і московитами,
 Їм було пробачено, бо вона лежить у оборонному (від природи) місці.
 Щоб прийшли в зону (?), інших беручи до свого опам'ятання,
 Залишено поблизу війська, щоб не били королівських людей.
 Однак Сосниця чинить інакше, також і надто жирний Козелець,
 Що складає роги, лиже панські ноги, як ласкавий телець.
 Потім же, як увійшли війська під Кобижчу й Басань,
 Все це здалося, й сам Кролевець, як вірні піддані,

Від короля (Кролевець) прозваний, королеві, своєму пану, покоровився
І щоправда цим собі принаймні гріха не збільшив.
Тут же зразу піддається у своїй красі Дівиця,
Так вважав пан зі своїми лехами, що це права зіниця,
Коли вона просить про милосердя, про збереження цілості,
Але помилувавши її, пересвідчилися, що вона перемінлива,
Коли до короля спочатку схилилась, не хотіли їй шкодити
З огляду на Бога і на пристойність, (не хотіли її) на посміх пустити.
Але коли цнота не залишилась непорушною,
Пригляділись, що московська ввічливість її таємно все більше пробиває,
Не скажу з москалем, але з Брюховецьким, бунтівничим брюхом,
Воно зноситься, як потворна дівка, своєї нецноти духом,
Піддаючись під москаля, а не підкоряючись королеві - пану,
Стала брикатися, що аж Чарнецькому й лехам через це догана;
Вийшовши за місто, нестримна на язик, наче гедзі
На лехи кричачи, що з гуком і шумом буде їм щось гірше:
"Отримаєш, лех", каже, "чим більшим по хребті, тільки дивися".
Зразу зрозумів Чарнецький, що тут щось плететься,
Але, зрозумівши, що це в цноті свавільна Дівиця,
Хоч красна у воді, але постійності і не питай, бо як спокусителька
Йде проти Бога, пана, серце зрадливе, уста верескливо,
Очі, ноги літаючі, руки сверблячі поспішні.
"А, то ти така, красулю", сказав, "така з тебе Дівиця,
Замість криштало - шинкарська і гультьяйська з тебе скляниця;
Замість ароматної троянди - бур'ян смердючий, кропива жалюча,
М'ята, роздута бунтівничою заразою, справжня повія.
Сходишся в одно з Брюховецьким, там же до Червонобашти,
Такі такі, які смакують, дати теж червоної пасти".
Тут же за нею, до неї, вдершись у місто, стали сікти, щоб пам'ятала,
По вулицях, по ринках, біля ганебного стовпа вона вже бігла,
То в цей кут, то в той, утікаючи, туди - сюди літала,
Не тільки по міському кошу, але і в замковому, різалася, //(арк. 136 зв.)
Року 1663 польський король воює за Дніпром проти Московії.
Топлячись у Десні й Дівиці, дівиця з дівцею,
Змішувалися з собою, заливаючись кривавою ющицею;
Мало того, ще порубано, (?) вигнано, покарано,
Хотіли спустити Бугая і Татара*, але облишили це.
А скільки (зашкодила) між іншими ця Дівиця за часів Виговського,
Коли враз сімнадцять хоругв було знищено польського війська;
У різних місцях в один час уночі вона знищила,
Як і тоді, так і тепер, зрадницею хотіла бути.
Отож тепер маєш те, чого хотіла, задніпрська Дівиця,
Було б Дівиці спокійно сидіти, не блискати бридницею
Справ Юдиних; дивилася б тільки, що тобі смачно,
Але щоб душі доброї слави і честі не було б зле.
Пробач же, що була перед цим у вроді, на подив людям,
Тепер же ти в плачу, жалю, глумі, на посміх іншим.
Бо не тільки сама, але й сестри кров твоя дістала те,
Що від лехів забране, по сьогодні їх повно, маєш це.
Потім король з усіма силами вирушив до Глухова,
Бо Глухів був глухим, не хотів короля мати своїми радами,
За пана не хотів його визнати; туди ж литва прибула до короля,
А що так нескорю, то лехам це не в усьому було мило.
Хоч вони (литвини), йдучи, певні бунти, як могли, приборкували.
Але Глухів все ж глухий, хоч вже король з військом валом валить,
Не хотів піддатися, хоч різними способами його штурмували,
Вважай великою потугою з сильним вогнем вогнепальної зброї його здобували
Протягом двох тижнів і вже привели його до надто холодної води,
Хоч багато там було московських і задніпрських (вояків) різної бороди;
Всю потугу вогню і гармат на королівську піхоту
Вивергали московські зі своєї охоти.
Коли ж вони таємно мали козаків з королівського боку,
Змовились, щоб одні над другими стріляти почали поверх голів,
Таку нещирість було засвідчено у деяких.
Цим, з такої їхньої переміни, пан був стурбований,
Однак при втратах (своїх) не менших король своїх залишив,
А потужно здобував (місто), труднощів їм (козакам) додавав,

З усіх сторін пригрівав і коли ось-ось тільки взяти (лишилось), то бачачи свою погибель,
Вони відправили (до короля) попа, просячи про милосердя любе.
Тоді, коли засурмили на відступ, своє військо (поляки) в окопах
Почали відводити назад, цілком поклавшись на це перемир'я.
Але ті, маючи до ранку час витриманий, відтягнений,
Ще більше укріпились з усіх своїх боків;
Примирившись з втратою попа, знову почали клацати на лехів,
Які вже були вклали у цей свій нещасний раз дуди в міхи;
Хоч король (ще) пробував, бачачи у цьому своїх безчестя,
Особливо тих своїх козаків непостійне баламутство,
Як і у Богуна виявилось під Новгородом,
Котрий послав до московських, щоб з одного боку закипіло,
А сам з другого боку хотів влаштувати королеві-пану криваві гони,
[...] вдарити з усіх боків. //(арк. 137)
Року 1663 королівські війська у землі поблизу московської столиці.
Аж тоді свиснув король носом на Богуна, коли без міри
(Богун) зачепив його, не дотримуючись своєї присяги.
З чого його виказав цей же козак, (що був посланий) з ініціативи вірних (королеві козаків)
І через це тихо (Богун) був страчений, поплила кров таємним бродом.
Тут король, не зичачи більших втрат своєму війську,
Хоч і міг доконати Глухів, щоб той навічно оглух за таке баламутство;
Бачачи часом (король) свою шкоду, коли Миколай Данилович
З - поміж інших так мужньо своїх вояків привів під башту,
Що позбувся руки, був тяжко поранений, не взяв і нагороду,
Хоч з давніх молодих літ своїх не тікав у таких справах.
Звідти рушився з військом, пробуючи роз'їздами по Сівськ,
Притерли роги (ворогові), хоча вже й не піхотою на подив.
Ото і в цьому Сівську сіно посівом куль аж зіпсувалося,
А це господарство, де кінські стада, але й бидло
Внаслідок примусу лехам віддали сівчани, московити, козаки,
А що більше, що й самим голови відрубували, були такі.
Тут зобов'язувалися сівчани потім сіяти гречку,
Аби тільки лехи їх цього разу залишили та пішли за річку.
Під Новгородом був перепис (війська) і відбір добровольців,
Кінного війська лехам, (також) литовського вояка,
Татарського, козацького та іноземних драгунів:
З ляхами - Бідзинський, з литовським (військом) - Подубинський, з великої охоти,
Також орда, козацтво з дуже добре знаочим шляхів у Московії Бугаєм.
Все це пішло в чамбул у московську землю зі своїм нагаєм;
Там пройшли кількадесят миль, забігли аж під сам Карачев,
Палячи, пустошачи, стинаючи, рубаючи, беручи (у полон), призвели
До того самого московського царя, що той із своєї власної столиці
З дружиною і дітьми, втративши шолом
І (частину) свого війська, мусив микнутися аж на Біле озеро.
Вже скоро він послав певне військо проти королівського
І коли ті, несподівано йдучи проти польських, хотіли вдарити,
Везучи на своїх санях велику кількість стрільців і цілу (...)*)
З своїм (?) (...)*)*, пославши в передній сторожі перед собою Чортка.
Цей через таку славу мав ім'я, бо по - чортівськи нападав з кутка
І був часом скаженим, на кого нападав, перемагав без хреста;
Але коли натрапив на (когось) із литви з хрестом, той дав йому в зуби, завдав біди,
За шню потягнув його до сарматського війська,
І мусив заклятий правду визнати щодо кількості московського війська.
Бачачи московити, що зле, коли і тил і бік почали вже брати,
Біда (?) припала зла, московити, не чекаючи решти,
Тікати зі страхом мусили і то не купою, а в розсіпку,
Богу дякуючи, що їм у переправах та лісах ніч послужила,
А під час великих снігів річка не замерзла, лехам (шлях) закрила //(арк. 137 зв.)
У Литві року 1663 король з литовським військом (йде) назад, Чарнецький же в Україну.
Багато там набрали здобичі, особливо дорогіцінностями,
Частково золотом, сріблом і іншими різними речами.
А щодо бидла, коней, то величезну кількість цього не можна було порахувати,
І неможливо було їх пригнати у свою землю
Як через далеку відстань, так і сильну зиму
У великих снігах і нелегкого повернення у постіху.
Ще й перешкождали інші сутички нападаючих (московитів),

Хоча щастя було на боці королівських військ, все ж вони докучали.
 Що не могли (лехи) забрати з собою, те псували, рубали
 І як могли своєму ворогу шкодили, дзьобали (?)
 І так несподівано у Московії в різні місця нападали,
 Що часом на весільні бенкети на таку честь трапляли.
 Все взагалі вогнем, мечем, чим могли, то нищили.
 А то помагало, що ці народи поблизу були
 В (...) * як от в клопотаннях, нічлігах і попасах,
 Бо собі давали допомогу в усіх своїх наскоках
 І хоч ворог довкола звідси й звідти оточував,
 А тут від кордонів москаль і (козак) бунтівник заходив,
 Однак Бог їх вивів і Бугай, знавець доріг,
 Не дарма ж до бидла, добр і до військ не ласий,
 Дійсно з малою частиною (?) трофеїв і всілякої здобичі.
 Не один татарин, втративши коні, сліди ж пес полічить,
 Не тільки поляк, литовський (вояк), чи іншої нації,
 Однак з малими своїми втратами, але з великими московськими
 Виходять до Чарнецького, хоч і з меншими своїми силами (?),
 Хоч з повним тріумфом з московської землі, але таємно.
 Тоді король з литовським військом повернувся до Литви
 Поблизу московських кордонів, завжди був обережний (готовий) до битви,
 Прорвався через пущу, що тяглась на сорок миль,
 Вирушивши з-під Новгороду аж під Шклов, яког не більше.
 І там Бугай вів, хоч з великими труднощами для війська,
 Але інакше не можна було дійти, досить, що він вів навропростець і не зрадив,
 (На шляху) тільки в одному місці було знайдено людей і то жменьку,
 Бо ці ліси йдуть аж у Москву, обійти їх не можна.
 Чарнецький же накреслив стратегію, йшов різними шляхами,
 Давши гасло взнаки, так він раніше перед шведами виводив короля,
 Щоб в певних місцях сходитися, потім розходитися,
 (...) * одночасно з усім військом показатися, тут перемигнутися,
 І так ворогові вчинив такий кунштюк,
 Що той не знав про короля, у який кут пішов і яким шляхом,
 Довго він витримував на собі всі злі наміри,
 Коли вперед пустивши короля, потім (сам) із своїм військом проривався (?),
 Бічні давши заслони, іншом шляхом йшли поляки,
 Іншим - інші полки, іншим - артилерія, поблизу піхота,
 Іншим - козацтво, іншим - орди, однак старші знали про себе,
 Як назад повертатись в Україну, до Тетері у своїй спробі [арк. 138]
 Року 1663 Чарнецький йде назад різними шляхами в Україну до Дніпра [...]

* * *

"Ліхтарики" на маргінесах:

Арк.134

Воєвода руський.

І Станіслав Потоцький.

В Ярмолинцях на різдво Діви Марії.

Київський воєвода Виговський в Барі.

Арк.134 зв.

Воєводу київського.

В Ольховцю Виговський розстріляний.

Але ж шляхтич, до того ж сенатор.

З поради Чарнецького, воєводи руського і гетьманів.

Арк.135

З нурадин-солтанем.

Канцлер.

Одноокий Пражмовський.

Котрий був потім королем.

Польний гетьман.

Цей був коронним канцлером.

Москаль.

Арк. 135 зв.

Маєш приклад Болеслава Кривоустого, який переміг цесаря Генріха на Псім полю під Глоговом, як пише Кромер.

Так Любомирський, гетьман і маршалок, учинив в Угорщині розгром Ракоці.

Арк.136

Брюховецький і Червонобашта -найголовніша старшина задніпрських (козаків).

Арк.136 зв.

Бугай з нашого боку добрий вождь, знаючий московську землю.

До короля через гетьманів і Чарнецького.

Арк.137

Чернігівський староста Борецький, котрому було за це хоч дано за Дніпром (...) * таке старство, що в руках московських бунтівників.

Арк.137 зв.

В цих пуцах знаходяться, як твердят інші, гідні довіри (?), цілком дикі люди.

Примітки:

Арк. 134

У "ліхтарику" вказано: "руський воєвода". Це стосується вищезгаданого Стефана Чарнецького.

У "ліхтарику" вказано: "Станіслав Потоцький", щоб пояснити, що саме він мається на увазі, коли в тексті згадується великий гетьман коронний. Ним справді був у той час (1654-1667 рр.) Станіслав "Ревера" Потоцький.

"Підкинутий пасквіль". Тут, видно, мається на увазі полемічний твір "Relacyja o j. p. marsza?ku wielkim koronnym" (1663), скерований королівським двором проти Є.Любомирського. Невідомий автор звинувачував Любомирського у підтримці конфедератів, у прагненні до булави великого гетьмана коронного, спробах усунути короля від влади.

Арк. 134 зв.

У тексті оригіналу майже немає розділових знаків, не завжди можна зрозуміти, де слово пишеться з великої, а де з малої літери. Тому цей фрагмент можна перекласти по-різному. У першому випадку можна читати "Boga Pana", тобто "Господа Бога", у другому - "Boga, pana", тобто "Бога і пана (короля)".

Тут наводиться польське прислів'я: "uderz w stł, a nolycze sil odezwł", тобто "вдар кулаком по столу, а ножиці відізвуться". Його можна перекласти таким чином: "На злодієві шапка горить".

Арк. 135

В оригіналі "gmachiem", тобто "будинком". Судячи з контексту, видно, мається на увазі все ж дніпрова крига.

Арк. 135 зв.

Маються на увазі добре відомі події польської історії, викладені рядом польських хроністів, в т.ч. й Марціном Кромером. У 1108 р. імператор "Священної Римської імперії" Генріх V обложив Глогов. Тим часом король Болеслав III Кривоустий (польський король у 1102-1138 рр.) підтягнув війська і під Вроцлавом на Псїм полю розбив імператорські війська. Див.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. - К., 2007.- С. 94-96, 844-845.

"молодого Владислава". Йдеться про Владислава III (V) Варненчика, польського короля у 1434-1444 рр., угорського короля 1440-1444 рр. Вів війну проти Османської імперії, діючи за межами Польщі, на Балканах. Загинув у битві під Варною 10.11.1444 р.

"Хуняді" Янош Хуняді (Гуняді) (1407-1456)- національний герой Угорщини, видатний полководець, політичний і державний діяч, відзначився успішною боротьбою проти агресії Османської імперії. Брав участь у вищезгаданій битві під Варною, але залишився живим.

"масл Хмелецького". Стефан Хмелецький - польський воєначальник, прославився розгромом ординців на Київщині у 1628 р.

"Любомирський". Єжі Себастьян Любомирський, гетьман польний коронний у 1657-1664 рр. Тут мається на увазі його роль у розгромі трансильванського війська князя Дєрдя II Ракоці у 1657 р. під Межибожем.

"Березна" - нині смт Менського р-ну Чернігівської обл., розташована між Меною та Черніговом.

"Кобижча". Мається на увазі містечко Кобижча, нині - село Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

"Басань". Мається на увазі містечко Нова Басань, нині - село Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

Частка "nie" ("не") перед словом "skoczy" дописана зверху.

"prłgierz" - ганебний стовп

Можливо, тут гра слів. Вираз "był na kosu" означає не вийти заміж, залишитися старою дівою.

Арк. 136 зв.

В оригіналі: "Tatara". Це слово може мати два значення: 1) Татар (як прізвище); 2) татари.

"Новгородом". Йдеться про Новгород-Сіверський (суч. райцентр у північно-східній частині Чернігівської обл.).

Арк. 137

"Сівськ". Сівськ - місто на схід від Новгород-Сіверського, суч. райцентр Брянської обл. Російської Федерації.

"Карачев". Карачев - місто, розташоване на південний схід від Брянська, сучасний райцентр Брянської обл. Російської Федерації.

РОЗВІДКИ

Ірина Кривошея

ВОЛОДІННЯ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИША АНДРІЯ ВАСИЛЬОВИЧА БОРКОВСЬКОГО ТА ЙОГО НАЩАДКІВ У XVIII ст.

Рід Борковських у другій половині XVII-XVIII ст. серед неурядової старшини представлений в усіх поколіннях, тому може слугувати яскравим прикладом історії значного військового товариства і неурядової старшини. У другій половині XVII ст. Василь Карпович Борковський обіймав високі уряди в козацькій адміністрації аж до генерального обозного, в проміжках між урядами він – військовий товариш. Всі його нащадки у XVIII ст. взагалі не займали урядів і належали виключно до неурядової старшини. Звання бунчукового товариша, яке рахувалося першим після полковника, цілком забезпечувало їм високий соціальний статус, дозволяло зберігати і примножувати економічну могутність. Довести це можливо, розглянувши детальніше володіння роду, особливо маєтності бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у Чернігівському полку. Актуальність цього питання посилюється ще й через те, що їхній родовий архів був розпорошений ще в 60-х роках XIX ст. Дорогоцінні документи з архіву Дуніних-Борковських опинилися у руках «любителів»¹.

Значну увагу досліджуваному аспекту приділяв у своїй праці В.Л.Модзалевський². Теоретичний та конкретно-історичний матеріал про неурядову старшину та її володіння міститься у фундаментальній праці Л.Окиншевича³. Генеральному обозному Василю Карповичу Борковському присвячена стаття О.Лазаревського, в якій звернена увага також і на зростання їхніх маєтностей за різних гетьманів⁴. Досліджував початкову історію цього роду, а особливо роль Василя Карповича, у політичних подіях 70-80-х років XVII ст., В.В.Кривошея⁵. Також він приділив увагу і проблемі становлення неурядової старшини. Матеріали до історії неурядової старшини містять дослідження В.Панашенко⁶.

Дід бунчукового товариша Андрія Борковського Каспер (Карпо) був шляхтичем. Варто підтримати думку, що він був онуком люблінського земського писаря (Андрія Дуніна-Борковського герба «Лебідь», пізніше у XVIII ст. бунчуковий товариш Андрій і його нащадки пишуться то Борковськими, то як Дуніни-Борковські). Володів родовим селом Борківкою (яке, можливо, осадив⁷), згадується в документах у 1638 р. у зв'язку з наїздом на дім шляхтича Войцеха Косаковського у с.Крупичполі біля Ніжина⁸. Батько, Василь Карпович (1640-4.02.1702) – сотник вибельський (1668), чернігівський полковий сотник (1669, 1671), посланець Ігнатовича (1669) і Самойловича (1673) до Москви, товариш військовий (1672), полковник чернігівський (1672-1685), генеральний обозний (1685-1702), їздив з Мазепою до Москви (1689), володів с. Борківкою Березинської сотні (універсал Дорошенка 1668 та універсал Самойловича 1672)⁹, селами Авдіївка, Казилівка, Ховми з двома греблями на р. Убеді, на яких рудня і млин з одним каменем мучним у Понорницькій сотні, с. Бобровицею і млином на р. Рудці Грицьковській за Седневом з двома колами мучними Чернігівського повіту (універсал Самойловича 1672 р. згадує його як військового товариша з

великими заслугами, які здобував у походах «з дитиних лет». Ці військові заслуги винагороджувались маєтностями¹⁰, с. Лиственом Городницької сотні, с. Бакланова Муравейка, яке давно йому належало. У 1674 р. отримав царську грамоту на перелічені маєтності, оригіналом якої його нащадки володіли в 1730 р.¹¹. Надання царської грамоти в той період було явищем доволі рідкісним, що наводить на роздуми про вплив Борковського. У 1687 р. від нового гетьмана отримав гетьманський універсал на с. Орловку, с. Авдіївку з млином, с. Брусилів над р. Сновом, с. Тупичів з греблею і млином на р. Смячі, підтверджені у 1689 р. царською грамотою. Крім того, у 1691 р. від гетьмана отримав с. Шабалтасівку Сосницької сотні. В різні часи володів селами в окремих сотнях Чернігівського полку. Помер і був похований у Чернігові в Єлецькому монастирі. Був одружений двічі. Ім'я першої дружини не збереглося. Вдруге одружився з донькою сотника вибельського Марією Степанівною Шубою¹². Від другого шлюбу мав синів Михайла та Андрія.

Після смерті чоловіка Марія Степанівна 25 листопада 1704 р. отримала з дітьми гетьманський універсал на маєтності: «...на с. Брусилівъ и Перекопъ съ перевозомъ на р. Снови, Білоусской сотни на с. Бобровицу и Яцовъ, Городницкой сотни на с. Тупичевъ, Листвинъ, Пекаровку съ руднею, Понорницкой сотни на с. Холмы съ Камкой, Столенской сотни на с. Борковку, на млины на р.р. Стрижні, Снови, Смячи, Рудні, Убиди, Кистрі, на двори въ Чернигові и Седневі и на разныя другіе грунты; 16 ноября 1706 г. получила гетманскій универсалъ на те-же именія съ сыновьями Михаиломъ и Андреемъ; 20 февр. 1719 г. получила съ ними-же универсалъ на те-же именія»¹³. Володіння, отримані в спадок, зосереджувалися у сотнях Білоусівській, Городницькій, Понорницькій, Седнівській і Столинській. Серед млинів тільки в 3-х була військова частина (Римшиному, Лопатинському, Семенівському), більшість же (7 млинів по 2 камені із ступами та на Седнівській греблі 10 каменів) зведена власним коштом і куплена. Двори власні збудовані у Чернігові, Авдіївці, Борківці та Листвені, куплені у Тупичеві, Ховмах. До дворів і млинів належали орні грунти, сіножаті, гаї, ліси з бортним деревом, озера, ставки, займища та інші угіддя¹⁴.

З переліченого зрозуміло, що Андрій Васильович отримав у спадщину не тільки високий соціальний статус, а й значні володіння. Дата його народження (напевно, раніше 1690 р., адже у 1710 р. він побудував церкву у с. Листвені), як і дата смерті, точно не відома. В.Л.Модзалевський у розписі роду вказував, що помер до 1760 р., а в доповненні уточнив дату: помер раніше 1744 р.¹⁵ Справді, дані ревізій Чернігівського полку дозволяють стверджувати, що у 1743 р. він ще живий, а от у 1747 р. всі його володіння вже записані за синами, також бунчуковими товаришами Василем, Михайлом і Яковом¹⁶ (четвертий син Іван ще був малолітнім). У «сказках» про службу Василь і Михайло у 1756 р. повідомили, що служать у числі бунчукових товаришів з 1744 р., тоді Василеві було лише 19 років¹⁷. У 1750 р. дружина Андрія Борковського названа вдовою, що володіла житловим двором у с. Євтуховій Білоус¹⁸. Імовірно, помер він у кінці 1743 або на початку 1744 р., що підтверджує точку зору В.Модзалевського. Рідний брат бунчукового товариша Андрія Борковського Михайло, також бунчуковий товариш, був одружений з Параскою Данилівною Апостол, помер рано, до 1727 р.

Андрій Васильович Дунін-Борковський був двічі одружений. В першому шлюбі з донькою полкового переяславського судді Анастасією Іванівною Берло¹⁹. Високий статус і значні земельні володіння її батькові принесли три шлюби з представницями відомих старшинських родин Сомків, Щуровських-Рустановичів і Мазапет²⁰. Анастасія була донькою від третього шлюбу з Ганною Мазапет, яка була онукою одного з найбагатших власників Чернігівщини Бориса Грязного.

Після смерті першої дружини Андрій Борковський вступив у другий шлюб. Його обраницею стала донька генерального обозного Катерина Яківна Лизогуб²¹. Їй належали у Білоусівській сотні в с. Брусиліві 16 хат, Любецькій сотні в х. Красковському – 1 хата, Городницькій сотні в д. Пекурівці – 8 хат і в м. Седневі – 1 хата (1760); у 1765 р. жила в с. Новий Білоус. Будучи побожною, вона в 1768 р. подарувала Євангеліє в Пустинний Миронівський Богоявленський дівочий монастир²².

Перша згадка про Андрія як бунчукового товариша відноситься до 1727 р.,

коли він у цьому званні був у Сулацькому поході. Служив зі спадкових і наданих за службу володінь, які фіксуються 1729 р. в Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку: «І. Село Бурковці – 39 дворів било полковое, а ныне владеет Черниговского полку бунчуковий товарищ Андрей Борковский, по универсалу гетмана Скоропадского, данному 1709 году за службы отца его генерального обозного в полномощную посессию в зупольную моць, а на полковничий ли уряд надлежало, того не означено»²³. Для підтвердження своїх прав на володіння Андрій продемонстрував фамільний архів з 8 цінних документів (оригінали гетьманських універсалів та царської грамоти 1674 р. і копія царської грамоти 1689 р.).

Серед інших його володінь, записаних серед маєтностей, за які йшла суперечка, с. Казилівка Понорницької сотні (242 двори), котре за Малоросійської колегії було відібране у дітей Полуботка і віддане Андрію Борковському, разом з с. Орловкою тому, що колись ним володів до смерті його батько; у с. Ховми 58, д. Камка 11, Радомка 15, с. Ольшаній 17, всього 101 двір, якими колись володів генеральний обозний Василь Борковський, а потім його син Андрій Борковський, бунчуковий товариш за универсалом гетьмана Скоропадського, «даному 1719 р. матери його Андреевой і ему за войсковие служби его отца в полномощную посессию і зупольную моць»²⁴. Також у володінні бунчукового товариша Андрія Борковського слідство зафіксувало в сотні Білоусівській в с. Брусилів 22, Бобровиці і Яцькові 59, всього 81 двір, які до полковництва його батька належали на ранг полковникам чернігівським; в сотні Городницькій в с. Листвен 55, Тупичів 59, д. Пекурівка 47, Рудня 19, всього 180 дворів²⁵.

В.Л.Модзалевський в поколінному розписі Борковських, описуючи володіння бунчукового товариша Андрія Борковського на 1729 р., використав дані генерального слідства про маєтності Чернігівського полку та додав відомості про млини і греблі у 1742 р.: «.. вь 1742 г. владел отцовской мельницей на р. Стрижні, вь полковой сотні; трема мельницами на р. Снови подь Седневомь; греблей вь с. Сахновкі; двумя мельницами Білоусской сотни на р. Білоусі при с. Евтуховомь Білоусі и при д. Свині; Городницкой сотни пятью греблями на р. Смячи и семью греблями на р. Рудні; одною мельницею Понорницкой сотни вь с. Холмахь на р. Убеди, одною на р. Бобрике и одною на р. Олешні...»²⁶. Дані про млини та греблі Борковського на 1742 р. В.Модзалевським взяті зі списку водяних млинів Чернігівського полку 1742 р., але він не використав інформацію про їх назви: на р. Смячі 5 гребель (верхня, гніздицька, горошківська, погорлівська, політичінська, красногірська) та на р. Рудні 7 гребель (верхня нова, ковалівська, мокроусівська, лиственська, городянська, смичинська, петличнівська)²⁷.

Володіння, отримані від батька, Андрій Борковський зберіг і примножив. Основні його маєтності були у Білоусівській, Городницькій, Столенській, Седнівській, Понорницькій та Любецькій сотнях Чернігівського полку.

Найстарішою була родова маєтність у с. Борківка Столенської сотні. За ревізією Чернігівського полку 1732 р., він мав там ґрунтових підданих 17 дворів, малоґрунтових 15, убогих 22, разом 54 двори²⁸. За три роки до того за Андрієм Борковським у Борківці були записані 39 дворів, тобто бачимо прирощення володіння. Проте вже наступна збережена полкова ревізія 1739 р. фіксує в цій маєтності лише 24 двори посполитих²⁹, а ще через рік, у 1740 р. – 30 дворів посполитих, 3 двори найманих людей, приїжджий та шинковий двори³⁰. Полкові ревізії 1741 та 1743 рр. доносять до нас відповідно дані про 31 (1741)³¹ та 40 посполитих дворів, приїжджий двір на 2 хати та шинок (1743)³². Стверджувати про зменшення маєткового комплексу в даному випадку не варто. Різницю швидше треба пояснювати людським фактором та різною методикою складання ревізій. У вказаних ревізіях записані лише посполиті двори і не згадані підсусідські та служительські (для порівняння дивись далі володіння Василя Андрійовича Борковського в Борківці у 1750 р.). Отже, родова маєтність Борковських була значно більшою, ніж це показано в ревізіях 30-х років XVIII ст.

Любецька маєтність Борковського складалась із куплених у 1737-1739 рр. ґрунтів. Основу було закладено купівлею володінь значкового товариша Андрія Омеляновича Красковського у 1737 р.: «Я Андрей Омелянов Красковский значковий товариш Черниговского полку у сотне Любецкой в ґрунтах Кротинских и на урочищі Заруцковщині разніе угодія отцовскіе і дедизніе природним правом мне по духовной

бабки моей Григориевой Бокожовни и по духовной отца моего Омельяна Красковского мне достали, а именно: в Кротинщине в острове Щедрове двор з будинком и со всем як в себе имеет строение до того двора надлежит речка прозывается Щодравка на которой мельница моя в одном коле там же устроенная мною рудня з надлежащим до ней інструментом и при той рудне 7 хат в которых рудняне живут да в особливых за речкою Щедровою в деревне Коробках 7 же хат з огородами к тем хатам надлежащего поля пять нив засево на пять четвертей, и близ жилого моего двора гумно з всемо там же в город на чвертко да пуца край двора моего ж вдоль на две версти а шири на версту с разними сябрами имеючаяся, другая пуца в островах Заречковском и Мурашковском в которых островах четвертая часть во всем не певная пана Іана Семенова сна Лизогуба купленная а три части в тих же островах пополам же мне з ниже паном Іваном Лизогубом в той же пуце бортного дерева моего числом соць две, а с пчолами дерево двадцать да за речкою Нерадчею в лузе сіножать и озеро з нижче паном Іваном Лизогубом пополам все тіе више взначеніе угодія мой и власніе в пуцах части з землею як я сам владел продал по доброй воле з завету жени моей бунчуковому товаришу его милости пану Андрею Дунену Борковскому за п'ять сот 70 рублей готовой суми которую суму всю сполна до рук моих...»³³.

У наступному році Андрій Борковський купив у кротинських козаків Матвія, Кирила та Івана Кононенків, Якова, Петра та Семена Іваненків, Кузьми Обитоцького острів Заковбасівщину, який межував з островом Зерецького Микитин Брід, Лопатівським болотом, Вовчим бродом та р. Заковбаскою, заплативши загалом 104 рублі 60 копійок³⁴. Це значні спадкові (дідизні і батьківські) козацькі володіння, які склалися з ґрунтів з бортним і не бортним деревом. Тоді ж поруч з купленою Заковбасівщиною у козака Матвія Кононенка за 4 рублі придбав предківську частину острова Запроходського з великим лісом, дібровою, сінокісною землею, з усіма угіддями «помеж полуговую дорогу, з другого по перетоцку речку, з третьей по мокреце болото»³⁵. Семендяївську частину Любецької маєтності Борковський купив у 1738 р. в жительки с. Семендяї Параски Андріїхи Семендяїхи, яка продала дідизний, батьківський козацький ґрунт «з землею и зо всяким деревом, з угодія и сеними покосами за 40 рублей за 2 четверти жита и 2 четверти гречи» разом з сином Яковом Семендяєнком і донькою Феодосією Василюхою. Купча датована 27.06.1738 р.³⁶. У документі продавці детально описали продані ґрунти: «... на урочищах на прогоне нива в конце гребли на полосмик старой меры з берегом из ставом подовж гребли, там же на прогоне нива поблизу на чвертку новой меры; неподалеку от гребли дуброва из лесом прозывается Будища от рудки ґрунту а на київской пополовине з Лепехами на глуци нива ґрунту Семендяевского от дороги Кротинской по дороге Семендяевскую на чвертку старой меры з лесом дубровою тут же поблизу чрез чась ананьевской з лесом из дубровою от шляху семендяевского аж по р. Щедровку чрез шлях Кротинский нива на полосмак старой меры от двора Семендяева нива з лемою и дуброва ґрунту ананьевского чрез шлях по р.Щедровку, там же неподалеку Ананьевского ґрунту у переточного млина дуброви часть немалая також як і на Будище по половине с Лепехами, там же неподалеку от Семаков под слободкой Мохначи Ананьевского ґрунту нивка прозывается Ананієве Селище на полчвертку з садом, лесом і дубровою згодною на поле и сение покоси идет от упомянутой слободки Мохначи аж под деревню Селище и по Глубокий Яр у деревни Семендяях двор з огородом мерой на чвертку старий з хоронним строением обветшалым з садом и померок идучий от двора мерой на осмак долиною по шлях Кротинский, там же через дорогу на повторі чвертка нива без дуброви, чрез урочище нива прозывается Ананьевская на полосмак старой меры з дубровою, там же чрез межу красковскую у городка нива на полосмак старой меры у шлях семендяевский а к ґрунту ананьевскому, там же нивка к ґрунту клиговского на полчверти з дубровою по р.Клиговку, там же чрез межу Гузлеву нивка мерою на чвертку з дуюровою і лесом по р.Клиговку, там же на Клигове нива помежная Красковской и Лизогубовой мерой на полосмак з дубровою и лесом по р.Клиговку, дуброва и лес от шляху Семендяевого з могилою Семендяевою к ґрунту Ананьевскому до р.Клиговки на урочище Биндугах над озером Болгичем нивка на том урочище, нивка другая ґрунту Ананьевского з воротами покосними сеножатями первая в берегу Днепра на 50 воз з Лепехами в половине, в попового стану в змеях сеножать з Лепехами пополовине на осередку сеножать з Лепехами потом на урочище

Уроките, сеножать з Лепехами пополам там же сеножать малая прозиваемая в Лузе помежная з Семендяевой Великой з Лепехами пополам.»³⁷.

У 1739 р. Андрій Борковський розширив Любецьку маєтність, придбавши у козака Григорія Веремеєнка, тоді жителя д. Сядрич Білоусівської сотні, двір і володіння до нього у с. Семаки Любецької сотні за 30 рублів. Ці володіння Григорій купив у 1723 р. у свого тестя Пархома Семака за 160 золотих монет («двір власний в Семаках з садом, гумном и зо всем поселением, який межує з паном Семеном Лизогубом з другого боку паном Саввою Рогозинским, тилом до річки Маравле воротами на улице и к тому двору грунты все пахотны и непахотны з лесом сеножатою и с деревом бортным и не бортным в урочищах прозываемих Белухгах и Щедрове и Персточках що вси насеом як сам владел власное очтаемое и дедизное на вечность Грицку Веремеєнку козаку старицкому своим зятеві») ³⁸. У ревізіях Чернігівського полку 1739-1740-х років любецька маєтність Андрія Борковського описується скупо: у 1739 р. при хуторі Красковському млин і 3 двори підсусідків, у д. Коробки 5 дворів підсусідків³⁹; у 1740 р. при млину Красковському 6 дворів підсусідків, у д. Коробки 8 дворів підсусідків, у д. Семендія 1 приїжджий двір⁴⁰; у 1741 р. при х. Красковському 5, д. Коробки 8, д. Семендія 1, всього 14 дворів⁴¹; у 1743 р. при х. Красковському приїжджий двір і 5 дворів посполитих, у д. Коробках 8 дворів посполитих, в д. Семендія 1 двір приїжджий⁴².

Така сухість ревізійних даних різко контрастує з інформативністю купчих. Можна тільки здогадуватись, якими були насправді інші, ще значиміші маєтності Андрія у Городницькій та Понорницькій сотнях. Маєтність Борковських під Любечем у 1795 р. вже належала сотнику Корицькому, який вніс копію купчої на хутір в книги Чернігівського повітового суду⁴³.

Одним з найбільших був маєтковий комплекс у Городницькій сотні. В генеральному слідстві про маєтності у чотирьох селах за Андрієм Борковським записані 180 дворів. А вже згідно з полковою ревізією 1732 р., у с. Тупичів - 6 ґрунтових, 34 малоґрунтових, 26 убогих, разом 63 двори; у с. Листвен - 15 ґрунтових, 59 малоґрунтових, 35 убогих, разом 108 дворів; у с. Пекурівка - 11 ґрунтових, 21 малоґрунтових, 13 убогих, разом 45 дворів; у с. Рудня Полетичинська - 3 малоґрунтових і 9 убогих, разом 12 дворів⁴⁴. Разом у 1732 р. в цій маєтності у тих же чотирьох селах 228 дворів. У наступній ревізії 1739 р. знаходимо такі дані: у с. Листвен - 52 двори посполитих, 3 підсусідків, у с. Тупичів - 26 дворів, у д. Пекурівці 38 дворів, у д. Руді Полетичинській 4 двори, у д. Гніздище - 4 двори, в Гуті Деханівській - 6 дворів, разом 130 дворів⁴⁵. Через рік загальна кількість дворів зменшується до 115: в с. Листвен - 47 дворів посполитих, в с. Тупичів - 29, в с. Пекурівці - 32 двори, в Рудні Полетичинській - 5 дворів, в Рудні Гніздівській - 6 дворів, в Гуті Деханівській - 5 дворів⁴⁶. У 1741 р. у Тупичеві 36 дворів, у Листвені 42, Пекурівці 35, в Рудні Гніздівській 6, в Гуті Деханівській 6, Рудні Полетичинській 4⁴⁷. Разом 129 дворів. У 1743 р. в тих же населених пунктах за Андрієм Борковським записані 168 дворів⁴⁸. Кількість дворів протягом 15 років коливається від 115 до 228. Якщо простежити загальну чисельність дворів у даній маєтності, яка була розділена між синами Андрія після його смерті, то побачимо таку картину: у 1747 р. - 160 дворів, у 1750 р. - 182 двори, у 1755 р. - 112 дворів, у 1760 р. - 313 хат, у 1768 р. - 235 дворів⁴⁹. Така різниця в чисельності дворів може пояснюватися, окрім вказаних на прикладі маєтності в Борківці факторів, ще й бажанням власника приховати справжній розмір власності. Це в даний період ставало звичайною практикою, адже число різноманітних податків у російській державі щороку зростало і, хоча й не завжди прямо, зачіпало економічні інтереси великих власників.

Ще одна значна маєтність Борковського розміщувалася у Білоусівській сотні в селах Євтуховий Білоус, Брусилів, Бобровиччі, Яцівка, Скопичі та Липі. У 1729 р. в Брусиліві, Бобровиці і Яцькові налічувався його 81 двір⁵⁰. У 1739 р. він мав приїжджий двір та 4 двори посполитих у с. Євтуховий Білоус, двори житловий, шинковий та 14 дворів посполитих у с. Брусилів, двори приїжджий, шинковий та 16 дворів в д. Бобровиці⁵¹. У полковій ревізії 1740 р. в цій маєтності записані: власний приїжджий та шинковий, 18 посполитих і 3 підсусідських двори у с. Брусилів, житловий, 3 посполитих і 2 підсусідських двори в с. Євтуховий Білоус, 27 дворів і приїжджий в с. Бобровиці⁵². Наступного року мав у с. Бобровиці 15 посполитих дворів, в д. Яцеві 21 двір, в Скопичах 6 дворів, при Липі 1 двір, в

с. Брусилів приїжджий, 2 шинкових, 23 двори посполитих, у с. Євтуховий Білоус приїжджий та 7 дворів посполитих, в с. Бобровиці приїжджий і шинковий двори та 6 дворів служителів⁵³. Остання, за життя Андрія Борковського, полкова ревізія 1743 р. зафіксувала у цій маєтності у с. Євтуховий Білоус 7 дворів посполитих, у с. Брусилів 24 двори, в с. Бобровиці 21 двір, в д. Яцівці 22 двори⁵⁴.

Маєтковий комплекс у Понорницькій сотні склався з володінь батьківських, які Андрію після генерального слідства вдалося відстояти. Тоді, у 1729 р., це була одна з найбільших маєтностей: у с. Казилівка 232 двори, у с. Ховми 58, д. Камка 11, Радомка 15, сл.Ольшаній 17, всього 333 двори⁵⁵. Пізніше Борковський втрачає спірні сс. Казилівку та Орловку і надалі маєтність складається з населених пунктів Ховми, Камка, Радомка, Олешинська. У 1740 р. в с. Ховми було 2 шинки, приїжджий двір, 68 посполитих дворів, включно з 4 майстровими дворами⁵⁶. Наступного року в с. Ховми 61 двір та в д. Камка 21 двір, в д. Радомка 11 дворів, в Гуті Олешинській 3 двори посполитих та майстрових 5 дворів⁵⁷. В ревізії 1743 р. в Понорницькій маєтності Борковського записані у с. Ховми 43 двори посполитих та 5 дворів підсусідків, в д. Камка 20 дворів, в д. Радомка 9 дворів, в Гуті 7 дворів⁵⁸.

Андрій Борковський мав невеликі володіння у Седнівській сотні. Йому належали у с. Чорниші шинок і хутір під селом, гребля і 1 двір посполитих у д. Сахнівка, шинок у с. Микишин та в самому Седневі шинок, 3 млини, двір при млинах на 5 хат, в яких жили мірошники, 8 дворів підсусідків і 5 дворів посполитих (1732-1743 рр.)⁵⁹.

У Чернігові Андрій Борковський мав двір, млин на Стрижні, шинок, 5 дворів підсусідків та шинки у полковій сотні⁶⁰. У 1743 р. як житель Чернігівського полку серед інших бунчукових товаришів він позичив у скарб військовий з володінь («дому») з 382 дворів та 36 кіл млинових 21 рубль⁶¹. За матеріалами полкової ревізії 1743 р. в усіх його маєтностях записано разом 386 дворів.

Андрієва вдова Катерина Яківна у 1750-55 р. володіла житловим двором у с. Євтуховий Білоус⁶². Це єдине її володіння, яке фігурує у ревізіях. Усі основні маєтності значаться за синами. Можемо припустити, що в заповіті А.Борковський одразу розділив спадок між синами. Проте вдова Андрія Борковського була дуже заможною, мала й інші володіння, зокрема млини та пасіки, у 1754 р.: в сотні полковій на р. Стрижень нижче млина бунчукового товариша Михайла Андрійовича Борковського її пасіка, в сотні Білоусівській над р. Снов біля с. Брусилова хутір з кінним заводом, на лузі між Черніговом і селами сотні в лісі на р. Свинка гребля, млинок, сад і пасіка; на р. Білоус в с. Євтуховий Білоус гребля і млин її разом з козаками Барабашами; на струмку Руда, нижче д. Слободка П'ятничного дівочого монастиря, пасіка; в сотні Городницькій на р. Смяч в с. Гніздище млин на 2 кола мучних та дві валюшні на 3 кола, на тій же річці в д. Рудня Полетичинська млин на два кола мучні і валюшня⁶³.

Старший син Василь Андрійович Дунін-Борковський (1725⁶⁴-1781) – бунчуковий товариш (1744-1781), служив з 1744 р., був у Глухові при зустрічі цариці в числі бунчукових товаришів, в 1749 р. отримав універсал ГВК на чин бунчукового товариша а указом Сенату призначений до польської прикордонної комісії комісаром, в якій перебував і у 1756 р.⁶⁵. Записаний до компуту бунчукових товаришів у 1763 р., як і його брати, хоча і без «сказки», тому що її не надали. У ревізії Чернігівського полку 1747 р. за ним записані у Городницькій сотні: у с. Тупичеві 54 двори (65 хат) посполитих, 1 підсусідків, в с. Листвен 65 дворів посполитих, 3 підсусідків, в с. Пекурівці шинок і 29 дворів (37 хат) посполитих, в Гуті Деханівській 9 дворів посполитих, шинок у с. Смячі; у Седнівській сотні: шинковий двір та 11 дворів підсусідків у Седневі, шинок у с. Клочкові, у Столенській сотні: в с. Борківка 51 двір посполитих та 2 двори ратушних служителів, які не підлягають дачам, приїжджий двір і шинок⁶⁶. У 1750 р. володів у Городницькій сотні: у слобідці Захланівській 11 дворів підсусідків; у д. Тупичеві 40 дворів посполитих і 28 дворів підсусідків; у Столенській сотні в с. Борківка 43 двори посполитих, 14 дворів підсусідків, 13 дворів служителів⁶⁷. У 1754 р. в сотні Городницькій за ним записані: на р. Руді за с. Тупичевим млин вишняк на 2 мучні кола, валюшня на 1 коло та млин Новий; на тій же річці через 2 версти млин вишняк Ковалівський на 2 кола мучних, валюшня на 1 коло та винокурний завод; за 4 версти від с. Смячина млин на 2 кола мучних, там же його млин Петличний на 2 кола мучних, на р. Лютиж його хутір Васильків з млином на 1

коло мучне; на р. Смячі в д. Кашпуровці млин на 1 коло мучне⁶⁸. В ревізії Чернігівського полку 1755 р.: мав приїжджий двір у Березному, у Городницькій сотні в с. Тупичеві - житловий та 58 дворів, в слобідці 7 дворів; у Седнівській сотні: приїжджий та 1 посполитий двір у с. Микишині, приїжджий і 1 посполитий двори у с. Дирчині, в Седневі 12 дворів посполитих, д. Чорниші 1 двір посполитих; у Столенській сотні в с. Борківці 51 двір посполитих⁶⁹. У 1760 р. володів в Городницькій сотні в с. Тупичів 61 хата, в сл. Деханівці 7 хат, у Седнівській сотні в с. Дирчині 1 хата, в с. Макишин 1 хата, Чарнишах 2 хати, с. Сахнівка 1 хата, в Столенській сотні в с. Борківці 3 хати⁷⁰. За часів Румянцевського опису Малоросії Василю Борковському належали в Городницькій сотні с. Тупичів 57 дворів посполитих, с. Диханівка 12 дворів посполитих та в Столенській сотні с. Борківка 71 двір посполитих⁷¹. У 1779-1780 рр., коли складався опис Чернігівського намісництва, бунчуковий товариш Василь Андрійович був ще живий і володів слобідкою Диханівкою при р. Смячі 14 дворів посполитих, хутором Кашпуровським при р. Смячі з плотиною, на якій «2 амбара о 2 колах», одне з яких належало Лизогубу, та в с. Невклі мав 1 двір посполитих. У продовженні опису в 1781 р. вже за його вдовою Феодосією записані: хутір Васильків з винокурнею на 8 котлів і 1 хатою робітників на р. Лютеж з плотиною, на якій млин на 1 коло, с. Тупичів, де вона жила (2 будинки, один на 6 покоїв, другий старий), в якому 77 дворів (80 хат) її посполитих, х. Ковалівський з винокурнею на 8 котлів і при ній 2 хати, а поблизу хутора на р. Рудні 2 плотини з «4 амбарами о колах»⁷².

Михайло Андрійович Дунін-Борковський (?-1730-до 1789) – служив з 1744 р. бунчуковим товаришем, а в 1752.21.03 на чин отримав універсал гетьмана Розумовського. У 1754 р. відправлений для «показання государственной границы с Полщой в полк Киевский в якої комісії я и понине (1756) нахожусь»⁷³. За ревізією Чернігівського полку 1747 р. мав володіння: у Білоусівській сотні в с. Бобровиця 16 дворів посполитих і 2 підсусідків, у Любецькій сотні в х. Борковському 1 двір підсусідків, в д. Коробках 5 дворів підсусідських; у Понорницькій сотні в с. Ховми мав житловий двір, шинок та найманих людей, 56 (65) дворів посполитих, у д. Радомка 3 двори посполитих та 4 підсусідків, у д. Камка 10 дворів посполитих та 11 підсусідків, х. Олешинський 3 двори посполитих та 3 підсусідків⁷⁴. У 1750 р. мав у Білоусівській сотні в с. Борківка приїжджий двір, у Волинській сотні в с. Козляничі 3 двори посполитих, у Понорницькій сотні в с. Савинки 53 (62) двори посполитих та 63 двори служителів, в д. Радомка 12 дворів посполитих, в д. Камка 26 дворів посполитих, в Гуті Олешинській 5 дворів посполитих та 1 двір служителів⁷⁵. У 1754 р. володів млином на р. Стрижень у полковій сотні біля с. Певці (збудованим незадовго до 1754 р., місцевість навколо млина була вкрита густим дубовим лісом, річка була широкою і в ній було багато риби, сліди млина і плотини зберігалися ще на початку ХХ ст.), в Любецькій сотні біля хутора Борковського мав млин над р. Симполе⁷⁶. Володіння Михайла у 1755 р.: у Білоусівській сотні в с. Бобровиці житловий двір, 45 дворів служителів та 2 двори посполитих підсусідків; у Любецькій сотні в с. Мякшунівці приїжджий двір, в с. Коробки 6 дворів посполитих, у Понорницькій сотні приїжджий двір та 82 (100 хат) двори посполитих у с. Ховми, при Гуті Олищенківській приїжджий та 6 дворів посполитих, в д. Камка 40 дворів, в с. Радомка 16 дворів⁷⁷. У 1760 р. в Любецькій сотні в д. Коробках 6 хат; в Понорницькій сотні в с. Ховмах 100 хат, д. Камка 44 хати, д. Радомці 16 хат, при Гуті Олишинській 14 хат. В Румянцевському описі серед його маєтностей записані в сотні Білоусівській: с. Брусилів 14 дворів посполитих, ґрунти і млини, куплені і надані за військову службу ще його дідові, генеральному обозному, та с. Бобровиця на р. Немлі 48 посполитських дворів⁷⁸. Був суддею Чернігівського земського суду (1772). Шляхтич який міг обирати і обиратися у 1782 р., мав 97 хат в Сосницькому та в Чернігівському повітах⁷⁹.

Яків Андрійович Дунін-Борковський (?-1740-раніш 1781) – бунчуковий товариш (1747-1763-?), почав служити і пожалований бунчуковим товаришем у 21.03.1752 р. Походів у цей час не було – тому не бував, укази із ГВК виконував, чин отримав за «безпорочні служби діда і батька»⁸⁰. Мав у Городницькій сотні в с. Листвен житловий двір, 2 шинки, 45 дворів посполитих і 40 дворів підсусідків у 1747-1750 рр., в д. Пекурівці 13 дворів посполитих і 14 дворів підсусідків⁸¹. У 1754 р. йому належали: в сотні Городницькій на р. Руда в половинному володінні

з сотником седневським Іваном Римшею млин Мокроусівка на 2 кола мучних і валушня на 1 коло, при с. Листвен їх же по половині млин на 3 кола мучних, через 3 версти на тій же річці млин Якова на 2 кола мучних та 1 валушня; на р. Смячі при х. Горошковому разом з козаками Горошками мав млин на 2 кола мучних і валушню на 1 коло, на тій же річці млин Горілий на 2 кола мучних і валушня на 1 коло, на тій же річці в урочищі Красні Горки млин на 2 кола мучних і валушня на 1 коло⁸². У 1755 р. мав у Городницькій сотні в с. Листвені житловий та 22 двори, в д. Пекарівці 25 дворів, в Рудні Полетиченській 6 дворів, в Рудні Гніздинській 4 двори⁸³. У 1760 р. в Городницькій сотні в с. Листвині 51 хата, слободі Листвинській – 52 хати, д. Пекурівці 55 хат, д. Рудні Полетиченській 11 хат і в хуторі Гніздинському 6 хат. Був підкоморієм Чернігівського повіту (1767-1772). За Румянцевського опису йому належали в Городницькій сотні с. Листвен при р. Рудні 107 селянських дворів, д. Пекурівка 50 селянських дворів, д. Руденка 9 дворів та хутір Гніздище⁸⁴. Депутат від Чернігівського полку «въ Коммиссію о сочиненіи проекта новаго Уложения» (1767).

За описом Чернігівського намісництва, синам померлого бунчукового товариша Якова Борковського належали: відставному поручику Миколі – х. Смяч і при ньому винокурня на 8 котлів при р. Лютежі в лісі, в якому 1 хата робітників та гребля, Погорілий млин на р. Смячі, на якій 2 млини на 4 кола; Василю Яковичу – х. Студенець на р. Смячі - 1 двір посполитих та винокурня на 7 котлів, д. Гніздище при р. Смячі з греблею, на якій 3 млини на 5 кіл, 13 дворів (15 хат) посполитих та в с. Листвен 31 двір та 4 бездвірних хати посполитих, спільне володіння з братом Андрієм Яковичем, поручиком, якому у Листвені належали 51 двір посполитих (54 хати) та на греблі частина млина спільно з Римшами, ще поручику Андрію Борковському належали х. Горнечщина з 2 хатами робітників, винокурнею на 11 котлів, яка працювала в зимовий час, та греблею на р. Горнечщина, на якій млин на 1 коло, слобода Столбовка на р. Богачі в лісі 9 дворів посполитих та його ж дві третини млина на 2 кола при хуторі Горошківському⁸⁵.

Троє старших синів А.В.Борковського розпочинали службу бунчуковими товаришами задовго до отримання відповідних універсалів. Василь служив з 1744 р. – універсал 1749 р., Михайло служив з 1744 р. – універсал 1752 р. Яків, хоча за універсалом почав служити бунчуковим товаришем з 1752 р., однак вже в ревізії 1747 р. записаний як бунчуковий. За звичаєм, він переймає батьківське звання бунчукового товариша. Подібна практика, особливо на військовій службі, не була рідкістю⁸⁶. Багато важив запис до компуту бунчукових товаришів, які могли служити без універсала багато років і тільки потім отримували підтверджувальний документ⁸⁷.

Усі онуки Андрія Васильовича Борковського у 80-х роках були бунчуковими товаришами і мали значні володіння у Чернігівському, Городницькому та Сосницькому повітах. Тільки за спадкоємцями чоловічої статі трьох його старших синів у 1781-1788 рр. числилося приблизно 7342 душі родових та 1060 душ куплених⁸⁸. Це була одна з найбагатших родин Лівобережної України.

Перелічені володіння представників роду Борковських не вичерпують всі їхні маєтності. Документи XVIII ст. не вповні збереглися, а збережені часто подають не всю інформацію, як, наприклад, в описі рік і річок 1754 р. писарі сотень Любецької, Седнівської, Волинської та Понорницької лише перерахували млини, не вказавши імен їхніх власників. Тоді як точно відомо, що якраз в цих сотнях Борковські мали значні володіння. Полкові ревізії, як ми бачили на прикладі маєтностей Андрія Васильовича, також подавали лише частину інформації. Це особливо яскраво демонструє порівняння ревізійних даних з даними купчих Любецької маєтності Борковського.

Таким чином, аналізуючи економічне становище родини Борковських, можемо стверджувати, що основу економічної могутності заклав генеральний обозний Василь Борковський, його син бунчуковий товариш Андрій примножив статки роду, а онуки і правнуки не тільки зберегли родові володіння, а й завдяки купівлі та шлюбом значно їх розширили. Як бачимо, не займаючи урядів, представники родини Дуніних-Борковських залишались у XVIII ст. серед впливових і заможних родів Гетьманщини.

Джерела та література:

1. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII-XVIII в. – К., 1884. – с. П.
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908.
3. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948.
4. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский (1640-1702) (к портрету). – Киевская Старина. – 1894. – Т.XLIV. – Кн.3. – С. 530-536.
5. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004.
6. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 291-347; II ж. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1995.
7. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский (1640-1702) (к портрету). – Киевская Старина. – 1894. – Т.XLIV. – Кн. 3. – С. 530.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 486
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). /НТШ. – Київ – Львів, 2004. – С. 420-421, 650-651.
10. Там само. – С. 650-651.
11. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С.103.
12. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 486
13. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 428
14. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II. //НТШ. – Київ-Львів – 2006. – С. 365-367.
15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910 – С. 688.
16. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп.3. – Спр. 19328.- Арк. 13зв. 144, 178, 224.
17. Там само – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 162
18. Там само – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 16
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.51, 487
20. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782). //Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – Умань, 1998 - С. 85-86.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910. – С. 688.
22. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 487.
23. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 103.
24. Там само. – С. 136, 138.
25. Там само. – С. 152.
26. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 487.
27. Список водяных мельниц Черниговскаго полка (1742 года) // Черниговские губернские ведомости. – 1872. – № 20.
28. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 222.
29. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 306
30. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 72
31. Там само. – Ф. 51. – Оп.3. – Спр. 19337. – Арк. 211
32. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 349
33. ІР НБУ – Ф.І. – Спр. 66113. – Арк. 1.
34. Там само. – Ф.І. – Спр. 66108, 66110, 66111, 66112.
35. Там само. – Ф.І. – Спр. 66109. – Арк. 1.
36. Там само. – Ф.І. – Спр. 66115. – Арк. 1.
37. Там само. – Арк. 2
38. Там само. – Ф.І. – Спр. 66114. – Арк. 2.
39. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19322. – Арк. 292.
40. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 306.
41. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 2,211
42. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 45.
43. ІР НБУ – Ф.І. – Спр.66114. – Арк.1.
44. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19364. – Арк. 256зв.
45. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 368.
46. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 372.
47. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 218.
48. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 232.
49. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 224,543, 644; Спр. 19357. – Арк. 545; Спр. 19356. – Арк. 380; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С. 488; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83.
50. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 152
51. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 16.
52. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 499.
53. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 211.
54. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 45.
55. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730 года). – Чернигов, 1892. – С. 138.
56. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19331. – Арк.72.

57. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 218.
 58. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 530.
 59. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 67; Спр. 19331. – Арк. 128; Спр. 19337. – Арк. 2, 218; Спр. 19342. – Арк. 185.
 60. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 13.
 61. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 57335. – Арк. 253.
 62. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65
 63. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.12, 18, 20, 23, 37.
 64. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17699. – Арк. 18
 65. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 162
 66. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 144,172,224,543,577,644.
 67. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518,545.
 68. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.35, 36,37.
 69. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19356. – Арк.271,352,380,412.
 70. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.488.
 71. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83, 101.
 72. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868. - № 6,7.
 73. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 168.
 74. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 374,400,493,697.
 75. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 16,639,649.
 76. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 12,32.
 77. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65,86,197,621.
 78. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 19.
 79. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 66706-66718. – Арк. 28.
 80. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 169.
 81. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518.
 82. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С.35,37.
 83. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 352.
 84. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83-84.
 85. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868.- № 6,9.
 86. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 294.
 87. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.//Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 47.
 88. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. – К., 1908. – С. 488-491.

Олексій Мітеров

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Дослідження пореформеного селянського господарства, яке розвивалося в умовах модернізації аграрного сектора економіки і здійснювало перехід від епохи кріпосництва, панування натуральних порядків до ринкових, товарно-грошових відносин займає важливе місце в період реформування сучасного аграрного сектора України. Провідна роль у цьому секторі належала селянському господарству. Селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, виступали головними виробниками матеріальних благ, зберігали та передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу.

Демографічний контекст зумовлений перш за все тим, що його основні показники – щільність, статевікова структура населення, темпи приросту, середня тривалість життя - були тісно пов'язані з такими макроекономічними показниками, як забезпеченість економіки трудовими ресурсами, розмір ринку та величина податкових надходжень. Демографічна поведінка селянина ХІХ – початку ХХ ст. безпосередньо визначалася головним чином його поглядами на

шлюб, сім'ю і дітей. Ці погляди віддзеркалювали звичаєве право, етичні норми і своїм походженням та існуванням були зобов'язані цілому комплексу соціально-економічних чинників, серед яких неможливість існування селянського господарства поза сімейною формою, висока смертність, незабезпечена старість були головнішими. Норми сімейного права не давали селянам ніяких альтернатив: вони були категоричним імперативом¹.

Демографічна характеристика сільського населення в межах всієї Росії докладно розглянута в багатьох працях², але у масштабах України і в тому числі в Чернігівській губернії вивчались лише окремі аспекти проблеми.

Демографічна статистика Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. умовно поділяється на дві основні групи – поточну статистику, що регулярно публікувалась у різних виданнях, і разові обстеження – перепис населення 1897 р., сільськогосподарські переписи і земські подвірні переписи.

Основу демографічної статистики становлять дані про абсолютну кількість та природний рух населення. Збором цих даних у губернії займався Чернігівський губернський статистичний комітет, який потім передавав ці матеріали у Центральний статистичний комітет (ЦСК) МВС Росії. Останні точні відомості про населення губернії в дореформений період були отримані після 10-ої ревізії, що проводилася згідно з указом від 3 червня 1857 р. протягом 1858 р. Дані цієї ревізії були розроблені в 1860 році в ЦСК МВС і видані у вигляді «Списків населених місць Російської імперії»³. У цих списках «перше місце займає дослідження про кріпосне населення, тому що в той час було звернуто увагу уряду на способи відкріплення селян від їх поміщиків...»⁴. Припинення ревізій залишило в розпорядженні уряду основні два джерела відомостей – поліцейський облік та метричні книги. На основі цих двох джерел статистику вів Центральний статистичний комітет, публікуючи дані у своїх виданнях.

Чернігівський губернський комітет визначав абсолютну кількість усього і, зокрема, сільського населення за допомогою поліції та волосних правлінь, які реєстрували наявне населення на певну дату. З 1861 по 1917 рр. ЦСК через місцеві комітети було проведено 5 загальноімперських обчислень – 1863, 1867, 1870, 1883 і 1896 рр.⁵

В інші роки обчислення здійснювалося за такою схемою: природний та механічний рух населення, природний приріст, плюс-мінус кількість переселенців. Загальна кількість народжених, померлих і шлюбів по містах і повітах містилася в додатках до щорічних звітів губернаторів⁶. Ці дані достатньо точно відображали природний приріст населення, але неповною мірою враховували міграційні процеси - як внутрішні (між губерніями, містами і селами), так і зовнішні (еміграцію і імміграцію). Останні, як такі, що мали порівняно незначні масштаби, не робили значного впливу на сумарну чисельність населення, але втрали через неповне врахування внутрішньої міграції були значно суттєвішими. З 1906 р. ЦСК МВС намагався корегувати свої розрахунки, вводячи поправки на переселенський рух, що поширювався, але система підрахунку чисельності населення не дозволяла повною мірою запобігти неодноразовому обліку мігрантів – за місцем постійного проживання (прописки) і місцем перебування. В результаті дані ЦСК МВС певною мірою завищували чисельність населення, і цю обставину слід мати на увазі при використанні тогочасних статистичних матеріалів⁷.

Дані про абсолютну кількість та природний рух населення публікувалися у спеціальних виданнях губернських статистичних комітетів та ЦСК. Чернігівський губернський статистичний комітет у своїх щорічних виданнях «Календарь Черниговской губернии»⁸, поряд з іншими статистичними відомостями по Чернігівській губернії, наводив цифри по абсолютній кількості населення (усьому, міському та сільському) із розподілом по віросповіданнях та станах, а також про природний рух населення (загальна кількість народжених, померлих, кількість шлюбів). Крім того, дані за більшість років про природний рух населення містяться в працях статистичного відділення при Чернігівській губернійській земській управі та Чернігівського губерньського статистичного комітету⁹.

Дані по абсолютній кількості населення, як й інші статистичні зведення, ЦСК публікував у своїх багатотомних виданнях «Статистический временник Российской империи», «Статистика Российской империи» та «Статистический ежегодник России». Починаючи з 1893 р. ЦСК у своїх виданнях по врожайній статистиці у «Статистике Российской империи» наводив приблизну кількість сільського населення.

Інформація про природний рух населення друкувалася в окремих випусках «Статистического временника Российской империи» та «Статистики Российской империи» під заголовком «Движение населения в Европейской России». Наводилися дані окремо по чоловіках та жінках, про народження по місяцях, про кількість багатоплідних народжень, про кількість незаконнонароджених, про розподіл шлюбів по місяцях, за сімейним станом та віком, про померлих по місяцях та за віком (до 1883 р. - по однорічних, а з 1883 по 1910 р. по п'ятирічних вікових групах) та ін.

Уперше найповніші і найточніші дані про населення в Російській імперії отримали в 1897 р., коли був проведений перший одноденний перепис населення¹⁰. Перепис дає відомості по абсолютній кількості населення, по розподілу на стани, віросповідання, матеріали по статевіковому і сімейному стану населення, дані про кількість та розмір господарств, наявність та кількість найманих робітників, про основні заняття населення. Ці дані є цінним матеріалом для вивчення соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії.

Обчислення ЦСК, що проводилися після перепису 1897 р., піддавалися критиці вже в період їх публікацій. Джерелом завищеної оцінки механічного приросту населення був недостатній облік вибулих, який мав декілька причин: 1) вибулі з сільських місцевостей враховувались у кількості міського населення на основі даних прописки, але не віднімалися з сільського населення; 2) переселенський рух з Європейської Росії в Сибір та з північних губерній у півдні відображався в розрахунках чисельності населення односторонньо. Люди, що переселилися, додавалися в місця поселення, але не завжди віднімалися в місця виселення. Так, у «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1914 р. наведено дані про рух чисельності населення губернії за 1870-1911рр., вираховані Центральним статистичним комітетом. При цьому вказувалося: «Оскільки за останні роки точного обліку населення не було, а кількість його вираховувалася додаванням середнього щорічного приросту, то судити про справжнє збільшення чи зменшення населення не видається можливим. За даними Центрального статистичного комітету населення Чернігівської губернії обчислювалось 3 млн. душ, а за даними місцевого губернського статистичного комітету 2 млн. 826 тис. душ обох статей. Можна вважати, що і останні цифри значно вищі справжніх...»¹¹. Навіши дані з різних джерел про населення Суразького повіту, автори «Земского сборника» відмічали, що така велика різниця пояснюється, певне, значною кількістю тих, хто виселився по даному повіту і до 1909 р. в облік не включався. Про те, наскільки перебільшеними можуть бути розрахунки про чисельність населення окремих губерній, якщо не брати до уваги розміри переселень, попереджає А. Рашин¹². На основі опублікованих матеріалів про переселення до Сибіру з восьми губерній за 1906-1912 рр.¹³ він робить висновки, що в середньому за сім років із щорічного приросту населення переселилося в Сибір з Чернігівської губернії – 48%. До того ж граничні межі коливань по окремих роках за період 1906-1912 рр. становили 7,9-102,0 на 100 душ середнього річного приросту.

Дані про абсолютну кількість населення на кінець періоду, що розглядається, дають матеріали сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр. Переписи 1916 та 1917 рр. ускладнювалися необхідністю урахування в складі населення кількості біженців з окупованих і прифронтових територій та виключенням мобілізованих в армію. Недоліками перепису 1916 р. було й те, що перепис реєстрував тільки наявне населення та відсутніх не більше одного місяця, записи проводилися загальним підсумком, а не поіменно, що приводило до звичного у таких випадках

зменшення населення¹⁴. Проблема використання даних переписів 1916 та 1917 рр. полягає ще й у тому, що у зв'язку зі складнощами в їх проведенні (Перша світова війна, Лютнева революція) організатори вимушені були вдаватися до уточнення чисельності населення. Це було зроблено на засіданні «Статистичної наради» 27 червня 1917 р.¹⁵ і проведенням паралельних обчислень¹⁶. Перепис 1916 р. містить дані по загальній кількості господарств по повітах та кількості сільського населення по чоловічій та жіночій статях. Всеросійський земельний та сільськогосподарський перепис 1917 р. обчислив загальну кількість господарств, абсолютне населення і найманих робітників. При певних вадах і меншій точності, ніж матеріали перепису 1897 р., придатність даних переписів по населенню цілком можлива для аналізу.

Абсолютна кількість сільського населення Чернігівської губернії, за даними 10-ої ревізії¹⁷ 1859 р., становила 1313,6 тис. чол.: 633,8 тис. – чоловіки і 679,8 тис. – жінки. На 4 січня 1914 р., за обчисленням ЦСК, в губернії нараховувалося 2794,7 тис. сільського населення: 1386,8 тис. чоловіків та 1407,9 тис. жінок¹⁸. За пореформений період сільське населення зросло на 1481,1 тис. чоловік (на 112,8%, або в 2,1 разу). Абсолютний середній приріст становив 27,9 тис. чол., а середньорічний темп приросту – 1,40 %. Період подвоєння населення, таким чином, дорівнював 49,3 року¹⁹.

Кількість селянського стану за результатами 10-ої ревізії визначається як 1227,3 тис. чол. На початок 1914 р. кількість селян становила приблизно 2548,8 тис. чол.²⁰ Селянське населення зросло на 107,7 %, або в 2,1 разу. Відносна частка селян за переписом 1897 р. становила 85,9 %, а в сільській місцевості частка селян доходила до 91,2 %. Найбільш «селянським» був Козелецький повіт (91,6 %), найменш – Новозибківський (77,8 %). Для певної частини людей, яких статистика того часу відносила до селян, заняття сільським господарством переставало бути головним або важливим другорядним заняттям. За переписом 1897 р., частка людей, для яких головним засобом існування було заняття сільським господарством, становила у всьому населенні 78,87 %, або 1812,4 тис. чоловік, серед яких 341,1 тис. – самостійні працівники, решта – 1471,3 тис. – члени їх сімей²¹. Причому для 1800,5 тис. чол. (99,4 %) головним заняттям було землеробство і лише 3949 чол. (0,2 %) спеціалізувалися на тваринництві²².

Головною умовою забезпечення екстенсивного розвитку господарства була достатня забезпеченість селян землею. У зв'язку з цим важливим показником є густота населення. Швидкий приріст населення призводив до значного зростання його щільності. Якщо у 1859 р. на 1 кв. версту в сільській місцевості Чернігівської губернії припадало 28,5 чол., то в 1913 р. – 60,7 чол. (зростання на 113 %). Найменшу щільність населення мали повіти, розташовані від правого берега Десни до північного та західного кордону губернії. Вся південно-східна частина губернії була заселена вище середньої щільності.

Важливими чинниками, що впливали на характер демографічної поведінки населення, були віросповідання, національність та письменність. Майже все сільське населення губернії сповідувало православ'я. Перепис 1897 р. нарахував 1984,0 тис. православних, або 95 % від загальної кількості сільського населення губернії.

Матеріали перепису 1897 р. містять дані про розподіл населення за рідною мовою. Ці дані збігаються з даними розподілу населення за національностями²³. Сільська місцевість Чернігівської губернії була переважно україномовною: людей, для яких рідною мовою була українська, перепис нарахував 1526,1 тис., або 68,2 %. На другому місці стояла російська – 495,9 тис., або 21,4 %. На інші мови припадало 10,4 %, в тому числі на білоруську – 7,2 %, єврейську – 2,9 %. Слід підкреслити, що значний відсоток поширення російської мови можна пояснити наявністю в складі губернії чотирьох так званих «російських» повітів – Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького (тепер райони Брянської області Росії). При порівнянні даних про національний склад Чернігівської губернії за переписом 1897 р. і ревізією 1859 р. виявляється їх значна розбіжність. У «Списках населених мест по сведениям 1859 года» частка українців (малоросіян) у повітах з містами подається як 85,6 %, росіян – 6,1 %, білорусів – 5,6 %. У матеріалах

перепису 1897 р. відповідно – 66,4 % , 21,6 % і 6,6 %²⁴. Розбіжність пояснюється тим, що інформація була одержана різними шляхами. Якщо в 1859 р. дані про національний склад були вибрані з приходських списків населених місць²⁵, то в 1897 р. перепис проводився шляхом безпосереднього опитування населення, і інформація про національну приналежність виходила від самих опитуваних. На 100 осіб припадало селян: серед росіян – 79,4, серед українців – 93,3, серед білорусів – 97,7²⁶.

Письменних у селах Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. було 338,4 тис., або 16,2 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, процент письменних був ще меншим: 27,7 % - для чоловіків, 5,3 % - для жінок, 12,3 % - для обох статей. У «Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года» по Чернігівській губернії наведені відомості письменності населення по вікових групах та по статі²⁷. Привертає увагу досить значний відсоток письменності серед чоловіків. Так, рівень письменних у віці від 10 до 29 років становив у губернії 53,8 %, містах - 74,5 %, повітах – 51,6 %.

Статеву структуру населення залежить від спільної дії трьох чинників: так званого вторинного співвідношення статей, диференціальної смертності, тобто від різниці смертності чоловіків і жінок у різному віці, та статевої різниці в інтенсивності міграції. Перший фактор (вторинне співвідношення статей) є практично незмінним і однаковим для всього населення (на кожну 1000 новонароджених завжди припадає приблизно 512 хлопчиків та 488 дівчаток), тому вирішальна роль належить диференціальній смертності та статевої різниці в інтенсивності міграції, які залежать від наявних соціально-економічних умов²⁸. Статевікова структура сільського населення Чернігівської губернії в 1897 р. наведена в таблиці 1.

Таблиця 1.

**Статевікове групування сільського населення
Чернігівської губернії в 1897 р.²⁹**

Вікова група	Абсолютні дані (тис. чол.)			Відносні дані (%)			Сукупний % разом
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	
Менше 1р.	39666	40122	79788	3,9	3,7	3,8	3,8
1-4 р.	131262	131930	263192	12,9	12,3	12,6	16,4
5-9 р.	137707	140676	278383	13,6	13,1	13,3	29,7
10-14 р.	120631	120680	241311	11,9	11,3	11,6	41,3
15-19 р.	100885	112587	213472	9,9	10,5	10,2	51,5
20-24 р.	66952	84498	151450	6,6	7,9	7,3	58,8
25-29 р.	70667	78972	149639	7,0	7,4	7,2	66,0
30-34 р.	62902	70112	133014	6,2	6,5	6,4	72,4
35-39 р.	58504	60677	119181	5,8	5,7	5,7	78,1
40-44 р.	47737	51494	99231	4,7	4,8	4,7	82,8
45-49 р.	42807	42719	85526	4,2	4,0	4,1	86,9
50-54 р.	35936	41354	77290	3,5	3,9	3,7	90,6
55-59 р.	31637	28856	60493	3,1	2,7	2,9	93,5
60-64 р.	27411	29224	56635	2,7	2,7	2,7	96,2
65-69 р.	16598	14419	31017	1,6	1,3	1,5	97,7
70-74 р.	12645	13531	26176	1,2	1,3	1,2	98,9
75-79 р.	6135	4712	10847	0,6	0,4	0,5	99,4
80-84 р.	3900	3700	7600	0,4	0,3	0,4	99,8
85 р. і більше	1958	1687	3645	0,2	0,2	0,2	100,0
Невідом. вік	292	276	568	-	-	-	-
Разом	1016175	1072226	2088401	100,0	100,0	100,0	-

Первинні дані перепису демонструють значні виступи у вікових групах, що закінчуються на 0 і 5. Тут спостерігається таке явище, як вікова акумуляція. Наявність вікової акумуляції як результату систематичного викривлення даних про вік при переписах та опитуваннях пов'язана з різними причинами, перш за все з культурним рівнем населення³⁰. Висока частка дітей і мала частка доживаючих до похилого віку свідчить про те, що для населення чернігівського села був характерний так званий доіндустріальний тип відтворення населення, якому властиві висока народжуваність і смертність. Більше половини населення припадало на вікову групу 0 -19 років. Половину сільського населення (51,5 %) становили люди у продуктивному віці³¹.

За своїм сімейним станом сільське населення Чернігівської губернії на момент перепису 1897 р. розподілялося так: у віці до 20 років майже усі хлопці і дівчата були неодруженими і незаміжніми. Починаючи з вікової групи 20-29 років, переважна більшість населення перебувала у шлюбному стані, і тільки в групі літніх жінок – від 60 років і вище вдів було більше, ніж тих, хто перебував у шлюбі (відповідно 564,2 та 401,7 на 1000 всіх жінок у цій віковій групі). У віці від 15 до 39 років у шлюбі перебували 57,0 % чоловіків і 63,2 % жінок. У віковому інтервалі 40 – 59 років кількість перебуваючих у шлюбі становила 92,0 % чоловіків та 79,6 % жінок, вдівців налічувалося відповідно чоловіків - 6,3 %, жінок - 17,6%³².

Аналіз кількості років, що прожила у певному сімейному стані одна людина з умовного покоління сільських жителів Чернігівської губернії, в 1897 р. у віковому інтервалі 17-49 років свідчить про те, що як чоловіки, так і жінки більшу частину свого життя перебували у шлюбі: відповідно 25 років 5 місяців та 26 років 1 місяць. Кількість років, що були прожиті до шлюбу, у чоловіків більша, аніж у жінок (7 р. 1 міс. та 5 р. 1 міс.). Натомість жінки у віці від 17 до 49 років значно довше перебували у розлученні, ніж чоловіки (1 р. 6 міс. та 7 міс. відповідно).

Родина була для селянина первинним господарським осередком. Перепис 1897 р. нарахував 363,5 тис. господарств, з яких 352,2 тис. (96,9 %) – сімейні; 9,7 тис. (2,7 %) - одиночні; решту – 1,6 тис. (0,4 %) склали інші типи. Сім'ї в чернігівських селах були великими. Господарства розміром від 6 чоловік і більше становили 50,8 % від усіх сімейних господарств. У середньому на одне сімейне господарство в сільській місцевості припадало 5,8 чол. Родини кількістю від 10 чол. також не були рідкістю³³. Отже, селянський сімейний двір виступав основною виробничою одиницею, на ньому трималися всі господарські зв'язки. Селянський двір діяв як згуртований елемент соціальної організації з розподілом праці, влади і престижу по традиційних прописаних сімейних настановах. Двір являв собою основу виробництва, споживання, відношення власності, соціалізації та громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги³⁴. Без родини не було господарства, яке потребувало і чоловічої, і жіночої, і дитячої праці, як і допомоги від літніх членів сім'ї.

Пореформене село Чернігівської губернії характеризувалося високою шлюбністю. Високі показники шлюбності, як і ранні шлюби, в першу чергу серед численого сільського населення, значно впливали на ріст народжуваності. В Європейській Росії в 1861-1870 рр. на 1000 душ населення припадало 10,3 шлюбу, в 1901-1911 рр. – 8,4. У 1886 р. для Глухівського повіту цей показник становив 10,2³⁵. Слід відзначити, що в результаті введення в 1874 р. загальної військової повинності в наступні роки намітилося деяке зниження показників шлюбності³⁶. Крім того, в землеробських губерніях існував тісний взаємозв'язок між зниженням рівня шлюбності, зростанням щільності населення та зниженням кількості землі, яка оброблялася на душу населення. В 11 чорноземних губерніях (Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Рязанська, Саратовська, Тамбовська, Тульська, Харківська та Чернігівська) коефіцієнт кореляції (r) між зниженням шлюбності у 1861-1900 рр. та зменшенням кількості орної землі та угідь на душу населення виявився високим – r = 0,708. Це вказує на те, що, починаючи з середини

XIX ст., зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на зниження рівня шлюбності. В кінці XIX – на початку XX ст. рівень шлюбності у вказаних губерніях перебував у значній залежності від кількості землі ($r=0,717$), при тому, що в 1861–1865 рр. така залежність була відсутня ($r=0,102$)³⁷. Залежність між забезпеченістю землею та шлюбністю була відображенням того, що у зв'язку з аграрним перенаселенням виявилася тенденція до збідніння, оскільки загальна доходність селянських господарств теж знижувалась. Відсоток заміжніх жінок у віці 15 років і старше, за даними перепису 1897 р., становив у губернії 63,7 %, містах – 51,1 %, повітах – 65 %.

Розлучення серед сільського населення було надзвичайно рідкісним явищем. За даними перепису 1897 р., серед сільського населення Чернігівської губернії розлучених налічувалося серед чоловіків 2 на 10000 душ, серед жінок – 3 на 10000. Народні традиції та норми церковного права робили добровільне розірвання шлюбу практично неможливим. Жорсткі вимоги до розлучення були продиктовані не тільки церковним статутом, але й економічними умовами життя селянської родини. Адже при розлученні або смерті дружини руйнувалося традиційне співвідношення чоловічих і жіночих рук, необхідне для нормальної виробничої діяльності.

Високий рівень шлюбності при психологічній налаштованості на багатодітність передбачав високу народжуваність. У Чернігівській губернії в 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб припадало 4,6 народження. (У Харківській губернії – 5,0, Полтавській – 4,4, по Європейській Росії приходилося 5,3 народження, найбільша кількість – 6,6 - 6,8 відмічалася в Тульській, Пензенській, Тамбовській, Нижегородській губерніях)³⁸.

Протягом усього пореформеного періоду, незважаючи на поступове зниження, особливо на початку XX ст., народжуваність у сільського населення Чернігівської губернії була на дуже високому рівні. Якщо в цілому по губернії народжуваність становила 47,2 народженою на 1000 населення, серед сільського населення цей показник дорівнював майже 52 народжених³⁹. Такий високий показник свідчить, що народжуваність перебувала на фізіологічній межі і в умовах відсутності її штучного регулювання кількість дітей в сім'ї залежала виключно від репродуктивних можливостей жінки.

Таблиця 2.

Народжуваність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁴⁰

Кількість народжених на 1000 населення											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	Сер.
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1861-
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	1913
54,9	52,3	50,1	46,1	48,1	48,5	47,6	47,2	44,1	41,1	39,7	47,2

Висока народжуваність села пояснюється причинами економічного характеру. Дієздатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Враховуючи те, що із кількості народжених дітей до 15 років доживало трохи більше половини – 53,8 %⁴¹, батьки, якщо бажали мати кількох дорослих дітей, які б допомагали їм у житті та утримували у старості, мусли народжувати їх удвічі більше. Багатодітність освячувалася церквою, переривання вагітності та взагалі ухилення від народження дітей вважалося і церквою, і селянами гріхом.

З поширенням емансипованості жінок у губерніях сільськогосподарської спеціалізації почала скорочуватись народжуваність.

Зниження народжуваності узгоджується зі зміною земельної забезпеченості селянства. Деякі сучасники відзначали зв'язок народжуваності з коливаннями

врожаїв та хлібних цін, з харчуванням, добробутом населення, з фізичними навантаженнями⁴². Особливої уваги серед факторів, що знижували народжуваність, заслуговують відхід селян на сезонні роботи та масовий переселенський рух, який розгорнувся в останній чверті XIX ст.

У другій половині XIX – на початку XX ст. смертність серед сільського населення була на дуже високому рівні. В 1861-1865 рр. у Чернігівській губернії на 1000 душ населення припадало 38,5 померлих. Особливо високою була дитяча смертність. У Новозибківському повіті в 1884-1886 рр. на тисячу померлих припадало 407,8 немовляти, дітей у віці від 1 до 2 років – 106,1, від 2 до 5 – 119,3. Середній віковий коефіцієнт смертності для цих вікових категорій становив відповідно 292,8; 53,1; 38,1 на тисячу душ населення⁴³. У Глухівському повіті для 1 – 2-річних дітей коефіцієнт смертності становив 104,0, для 2 – 5-річних – 164,53 на тисячу⁴⁴. В Борзнянському повіті у 1887-1888 рр. співвідношення померлих у віці до 1 року до кількості тих, що народилися, становило 19,8%, а померлих у віці від 1 до 10 років до загальної кількості померлих – 35%.

Таблиця 3.

Смертність дітей у віці до 5 років у Чернігівській губернії за 1867-1881, 1887-1896, 1908-1910 рр.⁴⁵

Роки	Померло на 1000 народжених			
	У віці до 1 року		У віці до 5 років	
	Чернігівська губернія	Європейська Росія	Чернігівська губернія	Європейська Росія
1867-1881	211	271	401	423
1886-1897	229	274	392	432
1908-1910	209	253	347	389

Висока смертність немовлят відігравала роль стихійного регулятора відтворення сільського населення. Аналіз показує, що смертність немовлят (у віці до 1 року) протягом усього пореформеного періоду перебувала практично на одному рівні і становила близько 216 на 1000 народжених⁴⁶. У середньому вмирало майже кожне четверте немовля. Для сільської місцевості цей показник був ще вищими і становив, наприклад, у 1884 -1886 рр. для Глухівського повіту 271,8, для Новозибківського - 292,8 на 1000 населення⁴⁷. До того ж дитяча смертність враховувалася далеко не повністю, оскільки значна частина немовлят помирала до хрещення, деяка частина народжувалась мертвими. Найбільша кількість немовлят, приблизно кожен четвертий, вмирала у літні місяці. Причиною були кишкові хвороби, властиві для цієї пори року. Від проносу в 90-і рр., за даними доктора медицини Г.І. Попова, гинуло від 17 до 30 % грудних дітей⁴⁸. Звітуючи за перше півріччя 1889 року, губернський земський лікар Є. Святловський наводить дані про те, що в Чернігівській губернії на наявне населення – 1810358 чол. налічувалось 68 земських лікарів та 224 фельдшери. В середньому одному лікарю доводилося обслуговувати майже 28,5 тис. населення на території 732 кв. версти. Якщо в Бахмацькому повіті на лікаря припадало 19310 жителів та 354,2 кв. версти, то в Стародубському відповідно – 37541 та 977,5, а в Глухівському – 54577 та 1363,0⁴⁹.

Великою загрозою для життя були інфекційні хвороби. Від дифтериту, скарлатини, віспи, кашлюку, кору, дизентерії страждали переважно діти. На Чернігівщині серед дітей до 15 років, що захворіли дифтеритом, вмирало - 35,1%, скарлатиною - 15,0 %, віспою - 16,9 %, дизентерією - 6,5 %⁵⁰.

Із таблиці 4 видно, що протягом пореформеного періоду відбувалося поступове зниження смертності, особливо цей процес прискорився на початку ХХ ст. Зменшення смертності з 1861-1865 рр. по 1911-1913 рр. становило 45,2 %.

Таблиця 4.

Смертність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁵¹

Припадало на 1000 населення померлих											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	В середньому за 1861 - 1913
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	
38,5	37,5	39,5	30,9	33,2	31,7	30,6	29,0	26,1	24,2	21,1	31,1

На думку відомого російського історика-демографа В.М. Кабузана, благотворний вплив на процес відтворення населення мали відсутність тривалих воєн, скорочення термінів військової служби, певні успіхи медицини, особливо земської, і зміцнення товарно-економічних зв'язків між регіонами країни, що значно послабляли вплив місцевих недородів, отже, голоду⁵². Зниження смертності було прямо пов'язане з тією подією, з якою воно збіглося в часі, - з відміною кріпацтва, перш за все панщини. 4-5 днів на тиждень, що вивільнилися, дозволили матерям приділяти більше уваги своїм дітям, а люди похилого віку та підлітки могли цілком безперешкодно сконцентруватися на догляді за малолітніми.

Порівняльний аналіз основних показників природного руху населення з іншими країнами дає повнішу картину демографічної поведінки сільського населення губернії. Специфіка демографічної ситуації на Чернігівщині (як і в інших губерніях України) полягала в тому, що тут була велика частка сільського населення – 89,2%. У Франції сільське населення становило 58,8%, Німеччині – 43,9%, Англії – 22,0% (табл. 5).

Таблиця 5.

Кількість і щільність населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1913 р.⁵³

	Населення об. ст.(тис.)	Площа кв. верст (тис.)	Населення на кв. версту	% сільського населення
Австрія	28996	264	109,8	
Англія	42032	202	207,8	22,0
Німеччина	67812	476	142,5	43,9
Франція	39629	472	83,9	58,8
Канада	7207	8478	0,9	-
США	98781	6899	14,3	58,5
Російська імперія	178379	19156	9,3	85,0
Єв. Росія (51 губ.)	128864	4251	30,3	85,6
Україна (9губ.)	32639	453	72,0	84,8
Чернігівська губ.	3131,5	46	68,0	89,2

Жодна з іноземних країн, показники яких порівнювалися з аналогічними по Чернігівській губернії, не мала такої високої народжуваності і смертності. Коефіцієнти шлюбності були найнижчими, а коефіцієнти розлученості одними з

найнижчих (поступалися лише Австрії) (табл. 6). Завдяки високій народжуваності і поступовому зниженню смертності Чернігівська губернія в 1897-1910 рр. мала найвищий, порівняно з країнами, що аналізувалися, коефіцієнт природного приросту – 16,9%. Для порівняння, цей же показник за ці роки становив у Європейській Росії - 16,1%, Франції - 1,1%, Англії - 11,7%, Німеччині - 14,4%, Австрії - 10,9%, Італії - 11,4%.

Середня тривалість життя сільського населення була на 20 років меншою, ніж в Англії, на 18, ніж у США, на 16, ніж у Франції. Така низька тривалість життя населення Чернігівської губернії зумовлювалася дуже високою смертністю, особливо серед немовлят та дітей.

Таблиця 6.

Загальні коефіцієнти природного руху населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1850-1900-х рр.⁵⁴

Період рр.:	Росія	Австрія	Англія	США	Німеччина	Франція	Японія	Черн. губ
Народжуваність								
1850-і	51,5	37,8	34,1	45,3	35,4	26,4	-	45,9
1880-і	50,3	38	32,9	39,8	37	24,2	26,9	50,1
1900-і	47,2	34,9	28,7	31,2	33,6	20,7	32,1	47,2
Смертність								
1850-і	39,8	32,1	22,1	19,5	26,6	23,9	-	38,8
1880-і	35,4	29,5	19,2	18,4	25,36	22,1	19,6	33,2
1900-і	30,2	23,7	16,9	15,8	19,3	19,8	20,9	26,1
Шлюбність								
1850-і	20,6	15,9	16,9	19,2	15,7	16	-	10,0
1880-і	18,4	15,6	14,9	17,4	15,5	14,8	16,3	10,3
1900-і	17	15,6	14	21	16,1	15,5	17,5	8,4
Розлученість								
1850-і	0,028	0,11	0,01	0,60	0,18	0,04	-	-
1880-і	0,032	0,02	0,03	0,84	0,25	0,07	-	-
1900-і	0,029	0,02	0,04	1,6	0,40	0,18	2,2	0,025

Таким чином, селянське господарство Чернігівської губернії мало значні трудові ресурси, які дозволяли в повному обсязі проводити обробіток землі навіть з використанням традиційних знарядь праці, а також підтримувати розвиток скотарства. Впродовж всього пореформеного періоду Чернігівщина залишалася селянською як за становою структурою – 9/10 складала селяни, так і за трудовим складом і способом життя – 4/5 населення основний прибуток отримували за рахунок ведення власного сільського господарства. Крім того, значна кількість селян знаходила застосування у сфері промислових занять, перебувала в стані неповної зайнятості. Це ставало серйозною соціальною та економічною проблемою, яка ускладнювала розвиток пореформеного села. Аналіз демографічної ситуації дозволяє зробити висновок, що протягом усього пореформеного періоду панував так званий другий тип демографічного переходу⁵⁵, для якого характерні зниження смертності та висока народжуваність. Хоча режим відтворення населення у другій

половині XIX – на початку XX ст. повільно вдосконалювався, він усе ще залишався неймовірно важким. Селянська сім'я несла величезні витрати за народження і виховання нового покоління, які майже наполовину виявлялися марними через величезну дитячу смертність. Такі раціональні і нераціональні витрати перешкоджали зростанню добробуту. Збільшення щільності населення постійно примушувало людей шукати способи боротьби з відносним перенаселенням. Такими способами стали скорочення народжуваності та зменшення кількості дітей у родині, збільшення віку вступу до шлюбу, переключення населення із сільського господарства в промисловість, ремесло і торгівлю, участь у колонізації нових земель. Колонізація як спосіб боротьби з перенаселенням тривалий час була найоптимальнішою для сільського населення, бідного капіталом і багатого робочими руками. З кінця 1890-х років намічаються тенденції переходу до третьої фази: зниження рівня народжуваності та природного приросту. Це був важкий процес зламу старих стереотипів, традицій, тому він розтягнувся на декілька десятиріч і закінчився тільки в середині XX ст., коли остаточно завершився перехід від традиційного до раціонального або сучасного типу відтворення населення.

Джерела та література:

1. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С.83 - 104.
2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. ; Брачность, рождаемость, семья за три века. / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979.; Моисеенко Т.Л. О методах изучения «демографического перехода» («революции»). Обзор литературы // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – нач. XX в.): Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Вып.1. – Таллин, 1986. – С. 154 -161.; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (в конце XIX в. – 1917 г.) // История СССР. 1980. №3.; Водарский Я.Е., Кабузан В.И. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода // Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи. – М., 1989. – С.110-119.; Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. - №2. – С. 28-54.; Морозов С.Д. Население России на рубеже XIX – XX веков // Отечественная история. – 1999. - №4 – С. 32-46.; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897 – 1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С. 62-87.; Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724 – 1916 гг. // История СССР. - 1957. - № 1.
3. Списки населенных мест Российской империи. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1866.; Статистические таблицы Российской империи. Вып. 2.: Наличное население империи за 1858 год.– СПб., 1863.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – В 2-х т. – Том 1 - Чернигов, – 1898. – С. 38.
5. Статистический вестник Российской империи. Сер. I. Вып. I; Сер. II. Вып. 1-25; Сер. III. Вып. 1-25. – СПб., 1866 – 1890.; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб., 1887-1906.
6. Обзор Черниговской губернии за 1878-1906 гг.: Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниг. губернатора. – Чернигов, 1879-1906.; Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета МВД. – СПб., 1913. – С. 80.
7. Кабузан В.М. О достоверности учета населения России (1858-1917)//Источниковедение Отечественной истории. – М., 1982. – С.112,113,116; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1917гг.//Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. – С.62-82.
8. Календарь Черниговской губернии на 1886 – 1912 год / Черниг. губ. стат. ком. – Чернигов, 1885-1912.
9. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877.; Записки Черниговского статистического комитета. – Кн. 1 (1866), Кн. 2, вып.1-2 (1868), Кн. 2, вып.1-6 (1868-1872). – Чернигов, 1866-1872.; Отчет Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1901-1904.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1905.
11. Земский сборник Черниговской губернии за 1914 г., вып I, ч. II. – Чернигов, 1914. – С. 20-22.
12. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 22-23.
13. Переселения в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. - Изд. Бюро Южно-Русской областной

земской переселенческой организации. 1913. – С. 46-47.

14. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР. – 1961. - № 6. – С.103-105.

15. За даними перепису 1916 р. чисельність населення сільської місцевості Чернігівської губернії складає 2103 426 чол., за обчисленням «Статистичної наради» - 2235800. (Див. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.108-109.

16. У переписі 1917 р. населення Чернігівської губернії обчислювалось як 1) наявне, з урахуванням біженців і виключенням мобілізованих – 2541816 чол.; 2) постійне – 2822045 чол. У той же час наявне населення за даними обчислення ЦСК МВС складало 2998457 чол., постійне населення за даними обчислення статистичного відділу Міністерства землеробства дорівнювало 3082596 чол. (Там само. – С. 103.)

17. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб. 1866. – С. 41.

18. Статистический ежегодник России. 1914 год. – Пг., 1915. Отд. 1. - С. 33-57.

19. Середньорічний темп приросту обчислюється за формулою: $r = 10 \frac{\log Pt - \log P_0}{T} - 1$; або $r = \frac{\ln Pt - \ln P_0}{T} \cdot 100$, де P_0 – початок, P_t – кінець ряду. Період подвоєння обчислюється за формулою: $T = \ln 2 / r$; де r – середньорічний безперервний коефіцієнт приросту населення у процентах.

20. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXVI; Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 42. Статистический ежегодник России. 1914 год. – С. 33-57. ЦСК наводить відомості по всьому та по сільському населенню. Кількість селян ми обчислили шляхом добутку кількості всього населення на коефіцієнт частки селян, визначений на основі перепису 1897 р.

21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XXII, 284.

22. Там само. – С. 190,191.

23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

24. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния.. – СПб., 1866. – С. XXX. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

25. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXX.

26. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XIX.

27. Там само. – С. XXI.

28. Медков В.М. Демография. М., 2005. – С.112-113.

29. Обчислено на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. 12-13;

30. Обчислення величини вікової акумуляції проводиться за допомогою індексу Уіпля. Для населення Росії індекс Уіпля дорівнював в 1897 р. – 175, в 1926 р. – 151, в 1979 р. – 101 і в 1989 р. – 98 (Медков В.М. Вказана праця. - М., 2005. – С. 126-128.). У даному випадку це ще одне свідчення низької загальної культури сільського населення Чернігівської губернії.

31. Традиційно в статистиці продуктивним віком для чоловіків вважають 18-60 років, для жінок – 16-55 років.

32. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., – С. XX.

33. Там само. - С. XVI -XVII.

34. Кучумова Л.И. Крестьянский двор и семья в общине Европейской России второй половины XIX в. // Крестьянское хозяйство: история и современность. Мат-лы Всеросс. научн. конф. Ч. 1. - Вологда, 1992. -С.47.

35. Обчислено на основі: Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 87 – 147.

36. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 170-171.

37. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - В 2 т. – СПб., 2003. – Т.1. – С. 173.

38. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.182-183.

39. Там само. – С.165,166.

40. Там само. – С. 167-168.

41. Там само. – С. 195-196.

42. Архангельский Г.И. Влияние урожаев на браки, рождаемость и смертность в Европейской России // Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене. – Т. 1. - СПб., 1872. - С. 235-288; Покровский В.И. Влияние урожаев и хлебных цен на естественное движение населения // Чупров А.И., Постников А.С. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 2. -СПб., 1897. - С. 177-238.

43. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 9 -10. – С. 78.
 44. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 96.
 45. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 198-199.
 46. Там само. – С. 195-196.
 47. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 143; № 9 -10. – С. 78.
 48. Федоров В.А. Мать и дитя в русской деревне (кон. XIX – нач. XX в.) // Вестник МГУ. 1994. № 4. - С. 19.
 49. Отчет за первое полугодие деятельности губернского земского врача (1 февраля – 1 августа 1889 года). – Чернигов, 1889. – С. 9.
 50. Там само. – С. 18.
 51. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.187 -188.
 52. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселение (1719 – 1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996.
 53. Статистический ежегодник России. 1914 г. - Пг., 1915. Отд. 1. – С. 33-57.
 54. Миронов Б.Н. История в цифрах: Математика в исторических исследованиях. – Л., 1991. – С. 134; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. Т.2 – С. 377-417.
 55. Згідно цієї теорії, усі країни й народи проходять у своїй демографічній історії певні фази (типи) відтворення населення. Перший тип – примітивний – для нього характерний високий рівень народжуваності та смертності. Народжуваність ледь перевищує смертність, природний приріст дуже низький. Для другого типу характерні зниження смертності й традиційно висока або зростаюча народжуваність. На третій фазі відбувається зниження рівня народжуваності в той час, коли зниження рівня смертності уповільнюється, відповідно скорочується і природний приріст. Четвертий рівень характеризується стабілізацією народжуваності й смертності на низькому рівні, припиненням зростання населення. – Борисов В.А. Демографія. – М., 1999. – С.185-189.

Олена Терещенко

ШАБАШ ВІДЬОМ У ВІРУВАННЯХ РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ХІХ ст.

(західноєвропейські паралелі)

Уявлення про шабаш відьом є невід'ємною складовою європейської народної культури, а також судових процесів проти обвинувачених у чаклунстві, що набули масовості у XVI-XVIII ст., а подекуди навіть у першій половині ХІХ ст. На території слов'янських країн і, зокрема в Росії та Україні, ці вірування також присутні. Численні етнографічні та фольклорні записи фіксують народні уявлення про цей феномен протягом усього ХІХ сторіччя. Однак досі у вітчизняній історіографії не має жодного спеціалізованого дослідження, присвяченого цій проблемі. І це при тому, що стереотип шабашу в українській та російській культурі значною мірою відрізняється від європейських традицій.

Даний факт змушує пильніше поглянути на російські та українські джерела, що могли б пролити світло на цю проблему. Метою даного дослідження є узагальнення характерних рис шабашу в уявленні українського та російського селянства. Також ми спробуємо прослідкувати ставлення влади та церкви до подібних забобонів та становище самої відьми у селянській громаді після висунення їй звинувачень. Одним із завдань роботи також є виявлення західноєвропейських паралелей цих вірувань та їхніх архаїчних міфологічних коренів, зокрема зв'язку із культом родючості.

Слід зазначити, що походження уявлень про шабаш уже неодноразово досліджувалося в західній історіографії. Однією з найвідоміших є праця італійського дослідника Карло Гінзбурга, де він одним із перших показав зв'язок західноєвропейських уявлень про шабаш із культом родючості¹. Торкався цієї теми у своїх дослідженнях і відомий міфолог Мірча Еліаде². Дуже багато наукових досліджень, присвячених проблемам відовства та полювання на відьом у Європі, також не обійшли увагою питання шабашу. Втім, як ми уже зазначили, це явище

на слов'янському ґрунті все ще залишається не вивченим. Американська дослідниця Крістіна Воробек присвятила цілий ряд статей дослідженню проблем відьомства на території Російської імперії. Вивчаючи народні вірування, вона не обійшла увагою і проблему шабашу. На її думку, вірування в шабаш, які побутували у ХІХ сторіччі серед українського та російського селянства, є запозиченням західноєвропейських, які прийшли сюди через Польщу³.

Однак такі висновки видаються нам не досить переконливими. Адже шабаш не може бути суто європейським явищем, бо у своїй основі ці вірування мають архаїчні міфологічні уявлення, спільні для багатьох індоєвропейських народів, що ми і спробуємо прослідкувати нижче.

Джерельною базою для статті стали матеріали, зібрані українськими та російськими етнографами (В. Милорадович, П. Єфименко, С.В. Максимов, П.В. Іванов, І.П. Сахаров, А.Н. Афанасьєв та ін.) протягом ХІХ сторіччя. Також серед опублікованих джерел були досліджені матеріали судових процесів над відьмами в різних країнах Західної Європи, що дозволило порівняти не лише особливості уявлень про шабаш, а і сам розгляд таких справ на західних та вітчизняних теренах. Серед архівних джерел були використані матеріали Чернігівського совісного суду⁴ та Чернігівської духовної консисторії⁵.

Розглядаючи уявлення про шабаш у народній свідомості, розпочнемо з характерних дійств, які приписувалися йому. Традиційний стереотип шабашу, який виник у західноєвропейській культурі, сформувався на основі двох образів: фольклорного, який мав у своїй основі язичницькі вірування, та образу, сформованого вченими-теологами та демонологами, котрий виходив із віри в існування ворожої секти, яка вклонялася дияволу⁶.

Підтвердженням цієї думки є те, що у західноєвропейських країнах, де інквізиція не набула значного розповсюдження (наприклад, в Англії), описи шабашу, зафіксовані у судових протоколах, відрізняються від традиційного стереотипу континентальної Європи. Там, зокрема, були відсутні описи сексуальних оргій, характерні для усіх континентальних процесів над відьмами⁷. Причиною цього більшість дослідників вважають те, що описи шабашу, зафіксовані нібито зі слів обвинувачуваних, насправді склалися самими демонологами-інквізиторами, а обвинувачувані підтверджували їх лише під тиском жахливих тортур. На користь цієї думки свідчить і те, що описи шабашу у свідченнях різних людей є надто уніфікованими. Тож судові документи навряд чи можуть слугувати єдиним джерелом, яке б допомогло визначити міфологічні корені шабашу. Спробуємо детально розібрати складові західноєвропейського його стереотипу у порівнянні зі слов'янською традицією.

Головною складовою відьомських шабашів у західноєвропейській традиції є звинувачення відьмою у поклонінні дияволу⁸.

Матеріали судових процесів і праці демонологів наповнені детальним описом вшанування, яке відьми здійснюють перед дияволом, котрий зазвичай з'являється в образі козла. В той же час на території України і в Росії це звинувачення є лише побічним і практично не зустрічається в матеріалах судових процесів. В Україні, зокрема, судові процеси проти відьом розпочиналися тільки в разі, якщо постраждалий міг надати докази, що чари нанесли йому реальну шкоду. Релігійна ж складова мало хвилювала не лише селян, постраждалих від чарів, а і самих суддів. Уже з кінця ХVІІІ сторіччя такі справи розглядали так звані "совісні суди", де також розбиралися злочини, вчинені неповнолітніми та психічно хворими⁹. Однак кількість таких справ дуже незначна. Наприклад, у матеріалах совісного суду Чернігівської губернії у першій половині ХІХ сторіччя ми зустрічаємо лише одну справу про чаклунство, порушену проти казенного селянина Олексія Силенка (с. Требухове, Остерський повіт). Проте матеріали її із совісного суду були передані до Чернігівської духовної консисторії. Звинувачений у спричиненні смерті за допомогою порчі знахар був визнаний винним лише в обмані та гріховному "блудодійстві" і підданий, за рішенням консисторії, духовному

покаянню¹⁰. Тобто фактично судді відкидали можливість, що чари можуть нанести реальну шкоду людині. Натомість односельці звинуваченого Силенка були впевнені в цьому. Тут ми хочемо звернути увагу на різницю в поглядах на чаклунство офіційної влади та селян.

Однак відразу слід зазначити, що "полювання на відьом" на території Російської імперії взагалі не набуло такого поширення, як у Європі. Не виробили вітчизняні церковники і сталої демонологічної системи, яка була на Заході. Тож наявні в записках етнографів описи шабашу відрізняються більшим різноманіттям щодо деталей цього дійства і подають виключно народні вірування з цього приводу. Що стосується поклоніння дияволу, то прямої вказівки на його присутність на слов'янських шабашах взагалі немає. Натомість на шабаш разом з відьмами злітається багато чортів, а головним розпорядником дійства виступає відьмак або вовкулака (в даному разі особа, яка володіє здібностями перевертня). Відьмак визначає діяльність кожної відьми на весь рік¹¹. Етнографи також зазначають, що відьмак має довге волосся, яке приховує риг на голові¹².

Наступною складовою західноєвропейського образу шабашу є змалювання оргій, які здійснюються під час зібрання¹³. Західноєвропейські демонологи виявляють просто якусь хворобливу увагу до всіх непристойних подробиць цих оргій. Натомість для слов'янської традиції подібні вірування не характерні. У переказах зазначається, що відьми мають "тесную связь с чертями"¹⁴, однак на подробицях увага не акцентується. А деякі етнографи взагалі зазначають, що, за народними віруваннями, відьми і чорти тільки танцюють "спина до спини", а про статеві стосунки на шабаші навіть і не йдеться¹⁵. Про танці під час шабашу повідомляють також і західноєвропейські джерела.

Неодмінною умовою потрапляння відьом на шабаш є політ. Тут як європейські, так і слов'янські свідчення є досить різноманітними. Відьми задля цього або перетворюються на різних істот (в російській традиції, наприклад, здебільшого на сорок). Наприклад, у селі Теревеневі Калузької губернії етнограф Сергій Максимов у ХІХ сторіччі зафіксував випадок, коли дівчинка розповідала, як за допомогою своєї тітки Марії перетворювалася на сороку і літала на відьомській збірці. Тут знову хочемо наголосити на різниці у ставленні до цієї розповіді сільського священика і односельців звинуваченої жінки. Священик запропонував батьку покарати дочку, яка зводить наклеп на рідну тітку. А от односельці та батько дівчинки ледь не вчинили самосуд над Марією. Адже вони були впевнені у правдивості слів дівчинки¹⁶.

Також для польоту відьми використовують різні предмети - мітли, лопати, пести тощо¹⁷. Перед цим відьма має натерти своє тіло спеціальною маззю. В українській традиції, за народними віруваннями, для цього використовується трава терлич. Збирають її відьми нібито на Лисій горі під Києвом напередодні свята Івана Купала¹⁸.

Місцем збору відьом в українській і російській традиції була так звана Лиса гора, саме цю місцевість називає найбільша кількість переказів¹⁹. Втім, за деякими даними, шабаші можуть проходити і на перехресті доріг, і навіть на полях. За легендою, записаною на Поліссі, відьми збиралися на старій груші посеред поля, обернувшись птахами²⁰.

Тепер спробуємо виділити найархаїчніші корені вірування в шабаш відьом та можливі прототиби цього дійства в язичницькій обрядовості.

Італійський історик Карло Гінзбург у своїй праці "Шабаш відьом та його витоки" робить спробу порівняти шабаш із прадавніми магічними ритуалами, в тому числі і шаманськими. Задля цього він використовує приклад італійських "бенанданті" - категорії людей, які нібито володіли певними надприродними здібностями і у шістнадцятому сторіччі потрапили під пильне око інквізиції. Проти них розпочали судові процеси. Свідчення бенанданті дещо відрізняються від традиційних свідчень європейських відьом. Ці люди повідомляли, що вони б'ються з чаклунами, щоб завадити їм зіпсувати врожай. Ці війни теж проходять під час

певних нічних зібрань. Однак бенанданті зазначили, що мандрують туди, ніби залишаючи своє тіло. Все це, підкреслює історик, дуже нагадує камлання шаманів північних племен. Отже, можливо, аналогічні обряди існували і в інших народів²¹.

Цю тему розвинув відомий міфолог Мірча Еліаде. Розглядаючи слідом за Гінзбургом приклад італійських бенанданті, він зазначив, що подібні обряди і вірування, але у значно архаїчнішому вигляді зберігалися в Румунії ще у XIX сторіччі. Дослідник згадує так званих *strigoii* та *calusari*. *Strigoii* дуже нагадують слов'янських відьом, вони також збираються на нічні зібрання, де б'ються між собою, а потім плачуть, миряться і розлітаються по домівках. Румунські *calusari* - виконавці ритуального танку, які ходили по селах і лікували тих, хто постраждав від чарів фей або тих же *strigoii*²². На жаль, зазначає дослідник, сенсу цих нічних побоїщ джерела до нас не донесли.

Однак слід зазначити, що, за свідченнями деяких етнографів, українські відьми так само можуть битися під час шабашів²³.

Але найдетальніший опис цих нічних боїв відьом в українській традиції подає відомий етнограф А.Н. Афанасьєв. Він наводить перекази, за якими відьми, зустрічаючись на межі, воюють одна з одною. При цьому вони промовляють: "Що втну, те не перетну", аби удари не були смертельними. Зброєю відьмам слугують дерев'яні мечики, якими селянки труть коноплі, вони їх викрадають і ними б'ються²⁴.

Усі ці ритуальні битви і танці також дуже нагадують середньовічні карнавали, які, по суті, є продовженням язичницьких обрядів. Як зазначає відомий дослідник середньовічної культури В.П. Даркевич, перетворення людини на іншу істоту (що є основним змістом карнавальних дійств) колись було тісно пов'язане з аграрно-магічною обрядовістю²⁵.

Не дарма карнавальні дійства в усі часи викликали різкі нападки церкви. Особливо діставалося зооморфним маскам (личинам), якими прикрашали себе учасники карнавалів²⁶. Однією з найпопулярніших була маска козла - старовинного символу родючості у багатьох міфологічних традиціях, у тому числі і слов'янських. Можливо, саме ця маска і викликала в уяві середньовічних демонологів образ диявола - провідника шабашу, який являвся своїм шанувальникам саме у вигляді козла.

Слід зазначити, що в Росії чимало святкових обрядових дійств супроводжувалися іграми ряджених, які часто мали відверто еротичний зміст. Крім того, дослідники визначають ще одну характерну рису карнавальних забав. Дійства скоморохів відмічені також як своєрідний "антисвіт", світ навпаки²⁷. Представники цього світу відрізняються певною фізичною ущербністю²⁸, що є характерною рисою представників потойбічного світу, тобто світу предків. Про зв'язок культу предків із культом родючості вперше зробила припущення російська дослідниця Н.М. Велецька, яка, до речі, також довела зв'язок обрядових ігор ряджених із цим культом²⁹.

Отже, ми можемо припустити, що уявлення про шабаш відьом у народній свідомості тісно пов'язані із пережитками прадавніх обрядових дійств, покликаних забезпечити родючість землі. Адже подекуди ці ритуали в тому чи іншому вигляді все ще побутували на селі, будучи найчастіше елементом святкових ігор ряджених. З цим, насамперед, пов'язується еротичний компонент народних уявлень про шабаш. Щодо статевої приналежності учасників шабашу, то, як можна зробити висновок з етнографічних і фольклорних джерел, у XIX сторіччі в уявленні українського та російського селянства ними були практично виключно жінки. Однак що стосується первозданного вигляду цього обряду, то, ймовірно, в ньому брали участь і чоловіки. Ймовірно, образ відьмака, зафіксований в українських переказах, є пізнішою трансформацією фігури жерця - розпорядника обрядового дійства. Втім, це лише припущення. А от те, що шабаш колись був пов'язаний із культом родючості, практично не викликає сумніву. Побічні

свідчення російських та українських легенд дозволяють зробити такий висновок. Еротичну символіку, зокрема, мають предмети, на яких відьми прилітають на шабаш - мітли, палиці і, особливо, пести. Про зв'язок даного обрядового дійства з культом предків можуть побічно свідчити дані про ритуальні битви на полях. Ймовірно, їх можна асоціювати із захистом полів від ворожих мерців. У цьому, згідно з прадавніми віруваннями, людям допомагали душі предків.

Слід також зазначити, що селяни здебільшого досить серйозно сприймали звинувачення у чаклунстві і вірили, що жінка, оголошена відьмою, справді може перетворюватися на різних істот, літати на відьомські зібрання, де набирається чаклунської сили, щоб шкодити односельцям. Натомість ставлення офіційної судової влади та церкви було однозначним - все це народні забобони. Етнографи подекуди навіть описують ці випадки в іронічному ключі. Тож можемо спостерігати відчутну різницю між офіційною тодішньою культурою і народними уявленнями, які все ще містили чимало язичницьких пережитків. Адже саме для язичництва характерна беззастережна віра в магічні здібності.

Джерела та література:

1. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм и его истоки// Одиссей. Человек в истории. - М., 1990. - С.132 - 146.
2. Элиаде Мирча. Некоторые наблюдения по поводу европейской чёрной магии// Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. - К.-М., 2002. - С.113 - 149.
3. Worobec Christine D. Witchcraft Beliefs and Practices in Prerevolutionary Russian and Ukrainian Villages// The Russian Review. - 1995. - No.2. - P. 172.
4. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 247. - Оп.1.
5. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 679. - Оп. 4.
6. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм... - С. 141.
7. Бич и молот. Охота на ведьм в XVI - XVIII вв. (сост. Н.Горелов). - СПб., 2005. - С.169.
8. Ведовство, которого не было. - СПб., 2005. - С.123.
9. Михайлова Т.В. Русское законодательство в отношении колдовства: правовая база русских колдовских процессов второй половины XVIII в. и её специфика// Антропология. Фольклористика. Лингвистика. (Сб. статей). - СПб., 2002. - Вып.2. - С.182.
10. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 679. - Оп. 4. - Спр. 1189. - Арк.3; арк. 8зв.
11. Ефименко П. Суд над ведьмами// Киевская старина. - 1883. - Т. VII. - №11. - С. 378.
12. Там само. - С. 379.
13. Ведовство, которого не было. - СПб., 2005. - С.130.
14. Ефименко П. Суд над ведьмами... - С. 377.
15. Милорадович В. Украинская ведьма// Киевская старина. - 1901. - Т. LXXII. - №2. - С.222.
16. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. - М., 1989. - С. 86 - 87.
17. Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях// Українці: вірування, повір'я, демонологія. - К., 1992. - С. 443.
18. Сахаров И.П. Сказания русского народа// Сказания о чудесах. - М., 1990. - С. 323.
19. Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях... - С.442; Ефименко П. Суд над ведьмами... - С. 377.
20. Левкиевская Е. Мифы русского народа. - М., 2000// <http://www.booksite.ru/fulltext/mut/hsr/uss/kih/9.htm>.
21. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм... - С. 136.
22. Элиаде Мирча. Некоторые наблюдения по поводу европейской чёрной магии// Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. - К.-М., 2002. - С. 113 - 149.
23. Милорадович В. Украинская ведьма... - С. 222.
24. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. - Т. 3. - М., 1995. - С. 84.
25. Даркевич В.П. Средневековые маскарады// Древности славян и Руси. - М., 1988. - С. 215.
26. Там само. - С. 217.
27. Юрков С.Е. "Смеховая" сторона антимира: скоморошество// Юрков С.Е. Под знаком гротеска: антиповедение в русской культуре (XI - нач. XX вв.). - СПб., 2003. - С. 36.
28. Там само. - С. 37.
29. Велецкая Н.М. Языческая символика славянских архаических ритуалов. - М., 1978.

КОЛОНИЯ НОВІ МИЗИРИЧІ ТА ЇЇ РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У першій половині ХІХ ст. в Україні набувають розвитку товарно-грошові відносини, розширюється внутрішній і зовнішній ринок, збільшується кількість промислових підприємств, на яких використовувалася праця найманих робітників.

Залучення іноземних робітників було пов'язане із проблемами ринку робочої сили, його залежністю від кріпосної системи. Поряд із капіталістичними підприємствами, які базувалися на використанні найманої праці, в Північному Лівобережжі утворилося чимало ткацьких мануфактур у поміщицьких господарствах, на яких працювали селяни-кріпаки.¹

Переважна більшість іноземців концентрувалась у промислових центрах, де був широкий попит на кваліфікованих робітників і фахівців. Найпотужнішим промисловим утворенням, де була задіяна значна кількість іноземних робітників у ХІХ ст., стає колонія Нові Мизиричі, заснована у 1833 році у Суразькому повіті, за 8 верст від містечка Клинці². Створення цієї колонії було пов'язане з ініціативою брестського купця Петра Ісаєва, який заснував тут сукняну фабрику й переселив сюди іноземних робітників, більшість яких склали німці. Промислова колонія відіграла важливу роль у розвитку промисловості в Україні. Натомість в історичній літературі її діяльність залишається недостатньо вивченою.

У першій половині ХІХ ст. посад Клинці був одним із потужних центрів суконної промисловості в Україні. Традиційно населення посаду займалося промислами, а з утворенням тут мануфактур поповнювало ряди найманих робітників. Згодом Клинці стають центром великої машинної індустрії.³ Створення тут нових підприємств на початку 30-х років ХІХ ст. мало певні труднощі, оскільки резерви кваліфікованих робітників були не безмежними. Значною мірою це спонукало купця П. Ісаєва, вихідця із Клинців, створити тут іноземну колонію, основу якої склали б працівники його фабрики в місті Згерус у Мазовецькому воєводстві. Вибір Клинців був пов'язаний також із тим, що в більшості місцевостей суконна промисловість розвивалася у поміщицьких підприємствах досить часто з використанням кріпосної праці.⁴

Після того, як у 1831 році було відновлено митний кордон між Росією та Польщею, торгівля стає не вигідною і малоприбутковою, купці, які накопичили значний капітал, переходять на виробництво сукна.⁵

Поява назви Нові Мизиричі пов'язана з тим, що Ісаєв торгував сукнами, які вироблялися переважно у місті Мизиричі у Познанському воєводстві й славилися своєю високою якістю. Усі ці сукна були відомі під назвою “мизирицьких”. Намагаючись зберегти й посилити свою торгівлю і виробничу марку, Ісаєв переніс назву польського містечка на своє фабричне поселення з додатком “Нові”.⁶

Для спорудження фабрики Ісаєвим було куплено маєток поміщика Борозни у Глинському повіті з орними землями, “лісовими дачами” та іншими угіддями. Маєток обійшовся підприємцю у 36 тис. 636 руб⁷. Весною 1833 року почалося будівництво фабричних приміщень і споруд для забезпечення фабрики водою. Закуплена велика кількість лісу, залізних конструкцій, цегли та інших матеріалів для будівництва. З червня по листопад на будівництві фабрики працювало 82 муляри, яким було виплачено 2 тис. 955 руб. Переважна більшість приміщень були дерев'яними, і у цей період працювало тут 165 теслярів. Сума витрат на

теслярні роботи становила 19 тис. 128 руб. Крім того, для будівництва приміщень було залучено 11 пічників, 6 столярів, 42 пильщики, 42 допоміжних робітники. До того ж щодня тут працювало по 20-30 селян із місцевих сіл⁸.

Наймасштабнішими були роботи по створенню водопостачання фабрики, оскільки технологія виробництва і забезпечення її енергією залежали від води. З червня по листопад було прокопано Петровський канал довжиною 524 сажень, який з'єднав дві річки Унечу і Єльню. Водночас відбувалося будівництво ще одного каналу - Новомизирицького, довжина якого становила 1150 сажень. Щоденно на земляних роботах по спорудженню цих каналів працювало 400 чоловік. Велика кількість каналів і річок потребувала спорудження мостів. За цей рік їх було побудовано 8. Найскладнішими були роботи по правильному підведенню води до виробничих приміщень і забезпеченню функціонування машин. Фабрична територія, під'їзди до неї були обладнані дорогами, частина з яких була збудована заново, а частина старих відремонтована⁹.

Завдяки створенню розвиненої й добре спроектованої водної системи фабрика мала на той час найкраще енергетичне забезпечення, оскільки на більшості підприємств у Клинцях та інших промислових центрах сукняної промисловості використовувалася енергія живого тягла та фізичної сили людей. Пізніше, у 1845 році, П. Ісаєв одним із перших впроваджує парові машини. Змагатися з його фабрикою могла на той час подібна фабрика купця Зубова у Клинцях. Парова машина могла приводити в дію усі машини, яких на підприємстві було 58, а у 1851 році – 84. Той факт, що парова машина на фабриці П. Ісаєва використовувалася лише у маловодні роки, не є показником її відсталості у порівнянні із фабрикою Зубова-Степуніна, де вона була задіяна постійно. Використання енергії води давало можливість для значної економії й підвищувало рентабельність виробництва.

Найбільші витрати були спрямовані на забезпечення устаткування машин та підготовки механізмів. Зокрема, на утримання механіків, конторників, прикажчиків, фабричних майстрів, службовців, слюсарів, ковалів, столярів, точильників було витрачено 27 тис. 702 руб. Наявність великої кількості майстрів була пов'язана з тим, що частина машин пізніше виготовлялася безпосередньо у фабричних майстернях.

Виконання великої кількості різноманітних робіт потребувало значних транспортних витрат, на утримання коней, волів¹⁰.

Будівництво фабрики і колонії було сплановано настільки раціонально, що по завершенні кожного із об'єктів відбувалося його облаштування, устаткування обладнання. Така поспішність пояснювалася намаганням Ісаєва якомога швидше покрити понесені витрати на спорудження виробництва. Того ж 1833 року за кордоном було закуплено машин на суму 72 тис. 122 руб. та кубів для фарбування на суму 19 тис. 760 руб., доставка яких також була далеко не дешевою справою. Для початку виробництва було закуплено шерсть і пряжу, що було досить витратним і становило 144 тис. 935 руб.¹¹ Загалом на спорудження фабрики у 1833 році було витрачено 454 тис. 442 руб.¹²

Купець Ісаєв діяв як досвідчений і вмільний підприємець, котрий намагався не тільки побудувати фабрику у стислі терміни, а й розпочати торгівлю сукнами з тим, щоб паралельно з будівництвом налаштувати зв'язки і місця поставок товарів. Для цієї мети було закуплено майже на 100 тис. руб. сукна Клинцівської фабрики, як було сказано, "для ходу торгівлі"¹³.

Центром колонії і фабрик у перший рік її існування був дерев'яний житловий будинок з мезоніном, де розміщувалися дві кімнати для житла, контора і зала для виготовлення, ткацтва сукна. У грудні 1833 року в цьому приміщенні вже розпочалися роботи. Поруч було побудовано магазин для зберігання сукон. В окремому приміщенні містилися токарна, слюсарна майстерні і копальня.

Саме виробництво сукон здійснювалось у великих двоповерхових цехах. Зокрема у великому кам'яному будинку вгорі була сортувальня, а внизу сушильня. У фарбувальному приміщенні розміщувалося шість великих кубів. Поруч

розташовувалося ще одне двоповерхове приміщення для виробництва сукна¹⁴.

Комплекс приміщень і будов призначався для обслуговування колонії та забезпечення житлом її робітників. В окремому будинку оселилися суконні майстри. Сім дерев'яних будинків були і виробничими, і житловими. На перших поверхах тут працювали сукнороби, а на других були житлові приміщення. В кожному із будинків мешкало по чотири сім'ї. Крім того, тут же стояло 10 дерев'яних будинків, в яких мешкали фабричні ткачі та інші майстри¹⁵. Водопостачальну систему фабрики будував за своїм проектом німецький механік Виткінс, якого Ісаєв привіз із Польщі.¹⁶

У цілому працівники фабрики були забезпечені житлом і продуктами харчування. Для обслуговування мешканців колонії збудували лавку, в будинку якої було також дві кімнати для наглядача колонії. Ще один окремий будинок був заїжджим двором і також мав лавку. Причому тут, як сказано в документі, “щотижня забивається достатня кількість скота для потреб колонії”¹⁷.

На цьому будівництво фабрики і колонії не припинилося й було продовжено в наступні роки. Зокрема, було збудовано кам'яний двоповерховий магазин з погребями, окремий будинок для наглядача колонії, а також ще три житлових будинки для колоністів.

Поряд із облаштуванням колонії були збудовані нові фабричні приміщення. Зокрема, кам'яний двоповерховий будинок, де розміщувалися фабричний прес, сортувальня та ткацьке приміщення. Було зведено другу валяльню з чавуновим колесом, дві мийні машини, а також кімнати для виробничих потреб. На фабричному дворі було побудовано складське приміщення для “фабричних приналежностей”.¹⁸

1851 року губернський механік О. Гутман, який неодноразово відвідував фабрику, висловлював своє захоплення раціональністю й красою її забудови, організацією виробництва та умов життя робітників. За його словами, “містечко красивих кам'яних і дерев'яних будівель, правильно розташованих на площі до 180 десятин землі, – це і є колонія Нові Мизиричі”.¹⁹

У Мизиричах у 1833 році було поселено 44 сімей та самостійних неодружених робітників, що мали паспорти. Співвідношення робітників та членів їх сімей, включаючи неповнолітніх, було досить сприятливим. Переважна більшість робітників - 27 осіб - були молоді люди до 40 років. Невелика кількість - 7 осіб - від 40 до 60 років і два робітники віком від 60 до 70 років. Частина колоністів у паспортах не мала відомостей про вік, однак можна припустити, що більшість із них також були молодого і середнього віку. Всього разом із неповнолітніми в перший рік існування фабрики тут оселилася 151 особа, із них 88 чоловічої статі і 63 жіночої²⁰.

На особливий облік бралися хлопчики, оскільки саме вони складали резерв поповнення робочої сили на фабриці. В перший рік склалося так, що на 44 робітники припадало стільки ж хлопців різного віку. Іншими словами, з самого початку колонія мала можливості для підготовки кваліфікованих робітників і поступової заміни. На фабриці Ісаєва підготовка робітників відбувалася безпосередньо в процесі виробництва і не мала спеціальної організації. До роботи були також залучені діти колоністів, які навчалися під керівництвом майстрів. З одного боку, організація навчання передбачала підготовку кваліфікованих робітників, а з іншого, мала виховний характер. У полтавських промислових колоніях навчання було організоване на зразок цехового, де чітко було поділено робітників на категорії підмайстрів та майстрів й встановлено правила поведінки молодих робітників. Навчання передбачало не тільки їх фахову підготовку, а й виховання “чемної поведінки”.²¹

Сім'ї колоністів були невеликими за чисельністю і в більшості випадків мали два покоління - батьків та дітей і лише в окремих із них жили батьки глав сімей. Так, сім'я сорокарічного Фрідріха Вітківмана складалася із дружини та доньки, і

була досить типовою. Великою можна вважати сім'ю Яна Шванка, який мав двох доньок, дружину і матір.

Більшість колоністів були німецького походження, навіть ті, що записані як вихідці із Мазовецького воєводства, таких налічувалося 27 осіб. Вісім чоловік були вихідцями із різних польських воєводств. Вісім осіб були вихідцями із Пруссії²².

Натомість записи про походження не дають точної картини етнічної приналежності колоністів. Можна з упевненістю стверджувати, що переважна більшість робітників були німцями. Про це досить красномовно свідчать німецькі прізвища. Звертає на себе увагу той факт, що частина з них мала дружин і дітей з польськими іменами. Очевидно, за часів перебування у Польщі вони асимілювались і одружилися з польками.

За фахом більшість робітників, 25 осіб, значилися як сукнороби, решта - ткачі, прядильники, ткацькі майстри, токарі, механіки. Привертає увагу мізерна кількість некваліфікованих робітників. Зокрема, лише два молодих чоловіки були "челядниками". Очевидно, до виконання робіт, які не потребували високої кваліфікації, могли залучатися члени сімей робітників.

Розширення виробництва сукон і торгівлі потребувало нових кваліфікованих робітників. Досвід роботи з іноземними працівниками був досить вдалим, і Ісаєв погодився на переселення робітників Полтавської та Костянтиноградської колоній в Нові Мизиричі. На початку лютого 1836 р. улагоджуються бюрократичні питання, а вже влітку було здійснено переселення колоністів та їхніх сімей. Полтавський цивільний губернатор 2 квітня 1836 року повідомляє чернігівському губернатору, що "з дозволу Міністерства внутрішніх справ деяких тутешніх і костянтиноградських фабрикантів можна було б з користю поселити при суконній фабриці у Мглинському повіті брестським купцем Ісаєвим, який створив нещодавно тут колонію із фабрикантів". У кінці квітня пропозиція була повторена із проханням довідатися про згоду Ісаєва на переселення до нього колоністів "із сім'ями і безсімейних"²³. У травні Ісаєв дає згоду на переселення і ставить умову "надіслати свою людину для вивчення рівня підготовки майстрів і робітників"²⁴. Ісаєв відправив для цієї місії свого сина, який вивчив "вигоду даної пропозиції" і виклав умови переселення. Ісаєв погодився прийняти у колонію "десять сімей і особо одиноких безсімейних фабричних робітників стільки, скільки буде бажаних"²⁵.

Використання праці колоністів мало свої переваги. Перш за все, значно дешевше було найняти кваліфікованих робітників, ніж витратити кошти і час на їх підготовку. Ізольованим колективом, який не мав тісних зв'язків із робітниками інших фабрик та місцевим населенням, легше було управляти і не допускати спільних солідарних дій проти підприємців.

За словами О. Гутмана, колонія в остаточному вигляді сформувалася тут 1840 року, оскільки у цьому році було укладено першу угоду про поселення на землях людей під назвою колоністів.²⁶ Щоправда, й надалі були поселення окремих іноземців у колонію. При цьому привертає увагу той факт, що переселенці із Польщі проходили перевірку на благонадійність. Так, варшавський військовий генерал-губернатор давав підтвердження, що Адольф Міттельштадт, який приїхав працювати на фабрику, "не брав участі у заворушеннях 1830 і 1831 років"²⁷. Поселення передбачалось на умовах, які визначив Ісаєв у 1840 році і сутність яких полягала в тому, що нові переселенці набували таких прав, як і всі колоністи цієї фабрики²⁸.

З метою підвищення рентабельності фабрики П. Ісаєв спробував добитися певних пільг з боку губернського начальства, використавши той факт, що ним було створено тут "колонію майстрів".²⁹ Аналіз розпорошених висловлювань Ісаєва дає підстави стверджувати, що він високо цінував не тільки створення потужної фабрики, а й колонії майстрів, яка давала можливість забезпечити стабільне постачання робочої сили високої кваліфікації.

Значна частина німецьких майстрів поступово переходила працювати на інші фабрики. За даними О. Гутмана, у 1851 році на фабриці П. Ісаєва понад 600 людей різних націй, задіяних на фабриці, на його землях мешкають 12 сімейств колоністів, а усіх німців налічується до 44 осіб.³⁰ Чергове офіційне оформлення нових засад колонії відбулося у 1859 році, коли було визначено права колоністів, улагоджені усі земельні питання. За даними 1861 року, у колонії працювало 70 чоловіків і жінок, більшість з яких були “кращими ткачами фабрики”.³¹

У середині XIX ст. колоністи жили у 12 садибах, земля яких була передана їм у власність. Натомість володіти нею вони могли лише за умов постійної роботи на фабриці, у випадку вибуття їх із колонії земля поверталася власнику фабрики.³² Колоністи поєднували працю на фабриці із землеробством, яке давало їм додатковий заробіток і забезпечення сімей харчами. Землю вони наймали у Ісаєва за контрактом.

Управління фабрики здійснювалося конторою у складі директора, бухгалтера та чотирьох помічників, десяти досвідчених майстрів, “більшою мірою іноземців”.³³

Створення фабрики Ісаєва міняє співвідношення сил у цій галузі. Фабрика у 1834 році виробляла 65 430 аршинів тканин, у той час, як дві найпотужніші фабрики Зубова-Степуніна та І. Ф. Аксьонова - по 16 тис. аршинів тканин. Незважаючи на те, що фабрика Зубова-Степуніна стає в наступні роки після злиття капіталів потужнішою, все ж підприємство Ісаєва зберігає провідні позиції. У середині XIX ст. тут щодня вироблялося 25 пудів бавовни, 120 тис. аршинів тонкого сукна. Вироби поставлялися до Москви, Санкт-Петербурга, Варшави на суму 200 тис. рублів сріблом³⁴. Фабрика Ісаєва стає найпотужнішим підприємством у Клинцях.

На більшості мануфактур у Клинцях та в інших промислових центрах робітники рекрутувалися із міщан. Так, у Клинцях, за даними 1832 року, робітників із міщан було понад 90 %.³⁵ Натомість німці склали лише ядро підприємства П. Ісаєва. У 1838 році на підприємстві працювало 125 німців (32,3%), а місцевих вільнонайманих працівників - 387 (67,7%).³⁶ Переважна більшість місцевих робітників була задіяна на роботах, які не потребували високої кваліфікації та спеціальної підготовки. У 1848 році кількість робітників на фабриці збільшується до 750 чоловік. Однак під впливом промислового перевороту і застосування машин кількість робітників поступово скорочується і становить у 1860 році 570 чоловік.³⁷ У 1860 році більшість із 12 майстрів були іноземцями, вони керували роботою 570 найманих робітників. Збільшення чисельності відбувається за рахунок переїзду частини іноземців із Полтавської губернії та вільних найманих робітників місцевого походження. Однак у ці роки мешканці німецької колонії залишаються ядром кваліфікованої робочої сили.

Високий рівень технічного забезпечення, широка орієнтація на ринкову кон'юнктуру та попит сприяли тому, що поміщицькі підприємства у 40-і рр. XIX ст. поступаються місцем підприємствам, подібним до тих, що були організовані П. Ісаєвим.

У 1859 році, за підрахунками І. О. Гуржія, в Україні налічувалося 160 суконних підприємств, які виробляли 2283 аршинів сукна на 5807 карбованців. З цієї кількості сукна на Чернігівську губернію припадало 1110 тис. аршинів на 1685 тис. карбованців.³⁸ Левова частка у виробництві сукна на Чернігівщині припадала на фабрику, що базувалася на іноземній колонії.

Створення та діяльність фабрики і колонії значно змінили співвідношення промислових сил в регіонах України. Так, до створення фабрики П. Ісаєва майже 60% виробництва сукна припадало на Волинську губернію. Надалі Волинь втрачає першість, і центр сукняної промисловості переміщується на територію Північного Лівобережжя України, зокрема, в Чернігівську губернію.

У 1866 р. тут вироблялося вже 76% загального мануфактурного виробництва у цій галузі.³⁹

Іноземні фахівці відіграли важливу роль у розвитку промисловості, будівництві та обладнанні нових фабрик і заводів, забезпеченні їх технічного оснащення. Крім того, вони готували місцевих майстрів та кваліфікованих робітників, передавали цінний досвід.

Джерела та література:

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 216.
2. Ростовцев П. О фабричной и заводской промышленности в Черниговской губернии (О суконной фабрике Суражского уезда) // Черниговские губернские ведомости – 1851. – №37; Гутман Александр. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости – 1852. – №14. С. 135-140, №16. – С. 146-163, №17. – С. 171-180, №18. – С. 186-197.
3. Деревянкін. Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. – К., 1960. – С. 29-30.
4. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 34. (205 с.)
5. Деревянкін. Т. І. Мануфактура на Україні... С. 54.
6. Гутман Александр. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости – 1852. – №18. – С. 186
7. Державний архів Чернігівської області (Далі: ДАЧО) – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 6
8. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 7.
9. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 7-8
10. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 8
11. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 8 зв.
12. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 9
13. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 9
14. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 10
15. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 11.
16. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году // Журнал мануфактур и торговли. – 1853. – Ч. 4. – №10-12. – С 204.
17. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк. 12.
18. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4216ю Арк. 3 – 3 зв.
19. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... С 203.
20. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк.1-6.
21. Павловский И. Ф. Вказ. твір. - С. 121.
22. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 3371. – Арк.1-6.
23. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 1
24. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 4
25. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4780. – Арк. 13.
26. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... С 207.
27. ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 1. Спр. 185. – Арк. 1, 8.
28. ДАЧО – Ф. 127. – Оп. 1. Спр. 185. – Арк. 163.
29. ДАЧО – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 4216. – Арк. 1.
30. Гутман А. Обзорение фабричной и заводской промышленности Черниговской губернии в 1851 году... – С. 210
31. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб, 1865. – С. 268.
32. Домонтович М. Вказ. твір. – С. 268.
33. Ростовцев П. Вказ. твір. – С. 325
34. Список населенных мест по сведениям 1859 г. Черниговская губерния. – СПб, 1866. – С. XLVII
35. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 64.
36. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 64.
37. Деревянкін Т. І. Мануфактура на Україні... С. 117.
38. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 36.
39. Деревянкін. Вказ. твір. - С. 27.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІНЛЯНДІЇ В ПАРАДИГМІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ П.СТОЛИПІНА

На момент приходу П.Столипіна до влади відносини Росії з Великим князівством Фінляндським були достатньо напруженими. Отож, як тільки російський уряд зміг оговтатися після революційної смуги, завдання їх регулювання стало одним із першочергових. П.Столипін вважав “фінляндське питання” найбільш стратегічно значимим і був переконаний, що причиною непорозуміння у відносинах із Фінляндією стало різне трактування її юридичного статусу, виходячи з понять про минуле краю й тлумачення історичних фактів. Незважаючи на те, що деякі аспекти політики П.Столипіна в фінляндському питанні привертали увагу істориків¹, погляди голови ради міністрів на еволюцію державно-правового статусу Великого князівства ще не були предметом спеціального дослідження, а без цього, на наш погляд, важко дати зважену оцінку діяльності П.Столипіна в фінляндському питанні, зрозуміти мотиви та причини здійснення тих або інших кроків для його вирішення.

Для П.Столипіна Фінляндія – “лише завойована збройним шляхом провінція”. Її східна частина “становила стародавнє надбання Росії, закріплене за нею ще Ореховським договором 1323 р.”² З часом Росія поступово втратила частину території, і “при укладанні Столбовського мирного договору у 1617 р. кордони російської держави були відтиснуті приблизно до Тихвіна”. Петро I протягом двадцяти років відвойовував утрачені землі. Вони, разом із землями, пізніше відвойованими Єлизаветою Петрівною, були інкорпоровані до складу Російської імперії. Управління ними здійснювалось Санкт-Петербурзькою камер-колегією та іншими колегіями. З цих земель була створена спочатку Виборзька губернія, потім – Виборзьке намісництво і, зрештою, знову – губернія. У підсумку, за “Ніштатським (1721 р. – О.С.) і Абоським (1743 р. – О.С.) договорами землі ці відійшли до Росії у вічне й невід’ємне володіння”³.

“Нова Фінляндія”, як називав її Столипін, стала складовою частиною Російської імперії тільки у ході російсько-шведської війни 1808-1809 рр. Її приєднання було оформлене цілою низкою документів: маніфестами 20 березня та 5 червня 1808 р., найвищою грамотою 15 березня 1809 р. Боргоському сейму, Фрідріхсгамським мирним договором із Швецією від 5 вересня 1809 р. та маніфестом про приєднання Фінляндії до Росії від 1 жовтня 1809 р. Імператор Олександр I прийняв титул великого князя Фінляндського 25 грудня 1808 р. Він додав назву “великий князь Фінляндський” до імператорського титулу, при цьому в офіційних документах про утворення Великого князівства Фінляндського не йшлося взагалі. Цей термін уперше з’явився у Зводі законів, складеному під керівництвом М.Сперанського. Ним було використано назву Фінляндії, надану їй як частині Шведського королівства у 1581 р⁴.

Період царювання Олександра I характеризувався двоїстою, суперечливою політикою щодо Фінляндії. Певною мірою це можна пояснити особливістю самої епохи. З одного боку, ще достатньо сильним був вплив ідей Просвітництва, що змушувало прагнути до проголошення політичних прав народів і держав. З іншого боку – у першій чверті XIX ст. відбувалося зародження нової національно-консервативної ідеології, заснованої на принципі єдності та неподільності держави. В результаті, “імператорські маніфести про Фінляндію проголосили одночасно “буття політичне”, тобто самостійну державність, і “державне володіння”, тобто входження до складу іншої держави”⁵. Саме ця суперечність стала причиною

гострої полеміки: чи дарована Фінляндії справжня “конституція”, чи обіцяно лише поважати давні станові права?

П.Столипін вважав, що основним аргументом фінляндців на користь “конституції” та проголошення Олександром I “окремої державності” були події Боргоського сейму. У зробленій імператором на цьому сеймі заяві йшлося про визнання та підтвердження усіх корінних законів краю, всього розпорядку внутрішнього управління та судочинства⁶. У подальшому Олександр I справді не запроваджував на території Фінляндії загальноросійських державних установ, але зазначимо, що сама система загальноімперських закладів у той час перебувала у стадії реформування. В адміністрацію Великого князівства Фінляндського на початку XIX ст. ввели лише одну російську посадову особу – генерал-губернатора. До того ж основна увага імператора в ті часи була прикута до вирішення зовнішньополітичних проблем, і тому слід було шукати максимально простих способів організації управління Фінляндією. Оскільки навіть “генерал-губернатор кроку не міг зробити без перекладача”⁷, то зрозуміло, чому найоптимальнішим рішенням здавалося не змінювати порядок, що встановився, та надати Фінляндії певну самостійність у вирішенні питань внутрішнього самоуправління.

П.Столипін визнавав, що Олександр I дарував Фінляндії внутрішню автономію, дарував і укріпив за нею право мати внутрішнє законодавство, проте для нього було беззаперечним фактом: визначення відносин Фінляндії з імперією монарх залишив у своїй компетенції й обумовив це словами: “власність і державне володіння”. Відтак, П.Столипін зазначав, що хоча Олександр I сумлінно оберігав фінляндську автономію, у справах, які стосувалися Росії, імператор почувався вільним від будь-яких обмежень і діяв патріархально. У всіх своїх маніфестах, навіть пільгових, Олександр I все ж таки визнавав Фінляндію частиною, до того ж підлеглою частиною Російської держави, Росії⁸. Крім того, П.Столипін закликав пам’ятати: “після цього Боргоського сейму було укладено Фрідріхсгамський мирний договір. Він і є тим документом, тим актом, згідно з яким ми володіємо Фінляндією і яким визначаються взаємини Імперії і Великого князівства”⁹. П.Столипін посилався на четверту статтю договору, де йшлося про те, що шість губерній, відвойованих у Швеції, назавжди ставали володіннями Російської імперії.

Однак усвідомлення свого особливого правового статусу глибоко вкоренилося у Фінляндії та стало однією з головних парадигм у суспільно-політичному житті краю¹⁰. Микола I, якому довелося придушувати спочатку повстання декабристів, а 1831 р. – польське повстання, наказував своїм старанним чиновникам: “Дайте Фінляндії спокій. Вона єдина з усіх частин великої Імперії не завдала мені жодного клопоту”¹¹. Цікаво, що навіть після польського повстання 1863 р., коли російська влада почала проводити політику, спрямовану на поступову ліквідацію національних особливостей в управлінні окремими частинами імперії, Велике князівство Фінляндське залишалося винятком. Цьому певною мірою сприяла стабільна внутрішньополітична ситуація, яка там склалася. Крім того, у 1863 р. імператор Олександр II надав фінляндській мові рівний статус із шведською¹². У 1869 р. загальним зборам Сенату було дозволено самостійно вирішувати деякі справи, пов’язані з управлінням князівством. Згідно з військовою реформою 1878 р. Фінляндія отримала право на створення власної армії, а згідно з маніфестом від 13 червня 1886 р. сейм здобув право законодавчої ініціативи¹³. Отже, до кінця XIX ст. автономний статус Фінляндії став ще реальнішим.

П.Столипін відмічав, що за царювання Олександра II теорія про фінляндську державність набула особливого розвитку. Фінляндська інтелігенція увірувала в те, що Великому князівству притаманний “особливий державний устрій, суттєво відмінна від Росії державність”¹⁴. Ця віра підкріплювалась тими обставинами, що Росія, зайнята своїми домашніми справами, мало цікавилася фінляндськими, а від місцевих губернаторів вимагалось лише збереження спокою і добре ставлення до фінляндських громадян. На думку П.Столипіна, саме ці обставини призвели

до того, що “принципи окремої фінляндської державності почали потроху переростати в особливу науку своєрідного фінляндського державного права”. Він відзначав: “для створення цієї науки підбиралися відповідні документи, її затвердженню сприяли також доповіді професорів Олександрівського університету, місцевих вчених і осіб вільних професій”. Завдяки народним університетам та публічним лекціям ця наука проникала у “народну товщу”, переходила у вірування, потім у догмат, згідно з яким “Фінляндія – особлива держава і до того ж держава конституційна, правова, – держава, яка мала свої завдання, абсолютно відмінні від завдань Росії”¹⁵.

Проте П.Столипін вважав позбавленими підстав погляди на Фінляндію як на самостійну державу. Він наполягав на тому, що в словах і діях Олександра II відчувався принцип: загальноімперська ідея не підкорювалась ідеї провінційній. П.Столипін, зокрема, посилався на такий факт: “імператор Олександр II, цей благодійник Фінляндії, відвідавши фінляндський Сенат, сказав сенаторам: “Пам’ятайте, панове, що ви належите до великої родини, на чолі якої стоїть Російський Імператор”¹⁶.

Особливістю політики Олександра III щодо Фінляндії, на думку П.Столипіна, було те, що цей імператор “більше за інших видавав перевагу загальноімперському законодавству”¹⁷. Саме з періоду правління Олександра III прихильне ставлення імперської влади до фінляндців поступово почало сходити нанівець. За логікою петербурзьких ідеологів, убивство Олександра II було законним наслідком ліберально-західницьких реформ, наслідком забуття російських національних цінностей і потакання “іноземцям”. Тому новий політичний курс Олександра III мав формуватися з точки зору “політичного здорового глузду”. Єдиним гарантом політичної благонадійності ставало все “російське та православне”. Інші народності й віросповідання почали сприйматись як фактори, що послаблювали міць імперії та призводили до появи сепаратистських настроїв. Відтак політичні вільності фінляндців – “домашніх іноземців” – зробились об’єктом гострої критики консервативної публіцистики, за якою незабаром почалось адміністративне “заспокоєння”.

До прискореної інтеграції Фінляндії з імперією спонукали також економічні причини. З моменту приєднання до Росії Фінляндія отримала сприятливі можливості для свого подальшого розвитку. Її територія перестала бути ареною російсько-шведських війн, надходили значні інвестиції з боку Росії. Фінляндія користувалася економічними привілеями, мала відкритий доступ до великого російського ринку, а митний бар’єр захищав фінських виробників від конкуренції з промисловою продукцією метрополії. Для Російської імперії чим далі, тим обтяжливішою ставала “аномалія” фінляндської незалежності. Олександр III прагнув уніфікації митної, поштової та грошової систем Фінляндії із загальноімперською. 1894 р. було офіційно закріплене положення про те, що фінляндці є російськими підданими¹⁸.

Стратегічними міркуваннями та розрахунками пояснюються спроби обмеження фінляндської автономії, здійснені Миколою II на початку свого правління. Річ у тім, що наприкінці XIX ст. в краї не лише посилилися сепаратистські настрої, але й почали висуватися територіальні претензії до Росії. Діячі культури проповідували ідею “Великої Фінляндії”, кордони якої мали б простягнутися далеко на схід і південь від кордонів князівства. Літературні дискусії ставали поштовхом до подальших конкретних дій. Панфінська пропаганда посилювалася на території Карелії¹⁹. Фінляндія почала будувати дороги, які мали виключно стратегічне значення. Особливий характер антиросійській діяльності надавала та обставина, що проводилось усе це за російський коштом.

1898 р. генерал-губернатором Фінляндії було призначено М.І.Бобрікова. Ще перебуваючи на посаді начальника штабу гвардії і Петербурзького військового округу, він неодноразово звертав увагу імператора на стратегічну вразливість Петербурга з боку практично незалежної, але ворожої Фінляндії. Отож,

направляючись до Великого князівства, М.Бобриков мав свою конкретну програму дій²⁰. Передбачалося ліквідувати особливі фінляндські війська, уніфікувати правову систему, ліквідувати митниці та монету, переглянути підручники фінляндських шкіл, вилучивши звідти всю русофобію, запровадити в школах і вузах курси російської історії, географії та культури, встановити нагляд за університетами, набирати на держслужбу у Фінляндію російських підданих, запровадити російську мову в Сенаті, навчальних закладах та адміністрації і, нарешті, переглянути положення про фінляндського генерал-губернатора від 1812 р., розширивши його повноваження.

Протягом шестирічного губернаторства М.Бобриков завзято втілював свою програму в життя. 3 листопада 1899 р. вийшов маніфест щодо порядку видання спільних для імперії та Великого князівства законів, який обмежував права сейму та сенату. А 7 червня 1900 р. – маніфест “Про поступове запровадження російської мови у діловодство”. Заборонялася діяльність багатьох громадських організацій, переслідувались опозиційні політичні діячі²¹. 1901 р. було видано новий закон про військову повинність. Згідно з ним кількість новобранців фінляндської армії у наступні роки мала поступово зменшуватись. По суті, це означало ліквідацію особливих фінляндських військ. На князівство мали поширюватися загальноімперські військові закони. П.Столипін вважав цілком природним прагнення Миколи II “продовжувати щодо Фінляндії справу свого батька”²². Можна однак стверджувати, що М.Бобриков, який зник до військової дисципліни, занадто розраховував лише на адміністративні заходи. Він не скористався існуючою традиційною фінсько-шведською ворожнечею, не шукав підтримки серед соціальних верств. У Росії політика М.Бобрикова викликала відкритий супротив лібералів та лівих радикалів, а фінляндці порівнювали його зі східним сатрапом, що пригнічував волелюбних фінів.

У Фінляндії відповіддю на політику М.Бобрикова стало формування широкого національного фронту, антиімперського за своєю суттю, який уключав весь спектр політичних партій – від соціал-демократів до консерваторів. Саме тоді “пасивний”, тобто в рамках закону, супротив почав доповнюватись “активним”, в арсеналі якого незабаром з’явився терор. Відкрито створювались бойові групи. Уряд досяг відчутного зменшення різниці між Росією та Фінляндією, але дав поштовх ще потужнішим сепаратистським силам. Тому можна стверджувати, що існування “революційного плацдарму” неподалік від столиці імперії почасти виявилось результатом “патріотичних” зусиль російської влади.

З 1905 р. С.Вітте довелося застосовувати заходи по заспокоєнню “провінції, що збунтувалася”. Під впливом подій Першої російської революції влада змушена була відмовитися від здійснених законодавчих змін і повернутися до становища, яке існувало у Фінляндії ще до 1899 р. На Велике князівство буквально посилали привілеї. 22 жовтня 1905 р. з’явився маніфест Миколи II про скликання надзвичайного сейму з дорученням йому розробити новий сеймовий устав – конституцію²³. 7 липня 1906 р. вона була затверджена імператором. Фінляндія отримала найдемократичнішу в Європі конституцію. Запроваджувалося всезагальне, рівне, пряме виборче право. Всі громадяни князівства, що досягли двадцятичотирирічного віку, отримали право голосу²⁴. Сама ж територія Фінляндії стала фактично недоступною для російської влади. Велике князівство було місцем укриття російських революціонерів, виконавців багатьох терористичних актів, здійснених під політичними прапорами. З Фінляндії до Росії постачалися зброя та кошти, за рахунок яких існували революційні організації, проте фінляндська адміністрація вважала, що всі ці факти її не стосувались, а російська адміністрація була обмежена у своїх діях на території Великого князівства.

П.Столипін не міг вважати таку ситуацію нормальною. Його переконання базувалися на тому, що Російська імперія мала бути єдиною та неподільною. Це була життєво необхідна її умова як великої держави, в цьому полягала її міць, від

цього залежало внутрішнє процвітання. Для П.Столипіна вважалося беззаперечним фактом, що кожний чесний патріот мав би протидіяти розпаду Російської імперії²⁵. Оскільки фінляндці нехтували принципом єдності й неподільності імперії, то це стало конкретним аргументом для П.Столипіна проти подальшого збереження та розширення державної автономії Великого князівства.

Крім того, П.Столипін, як відомо, докладав чимало зусиль для “заспокоєння” країни, а тому існування “революційного плацдарму” неподалік Петербурга непокоїло прем’єра. Невтішними були повідомлення фінляндського генерал-губернатора М.М.Герарда. В одній з доповідних записок на ім’я П.Столипіна, він, характеризуючи ситуацію, що склалася у Великому князівстві Фінляндському, зупинився на обставинах проведення тут з’їзду кадетської партії. М.Герард запевняв, що в останній день роботи з’їзду, 28 вересня 1906 р., на вечірньому засіданні було прийнято резолюцію, яка гостро засуджувала дії імперського уряду. Генерал-губернатор переконував прем’єра, що у певному громадському середовищі, серед т.зв. конституціоналістів було чимало прихильників діяльності кадетів²⁶.

Що ж до подій суто місцевих, то М.Герард повідомляв про боротьбу адміністрації з робітниками, які належали колись до озброєних революційних загонів “Червоної Гвардії”, а також про діяльність таємного товариства “Woima” (Сила. – О.С.). Генерал-губернатор писав прем’єру, що це товариство не було пов’язане з робітничим рухом і утворилося із залишків колишніх таємних товариств, які переслідували націоналістичні цілі та вчинили протидію російському уряду. Занепокоєння П.Столипіна викликало повідомлення про те, що поліція випадково виявила привезення зброї, призначеної для цього товариства. Однак М.Герард запевняв, що ним уже була зроблена пропозиція Сенату розслідувати цю справу²⁷. 1 жовтня 1906 р. прем’єр-міністр секретною телеграмою повідомив Миколі II про цю доповідну записку фінляндського генерал-губернатора²⁸.

Ще одним аргументом для П.Столипіна проти розширення та збереження фінляндської автономії була, на його думку, громадсько-політична несправедливість фінляндського автономізму. Прем’єр вважав, що після жовтневого маніфесту 1905 р. Фінляндія отримала фактично все, про що могла мріяти. Але що від того виграла Росія? За логікою, вона могла виграти морально, завоювавши симпатії фінляндців; виграти політично, здобувши для російських громадян певні переваги; і, зрештою, виграти матеріально. “Якщо б були досягнені економічні та моральні переваги, то, звичайно, подальші дії були б зрозумілими, – зазначав П.Столипін. – Благо й Росії, і Фінляндії вимагало б повної державної автономії останньої”²⁹. Тому, що це були не марні слова, й така ідея справді приваблювала прем’єра, знаходимо свідчення у спогадах сучасників П.Столипіна³⁰. Однак визначальною для прем’єр-міністра стала та обставина, що, незважаючи на політику поступок з боку імперського уряду, відчувалася ворожість і неприязнь фінляндців до всього російського³¹.

Імперський уряд був стурбований ще й тим, що Фінляндія самочинно вирішувала питання, які стосувалися загальнодержавних інтересів. Так, 1906 р. змінено закон про російську мову у державних установах. Була внесена в Сенат пропозиція щодо закону про друк, достатньо суттєва для інтересів імперії. Доходило до того, що “про деякі законопроекти Імперський Уряд довідувався з газетних пліток”³². П.Столипін вважав стратегічно неприпустимою втрату Росією політичного контролю над Фінляндією. “Не даремно і не безглуздо, а свідомо проливалася російська кров, затвердив Петро Великий державні права Росії на берегах Фінської затоки, – говорив прем’єр. – Відмова від цих прав завдала б шкоди російській державі, а поступова втрата, через наше національне безсилля чи нашу державну короткозорість, дорівнювалась би тій же відмові, прикритій личиною лицемірства”³³.

Таким чином, поява, а згодом поширення вчення про Фінляндію як окрему державу вплинули на подальший розвиток відносин між Росією та Фінляндією.

Згідно з цим, активне заперечення прав російських правлячих кіл втручатись у законодавчий процес, економіку й управління князівством отримало наукове обґрунтування. Теорія фінляндської держави проте виявлялась абсолютно не сумісною з тими ідеями, які мали стати основою внутрішньої політики П.Столипіна. У відповідності з ними Фінляндія могла бути лише складовою частиною – “звичайною провінцією”, такою, що належала Російській імперії на правах військового трофея. Прем'єр-міністр вважав беззаперечними ті факти, що загальнодержавне законодавство здійснювалося протягом ста років волею й владою російських імператорів. Жоден із них не відмовлявся від своїх загальноімперських прав, тим більше, жоден із них не відмовлявся від державних чи установчих прав Російської імперії. Отже, всі розмови та дискусії про фінляндський автономізм П.Столипін вважав такими, що не мали державно-юридичного підґрунтя.

Джерела та література:

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и Третья дума. – М., 1968; Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991; Фёдоров Б.Г. Пётр Столыпин: “Я верю в Россию”: Биография П.А. Столыпина: В 2 т. – СПб.: Лимбус Пресс, 2002. – Т.1.
2. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года. // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном совете. 1906-1911. / Предисл. К.Ф. Шацкило; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. – М.: Мол. гвардия, 1991. – С. 139, 143.
3. Там само.
4. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.226.
5. Бахтурина А.Ю. Принципы национальной самобытности в государственной доктрине Российской империи XIX-XX вв. // Российская государственность: история и современность. – М., 1997. – С. 81-99.
6. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия... – С. 139.
7. Бородин М. Из новейшей истории Финляндии. Время управления Н.И. Бобринкова. – СПб., 1905. – С. 8.
8. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной Думе и Государственном совете. 1906-1911. / Предисл. К.Ф. Шацкило; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 299.
9. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года ... – С. 143.
10. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. – М., 1998. – С.223.
11. Николсон В. Финляндия с Россией и без. – Минск, 1995. – С. 20.
12. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 232.
13. Там само. – С. 242.
14. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 301.
15. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 141.
16. Там само. – С. 145.
17. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 301.
18. Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М.: Старый сад. – 1997.
19. Панфинская пропаганда // Россия. – № 1216; 1217; 1218.
20. Полвинин Т. Держава и окраина. Н.Бобринков – генерал-губернатор Финляндии. 1898-1904 гг. – СПб., 1997.
21. Там само.
22. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 302.
23. Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтики, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М.: Старый сад. – 1997.

24. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. – Спб., 1991. – С. 321-322.
25. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 148.
26. РДИА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1-1 зв.
27. Там само. – Арк. 2-2 зв.
28. Там само. – Арк. 1.
29. Речь о Финляндии, произнесённая в Государственной думе 21 мая 1910 года ... – С. 290-291.
30. Сидоровнин Г.П. Иностранцы о столыпинских преобразованиях // Правда Столыпина: Альманах II / Сост. Г.П. Сидоровнин. – Саратов: Культурный центр им. П.А.Столыпина; Поволжская академия государственной службы им. П.А.Столыпина, 2002. – С. 178.
31. Там само. – С. 291.
32. Речь о Финляндии, произнесённая в вечернем заседании Государственной думы 5 мая 1908 года... – С. 135.
33. Там само. – С. 148.
-

Наталія Руденко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА КАВКАЗ (30-і РОКИ XIX ст.)

Історія переселення населення має давню історію. Ці складні процеси захопили у свою примусову чи добровільну коловерт багато народів за різних обставин і в різні часи. Не стало винятком і населення України, а разом з тим і Чернігівщини.

Ще XIX ст. збагатилося загальними роботами¹, що розглядали теоретичні питання колонізації та заселення вільних земель. Причиною їх появи стали масові процеси переселення на теренах Російської імперії, пов'язані першочергово з державною політикою щодо заселення так званих “околиць імперії”. Однією з таких “околиць” у цих заходах виступав і Кавказ².

Не залишилися поза увагою ці питання і в дослідників сьогодення³. Широко представлені і загальні статистичні матеріали⁴, а також періоди (хвилі) та напрямки переселень (Далекий Схід, Кавказ, Середня Азія)⁵ українського населення в межах Російської імперії. І зовсім незначна кількість робіт на загальному фоні відноситься виключно до Чернігівщини⁶, хоча й часто згадується в усіх попередніх. Не дивно, бо, починаючи від кінця XVIII ст., саме її населення стало вагомим і активним елементом у цьому процесі.

Однак серед існуючих робіт у вивченні даної проблематики найчастіше розглядається період другої половини XIX ст.⁷. Саме тому при роботі з архівними джерелами наша увага насамперед була звернена на маловивчені та невідомі складові цього питання. Надзвичайно важливими у дослідженні історичного минулого Чернігівщини є матеріали Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). У першу чергу це дані фонду 128 (Канцелярія чернігівського цивільного губернатора) та фонду 127 (Чернігівське губернське правління) і низки фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАУК).

Кавказький напрямок для переселенців був обраний урядом не лише через роздольні території. Ця “околиця” Російської імперії на початок XIX ст. ще зовсім мало часу перебувала у її складі. Адже територія Південного Кавказу остаточно ввійшла до складу Російської імперії лише після 1828р., тобто після двох російсько-перських воєн. Активне “освоєння” Північного Кавказу розпочалося під командуванням О.Єрмолова у 1817 р. Тож чим далі тривало розширення кордонів, тим більше ставали у пригоді переселенці як засіб освоєння нових територій та задля того, щоб дещо розмежувати мусульманське населення християнським.

“Цього вимагають державні інтереси... Російська соха і борона повинні

обов'язково слідувати за російськими знаменами і точнісінько так, як гори Кавказу і піски Середньої Азії не зупинили російського солдата, вони не повинні зупиняти російського переселенця”⁸. Не варто, мабуть, пояснювати, що російський солдат, як і вказаний переселенець, без сумніву, не означав виключно належність до російської нації.

А наприклад, один з дореволюційних авторів А.Ф.Ріттіх навіть теоретично підібрав для переселенців з кожного регіону відповідне заняття. Так, для жителів Чернігівської губернії, згідно з його розподілом, випадало “садівництво, тобто для розведення шовківництва, марени, винограду, тютюну і бавовни послужить з користю населення Полтавської і Чернігівської...”⁹.

Масовість виїзду на Кавказ у Чернігівській губернії у середині 30-х років XIX ст. була викликана власним бажанням та, звісно, згідно з імперським положенням, на основі правил, викладених у “Зводі Законів 111 Тому Установ в Статті 239 і Височайше затвердженому в 26 день Травня минулого 1835 р. положення про переваги служби в Сибіру і Областях Кавказьких і Закавказьких”¹⁰.

Деяко пізніше державне піклування про тих, хто прагнув до освоєння нових територій, вилилося у створення ще ряду імператорських указів. Серед них і були особливо привабливі для бідноти. Це укази: від 8 січня 1835 р. під № 1303 “Відносно виробництва додаткової платні чиновникам, що служать в Кавказькій області, Грузії, Закавказьких провінціях і Сибіру”¹¹; від 28 травня 1835 р. під № 19, 701 “Щодо переваг служби як на училищних чиновників, так і на вчителів, що служать в губерніях і областях Сибірських, Грузії і областях Кавказькій і Закавказьких”¹²; та під № 103,254 “Про способи заохочення торгівлі з гірськими народами в Кавказькій області”¹³.

Бажання селян було досить масовим, про що свідчать архівні дані. Згідно з відомістю¹⁴ про число козаків і казенних поселенців у 1833-1835 рр., таких сімей в Чернігівській губернії нараховувалося: по Чернігівському повіту – 131 сім'я козаків; по Городницькому (Городнянському. – **Н.Р.**) – 13 сімей козаків і 78 казенних поселенців; по Сосницькому – 297 і 26 відповідно; по Ніжинському – 52 сім'ї козаків; по Борзенському – 173 сім'ї козаків; по Мглинському – 15 сімей козаків; по Кролевецькому – 86; по Конотопському – 27 і 7; по Глухівському – 8; по Остерському – 5. Усього по губернії: козаків – 873 сім'ї, казенних поселенців – 109.

Ситуація склалася так, що не всі одночасно виїхали, хоча й намагалися триматися купи. На вересень 1835 року вже більшість з селян досягла мети своєї подорожі. Ті, хто чекали на переїзд, мали отримувати виплати і продовольство. Таке піклування входило до обов'язків малоросійського військового губернатора, що потім давав вказівки на місцях.

Якщо селяни мотивували своє бажання на переселення безземельністю та бідністю чи прагнули змінити місце проживання “у пошуках кращої долі”, то міське населення шукало вільних посад і вакансій (зазвичай канцеляристи чи дрібні чиновники, не обмежені сім'єю).

Відмови у проханнях переселитися до Кавказької області почали видавати селянам Чернігівської губернії вже з 1836 р., пояснюючи це “... 8 переписом, і неврожаєм хліба і трав, що був у минулому році”¹⁵. Хоча певний час такі дозволи могли ще отримати, наприклад, відставні військові¹⁶, що бажали там поселитися, а відповідно і продовжити службу. А надалі й вони залишилися без такого права.

З 1837 р. все частіше трапляються дані про відмови бажаним у переселенні чи наданні посад на Кавказі. А наприкінці 1837 р. стало відомо, що “головнокомандуючий Грузією, Кавказькою та Закавказькою областями за поданням місцевого керівництва знаходить потрібним припинити переселення в Кавказьку область...”¹⁷, простіше кажучи, там почався переоблік вільних земель. Наприклад, такі відмови було видано у 1837 р. жителям Чернігова відставному колезькому реєстратору Петру Протченку-Марченку¹⁸, а в 1840 р. - канцеляристам Чернігівської казенної палати Андрію Дашинському¹⁹ та Андрію Білоконському²⁰.

Притому видавалося розпорядження стягнути “30 коп. сріблом, що підуть до

казни на основі 16, 17 і 18 ст. Статуту про податки тому 5, за використаний в канцелярії загального обласного управління замість гербового простий (1 аркуш) папір”²¹. Тоді як при позитивному вирішенні справи за декілька років до цього (1836 р.) – “відпустити колезькому асесору Камінському від Чернігова до Тифліса прогонів на 6 коней 728 р. 61 к. і не в залік років платню 764 р. 40 к., а всього 1493 р. 1 к.”²².

Немалу роль відіграло і поповнення кількості переселенців за рахунок відправлення до солдатів їхніх сімей. Жінок і дітей до тих, хто куштував хліба солдатчини, приписувалося відправляти (“в назначені місця і в визначені терміни”²³) під наглядом і з наданням необхідної суми грошей, що ретельно вираховувалася. З обов’язковою вимогою дотримуватись всіх правил згідно з положенням від 18 лютого 1824 р. про приєднання до військових поселень²⁴. Для цього складалися відповідні списки²⁵, згідно з якими вказаних осіб у них мали розшукати, за неможливості виконання розпорядження вказати конкретну причину. Причому інколи ці процедури затягувалися на декілька років, та звітність у цих питаннях не припинялася.

Не можна не згадати і про „самовільних” переселенців. Їхня доля зазвичай також була непростюю, за цим процесом слідували, і зазвичай їх чекало повернення. Але назад не занадто поспішали, бо більшості вже не було куди. Адже перед від’їздом майно розпорядувалося, а всі заощадження витрачалися на нелегку і довгу дорогу. В такому випадку на них чекало жалюгідне безправне існування в останніх пунктах прибуття.

У значно пізнішому за часом (II половина XIX ст.) звіті чернігівського губернатора зазначалося, що в губернії “... підмічене одне виключне явище, особливо сильне, в порівнянні з попередніми роками, прагнення до переселення”²⁶. А причиною переселення він вказував не безземелля селян (бо й справді, як написано там, виселялися переважно з багатими на чорнозем повітів), а через поширення “чуток про урожайні землі, що відаються урядом в інших губерніях всім, хто забажає поселитися там”²⁷. Тож цілком правомірною буде думка, що селянство Чернігівщини прямувало на Кавказ не в пошуках екзотики, легкого хліба чи з цікавості, добровільність переселення напряду залежала від позитивного вирішення одвічного земельного питання. А воно вже на початок XIX ст. досягло тієї межі, коли вирішальну роль відігравала не якісна складова земельних наділів, а їх кількісна частка.

Переселення населення Чернігівської губернії у 30-х роках XIX ст. – це лише один епізод з даного процесу, що розтягнувся на десятиліття і тривав аж до початку XX ст. Тож кількість переселенців, що їх дала губернія для виконання завдань імперської політики, була досить значною, навіть, беручи до уваги події одного десятиліття.

Разом з тим слід зазначити, що історія переселення жителів Чернігівської губернії ще потребує вивчення, досить багато подій минулого і до сьогодні залишаються невідомими.

Джерела та література:

1. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – 244 с.; Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882.

2. Липранди А.П. Кавказ и Россия. – Харьков: Типография „Мирний труд”, 1911. – 262 с.; Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, профессия, группировка и общественное разслоение Кавказских народностей (Статистико-экономическое исследование. – Пг.: Паровая Типо-Литография М.Розеноер, 1916. – 116 с.; Худадов В.Н. Закавказье (Историко-экономический очерк) / Под общ. ред М.П.Павловича. – М.-Л.: Центр упр. Печати ВСНХ СССР, 1926. – 208 с.

3. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996.; Рибалко І.К. Еміграція і переселення українців поза межі України / Рибалко І.К. Історія України. Ч. 2. – Підр. для студ. в.н.з. – Х., 1997. – С. 391-400.

4. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX

століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 183 с.

5. Дзагалов А. Украинские поселения в Центральном Предкавказье в XIX в. // Український історичний збірник. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 183-201.; Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України. – 1997. – № 17. – С. 6-7.

6. Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 167-168.; Бойко В. Формування населенням Чернігівської губернії діаспори на окраїнах Російської імперії // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – С. 53-58.

7. Чуприна М.С. До питання про переселення селян Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 243-244.

8. Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. Ф.М.Уманца. – СПб: Тип-я А.С.Суворина, 1884. – С. 33.

9. Риттих А.Ф. Переселения. – Харьков: Типо-Литография Окружного Штаба, 1882. – С. 71-72.

10. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 3690. – Арк. 1.

11. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 14. – Ед.хр. 1741. – Арк. 78.

12. Там само. – Арк. 437 зв.

13. Там само. – Арк. 852.

14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 3372. – 19 Арк.

15. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 4073. – Арк. 5 зв.

16. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4267. – 2 Арк.

17. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 5240. – 6 Арк.

18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 4985. – 6 Арк.

19. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7997. – 4 Арк.

20. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7995. – 4 Арк.

21. Там само. – Арк. 1.

22. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. Д. 3691. – Арк. 7.

23. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Д. 2845. – Арк. 1 зв.

24. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од. зб. 7401. – Арк. 11.

25. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Од.зб. 7371. – 12 Арк.

26. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 534. – Од.зб. 421. – Арк. 10.

27. Там само. – Арк. 12-12 зв.

Ольга Коваленко

ГРИГОРІЙ МИЛОРАДОВИЧ І ЖУРНАЛ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”

125 років тому було започатковано видання журналу “Киевская старина”, який об’єднав навколо себе провідних українських учених та діячів культури кінця XIX – початку XX ст.¹ Свого часу Д.Дорошенко цілком слушно зауважив, що “значення цього журналу в розвитку науки українознавства ... просто епохальне” і назвав його “українським історико-філологічним факультетом”². Серед понад 450 авторів та кореспондентів “Киевской старины” був й історик та громадський діяч Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), який відіграв помітну, але й досі як слід не поціновану роль у розвитку історичних досліджень і краєзнавчого руху в Україні³.

Як свідчать листи Г.Милорадовича, що збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, він протягом 80-х рр. XIX ст. підтримував досить тісні стосунки з редакцією “Киевской старины” і передусім з її видавцями Ф.Г.Лебединцевим та О.С.Лашкевичем (предки останнього, до речі, наприкінці XVIII ст. поріднилися з Милорадовичами). Дослідник виконував деякі доручення редакції “Киевской старины”, надсилав власні видання, а також повідомлення про нові книги з історії України, співіщав про нововиявлені старожитності, обговорював тематику своїх дописів⁴.

Загалом у 1883-1898 рр. Г.Милорадович оприлюднив на сторінках “Киевской

старини” цілу низку різних за обсягом та змістом заміток, археографічних публікацій, рецензій, бібліографічних нотаток, які охоплювали досить широке коло питань вітчизняної історії XVIII-XIX ст. Його увагу приваблювали, зокрема, драматичні події, пов’язані з інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської держави. Так, у 1884 р. він надрукував у “Киевской старине” грамоту Петра I Чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу від 28 жовтня 1708 р. про перехід гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Цар вимагав, щоб козаки “при обороне наших великороссийских войск против тех неприятелей стояли” і зажадав, аби Іоанн Максимович, генеральна та полкова старшина негайно з’їхалися до царського обозу на р.Десні для обрання нового гетьмана. Г.Милорадович зазначив, що ця грамота було виявлено у ризниці архієрейського будинку у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі й друкується вона “от слова до слова”⁵. Глухий відгомін колишніх “прав та вольностей” зафіксувала публікація Г.Милорадовича “К истории Литовского Статута как действующего законодательства в Малороссии”, що складалася з двох частин. Перша являла собою датовану 1840 р. заяву дворянства Пирятинського повіту Полтавської губернії з приводу передбачуваного скасування чинності Литовського Статуту: якщо “правительство наше находит нужным ввести и в Полтавской губернии одне лишь узаконения российские, то мы как верноподданные, признаем весьма полезным, с сохранением только права распоряжения именными, согласно Литовского Статута, раздела седьмого Артикула 1”⁶. Друга частина публікації – “Мнение по сему предмету предводителя дворянства Селецкого”, який наголосив: доки “жизнь малороссийского народа имела свой особенный характер и выражалась своеобразно, полезны и необходимы были для него особенные законы: но ныне, ... когда она мало по малу сливается с жизнью великороссийского народа, особенные законы совершенно излишни”⁷.

Особливий інтерес викликало у Г.Милорадовича повсякденне життя козацької старшини, поступово nobілітованої царським урядом. Під назвою “Как сватались сто лет назад” він опублікував у “Киевской старине” лист свого пращуря П.С.Милорадовича до Є.М.Безбородько від 25 травня 1787 р.⁸ Тематично з цим документом пов’язана “Рядная приданому”, яке граф І.Безбородько дав за своєю дочкою Клеопатрою, що вийшла у листопаді 1811 р. заміж за князя О.Лобанова-Ростовського. Надрукована Г.Милорадовичем пам’ятка містила опис майна (срібла, діамантів, перлів, порцеляни, скла, одягу), загальна вартість якого сягала 430.000 крб.⁹ Про майнові суперечки у середовищі козацької старшини йшлося у датованих 1775-1776 р. листах П.В.Завадовського до Г.Г.Фридрикевича, уперше оприлюднених Г. Милорадовичем у 1883 р. і передрукованих “Киевской стариной” у 1890 р.¹⁰ “Почтеннейшему сословию дворянства” були адресовані опубліковані в журналі Г.Милорадовичем “Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный” (1834 р.)¹¹. Один з найкращих знавців генеалогії українського дворянства, Г.Милорадович надрукував у “Киевской старине” родовід Кочубеїв, у якому навів відомості про 46 представників цієї фамілії¹².

На сторінках “Киевской старины” протягом у 1895-1898 рр. безпосередньою участю О.Лазаревського був частково реалізований найбільший за обсягом і найцікавіший за змістом археографічний проект Г.Милорадовича – фамільний “Любецкий архив”¹³. До нього увійшло кілька документальних комплексів, підготовлених до друку О.Лазаревським. Перший з них становили “Бумаги Чарнышей”, які Милорадовичі успадкували “вместе с именными”. Вони містили цікаві відомості “о семейственных отношениях высшего сословия в старой Малороссии”¹⁴. Другий комплекс являв собою родинне листування Анастасії Полуботок із зятем Петром Милорадовичем та онукою Наталією Лашкевич. На думку О.Лазаревського, воно “рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной и энергической Н.С.Полуботок, письма которой свидетельствуют о

том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в.”¹⁵ Третій комплекс складався з листів Петра Милорадовича, що стосувалися здебільшого майнових і родинних справ. Вони, зокрема, свідчили про те, “на чем сосредотачивались интересы тогдашнего панского хозяйства” наприкінці XVIII ст.¹⁶ Нарешті, четвертий комплекс – “Любецкие акты (1637-1798 гг.)” містив юридичні документи, які “дают интересный материал для изучения юридического быта северозападного уголка Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту”¹⁷. У “Киевской старине” були також опубліковані портрети Н.Полуботок, Г.Милорадовича та його дружини О.Милорадович (у дівочтві Кочубей) кінця XVIII-початку XIX ст. і важливі в контексті оприлюднених документів фрагменти родоводів Чернишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У стислій передмові, що належала перу О.Лазаревського, було схарактеризовано зміст джерельних комплексів, але обійдено увагою методику передачі тексту пам’яток¹⁸. Деінде по сторінках тексту доволі безсистемно розкидані примітки й коментарі до опублікованих документів. Крім того, не уніфіковано їхні заголовки і далеко не завжди наведено відомості про автентичність джерел. Загалом, у першому і, на жаль, єдиному випуску “Любецкого архива графа Милорадовича” до наукового обігу було запроваджено близько 200 документів XVII-XVIII ст. з історії Північного Лівобережжя, що значною мірою зміцнило джерельну базу регіональної історіографії.

Як і личило серйозному науковому журналу, важливе місце у структурі “Киевской старины” належало критико-бібліографічному відділу. Відомий бібліофіл Г.Милорадович надрукував у часопису замітку, присвячену “Историко-статистическому описанию Черниговской епархии”, що побачило світ у 70-х рр. XIX ст. На його думку, “в журнале, посвященном малорозработанной истории южной России, на ряду с обзором вновь выходящих в этой области книг, не лишне было бы делать указания и заметки на такие издания прежних годов. Которые в свое время прошли не замеченными. А между тем составляют такой ценный вклад в нашу историческую науку”. Г.Милорадович мав на меті “открыть не замеченную в нем в свое время некоторую фальсификацию”. Йшлося про те, що до цього збірника увійшли передусім численні нариси чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), але упорядники на чолі з його наступником на кафедрі єпископом Нафаїлом – ініціатором видання “Историко-статистического описания Черниговской епархии”, не зазначили імені вченого, як й інших авторів, студії яких потрапили до цього семитомника. Г.Милорадович звернув також увагу на погану поліграфію, численні помилки у тексті й запропонував перевидати цю працю, але вже “по тексту пр. Филарета”, з додатком у вигляді статей інших авторів¹⁹.

Г.Милорадович уважно стежив за науковою періодикою і оперативно реагував на помилки і похибки, що подеколи траплялися у публікаціях. Це засвідчує, зокрема, оприлюднена ним у “Киевской старине” замітка “Неузнанная рукопись”. Приводом для її написання стала поява в журналі “Русская старина” статті “Василий Леонтьевич Кочубей в рассказе его современника 1708 г.”, що являла собою переклад російською мовою записки про трагічну долю В.Кочубея та І.Искри, складеної у 1708 р. священником із с.Диканьки. “Удивительно, что прежняя судьба рукописи проскользнула мимо внимания почтенной редакции “Русской старины”, – зазначив автор. Річ у тім, що ця пам’ятка була вже неодноразово опублікована, зокрема й самим Г.Милорадовичем, який успадкував один з її списків від своєї бабусі О.П.Милорадович – правнучки В.Кочубея²⁰.

Г.Милорадович оприлюднив кілька суттєвих уточнень до списку київських генерал-губернаторів, який було вміщено в газеті “Киевлянин” від 21 жовтня 1888 р.²¹, та щодо вказаних у передмові до “Наказов малороссийским депутатам 1767 г.” часу й місця першої публікації Наказу Малоросійської колегії²².

У 1888 р. Г. Милорадович повідомив читачів “Киевской старины” про здійснене Києво-Печерською лаврою видання акафісту Св.Антонію Печерському, який на

прохання Г.Милорадовича та з благословіння Святійшого Синоду упорядкував А.Ф.Ковалевський. Водночас він звернувся до бібліографів з приводу рідкісного видання спільного акафісту св. Антонію та Феодосію Печерським, що побачив світ наприкінці XVIII ст., “не удастся ли им узнать, когда был издан этот акафист, и кто был автор”²³.

Перу Г.Милорадовича належить критичний відгук про вміщену у 4-ому випуску 1-го тому “Жизнеописаний русских военных деятелей” біографію графа Михайла Андрійовича Милорадовича, яку підготував В.Мамишев (Санкт-Петербург, 1887). Г.Милорадович доволі критично схарактеризував літературу, присвячену М.Милорадовичу, зауваживши, що здебільшого ці твори “ничто иное, как панегирики, написанные тяжелым словом”, які “не имеют никакого значения”. Він відзначив, що праця В.Мамишева містить багато нових відомостей про життя графа, цікаві листи, портрети, “однако читатель остается неудовлетворенным, и Михаил Андреевич Милорадович не вырисовывается, как ясная, определенная личность”. Тому, на думку Г.Милорадовича, “нужно ждать еще полной биографии графа”²⁴.

У 1890 р. Г.Милорадович надрукував рецензію на узагальнюючу працю О.Бобринського “Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи” (Санкт-Петербург, 1890). Віддаючи належне авторові, він зауважив, що О.Бобринський чомусь обійшов увагою герби дворянських фамілій. До недоліків цієї праці він відніс також брак ілюстративного матеріалу. Водночас Г.Милорадович відзначив, що до книги О.Бобринського потрапили відомості про деякі найдавніші роди українського дворянства, зокрема про Дуніних-Борковських, Олександровичів та Милорадовичів²⁵.

На сторінках “Киевской старины” побачили світ кілька рецензій і на студії самого Г.Милорадовича, автором яких був О.Лазаревський. Його увагу привернули, зокрема, книги Г.Милорадовича “О роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1871) та “Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1884). О.Лазаревський зауважив, що у них, крім власне біографій представників роду Милорадовичів, вміщено чимало документів з фамільного архіву. Оскільки, на його думку, “материалов для бытовой истории Малороссии по настоящее время издано так мало, что всякое издание фамильных бумаг...заслуживает полной благодарности”²⁶. О.Лазаревський також позитивно оцінив книгу Г.Милорадовича “Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 г., губернатор Черниговского наместничества” (Чернигов, 1887)²⁷. Він відгукнувся і на здійснену Г.Милорадовичем у 1894 р. републікацію праці українського історика середини XIX ст. О.Марковича “Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и имуществе Черниговской губернии”²⁸. У 1902 р. О.Лазаревський надрукував у “Киевской старине” велику рецензію на працю Г.Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства”, видану в 1901 р. у Санкт-Петербурзі²⁹. Загалом, він був високої думки про цю студію Г.Милорадовича, хоча і відзначив у ній низку неточностей та помилок. Зокрема, він закинув автору некритичне використання “семейных преданий”, шкодував, що Г.Милорадович не звертався до представників дворянських родин за уточненнями і доповненнями. Звернув О.Лазаревський увагу і на помилки та “досадные опечатки”, підкресливши, що “в таких изданиях, как «Родословная книга», имена и цифры должны быть безусловно верны” або ж мають бути виправлені наприкінці книги³⁰. Водночас він підкреслив, що «мы должны признать большую заслугу за ее издателем гр. Г.А.Милорадовичем, который в этом солидном своем труде дает богатый материал для истории нашей общественности в XIX веке»³¹.

Насамкінець слід зазначити, що на сторінках “Киевской старины” з’являлися і публікації, присвячені іншим членам родини Милорадовичів. Так, О.Лазаревський ще у 1882 р. оприлюднив у журналі студію під назвою “Люди Старой Малороссии. Милорадовичи”, в якій детально зупинився на появі представників цього роду,

який походив з Сербії, на теренах Російської держави. Власне, у цій публікації йшлося переважно про двох Милорадовичів – Михайла та Гаврила, які свого часу були гадацькими полковниками. О.Лазаревський звернув особливу увагу на те, що М.Милорадович, “не заботясь об устройстве “полковых порядков”, ставил себе исключительною целью – личную наживу на счет полчан, для чего не стеснялся никакими мерами”³². Не кращим виявився і Гаврило Милорадович, який після смерті брата зумів “выпросить у Меншикова гадецкое полковничество”³³. О.Лазаревський навів численні відомості про зловживання та утиски населення з боку братів Милорадовичів, а також про чвари між їхніми нащадками³⁴.

Цікавий документ, який стосувався пращюра Г.Милорадовича – гадацького полковника М.Милорадовича - надрукував у 1905 р. на сторінках “Киевской старины” В.Модзалевський. Цей документ В.Модзалевський виявив у документальному зібранні О.Лазаревського (у бібліотеці Київського університету Св.Володимира). Він являв собою “иллюстрацию к тем событиям, которыми сопровождалось водворение Михайла Милорадовича в Гадаче, после того, как Чарныш был назначен генеральным судьей”³⁵. І.Чарниш, який до М.Милорадовича був гадацьким полковником, намагався зберегти за собою містечко Комишну, яке належало до рангових маєтностей, що змусило М.Милорадовича відправити туди “своего рохмистра с двумя волохами для отобрания Комышной от Черныша”³⁶.

У 1888 р. у “Киевской старине” було надруковано лист генерала М.А.Милорадовича до М.М.Стороженка, який становив значний інтерес, адже в ньому герой Вітчизняної війни розповідав чоловіку своєї сестри Марії про хід військової кампанії проти Наполеона³⁷.

Таким чином, співробітництво Г.Милорадовича з редакцією “Киевской старины” виявилось достатньо плідним, а оприлюднені на сторінках журналу публікації засвідчили його реальну присутність в історіографічному процесі другої половини ХІХ-початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ- початок ХХ ст.). – К., 2005.
2. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 141.
3. Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України... – С. 287 – 288.
4. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. III. – Спр. 6529 – 6534, 7270, 9569 – 9570, 9782 – 9783; Ф. 112. – Спр. 218 – 219. Про один з листів Г.Милорадовича до Ф.Г.Лебединцева, що засвідчує шевченкознавчі зацікавлення дослідника, див.: Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. – К., 1966. – С. 74; Дудко В. Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 91-92. – С. 109 – 110.
5. Милорадович Г. Грамота Петра І Черниговскому архиепископу Иоанну Максимовичу / Киевская старина. – 1884. – №8. – С. 747–748.
6. Милорадович Г. К истории Литовского Статута как действующего законодательства в Малороссии // Киевская старина. – 1896. – №1. – Отд. 2. – С. 11 – 12.
7. Там само. – С. 11– 16.
8. Милорадович Г. Как сватались сто лет назад // Киевская старина.–1898.–№6.– Отд. 2. – С. 26.
9. Милорадович Г. Рядная приданому, данному графом Ильею Андреевичем Безбородько за дочерью его Клеопатрою Ильиничною, которая вышла в замужество за князя Александра Яковлевича Лобанова-Ростовского в ноябре 1811-го года // Киевская старина. – 1888. – №8. – Отд. 3. – С. 45–46.
10. Милорадович Г. Три письма гр. П.В.Завадовского 1775 и 1776 гг. // Киевская старина. – 1890. – №9. – С. 491 – 494.
11. Милорадович Г. Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 529 –537.
12. Милорадович Г. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. – 1888. – №8. – Отд. 3. – С. 46 – 50.
13. А.Л.[Лазаревский А.] Любецкий архив графа Г.А.Милорадовича // Киевская старина. – Приложение. – 1895. – № 2-4, 9-12; 1896. – № 1, 4,- 5, 7/8 – 10; 1898. – № 2-3, 6. У 1898 р. “Любецкий архив” було також видано окремою книгою.

14. Киевская старина. – 1898. – № 6. – Приложение. – С. I.
15. Там само. – С. II.
16. Там само. – С. II–III.
17. Там само. – С. III.
18. Там само. – С. I–III.
19. Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 657 – 658. Докладніше з приводу порушеної Г. Милорадовичем проблеми див.: Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф. До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С. 195 – 206.
20. Милорадович Г. Неузнанная рукопись // Киевская старина. – 1884 – №2.– С. 351–352.
21. Киевская старина. – 1888. – № 12. – Отд. 3. – С. 152.
22. Киевская старина. – 1888. – № 9. – Отд. 3. – С. 80 – 81.
23. Киевская старина. – 1888. – № 9. – Отд. 3. – С. 81 – 82.
24. Киевская старина. – 1883. – № 9. – Отд. 2. – С. 68 – 69.
25. Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 189 – 190.
26. Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 331 – 332.
27. Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 171 – 172.
28. Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 506 – 507.
29. Киевская старина. – 1902. – № 4. – Отд. 2. – С. 46 – 54.
30. Там само. – С. 53 – 54.
31. Там само. – С. 54.
32. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – №3. – С. 480.
33. Там само. – С. 496.
34. Там само. – С. 491 – 494.
35. Модзалевский В. Иван Черныш и Михаил Милорадович // Киевская старина. – 1905. – №2. – Отд. 2. – С. 131.
36. Там само. – С. 131 – 132.
37. Письмо М.А.Милорадовича к Н.М.Стороженку // Киевская старина –1888. – №1 – 3. – Отд. 3. – С. 16 – 19.

ЮВІЛЕЇ

Василь Ушак

●

СОКРАТ І Г. СКОВОРОДА: ПОГЛЯДИ І ПОЗИЦІЇ *До 285-річчя від дня народження Г.С.Сковороди*

Всесвітньо відомий давньогрецький філософ Сократ увійшов в історію як засновник діалектики: діалога-бесіди, щоб у сперечанні знаходити істину. Він був народним мудрецем, більшу частину життя проводив серед людей. У діалогах обговорював різноманітні моральні та інші життєві проблеми, зокрема, розмірковував про добро, справедливість, доброзичливість, пробуджував у людей прагнення до знань, істини.

Аналогічно, але в нових умовах, в Україні у XVIII ст. проявив себе Григорій Сковорода. Він народився на Полтавщині в сім'ї селянина-козака, а згодом став мандрівним філософом, творчість якого вважається визначним здобутком не лише української, а й світової культури. Недарма дуже довгий час українську філософію уособлювало лише одне його ім'я.

Початкову освіту Г. Сковорода отримав у сільській школі, згодом навчався в Києво-Могилянській академії, працював у посольській місії, викладав поетику в Переяславському, а пізніше - в Харківському колегіумах. Звільняли його за вільнодумство, критичне мислення. А тому останні свої 25 років Г. Сковорода мандрував по Україні, ставши філософом-проповідником, поетом-просвітителем.

Життєвий шлях Г. Сковороди був дуже цікавим і розмаїтим. Існують відомості, що він відвідав Австрію, Словенію, Польщу, Німеччину. Допускають, що був і у Кенігсберзі, слухав лекції І. Канта. Г. Сковорода ґрунтовно знав філософію стародавнього світу, володів кількома мовами, написав ряд філософських та поетичних творів. Мандруючи переважно селами Лівобережної України, пройшов Київщину, Полтавщину, Харківщину, Чернігівщину. "За цей час написав 18 творів, зробив 7 перекладів з латини на російсько-українську мову того часу". За різносторонню ерудицію і знання його називали "українським Сократом", "українським Ломоносовим", "народним любомудром". Культ розуму його ріднить із французькими просвітителями XVIII ст. - Вольтером, Руссо, Дідро та ін.

Світогляд Г. Сковороди був пантеїстичним, тобто він ототожнював бога з природою, яка є втіленням божества. Бог, на його думку, це істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині. В цьому криється науковий підхід до дійсності в його натуралістично-пантеїстичному розумінні. Такі особливості світогляду не заважали йому виражати інтереси народу, розмірковувати про людину, її життя, чесну працю, доброзичливість і милосердя.

Відповідно до одного із найважливіших принципів Сократа "Пізнай самого себе" Г. Сковорода вважав, що через самопізнання людина розуміє свою місію, роль і місце в житті, виробляє відповідно до своєї природи спосіб життя, в основі якого повинен лежати "сродний труд" як справді людське вираження

життєдіяльності, самоутвердження особи. Праця - "сродний труд" - є вище блаженство, яке приносить людині щастя за її поклонанням, складає природні нахили і здібності. Вона мусить бути неповторною, не примусовою і не з метою збагачення. Саме тому він критикував егоїзм, бездумну наживу, закликав до справедливості в усіх сферах суспільної діяльності.

Складність і неоднозначність питання про ставлення Г. Сковороди до філософських поглядів західноєвропейських мислителів - його попередників і сучасників - полягала в тому, що його погляди відносили до платонізму і до неоплатонізму, містики, уподібнювали його філософію з поглядами Д. Бруно, Б. Спінози та ін. Це була спроба показати його світогляд надісторичним, як еклектичне поєднання різноманітних філософських положень і навіть протилежних.

Але, виходячи з філософського аналізу його творів, можна стверджувати, що український мислитель стояв на найвищому рівні наукових досягнень свого часу, ґрунтовно володів усіма надбаннями світової філософії, літератури і духовної культури взагалі. Його філософські погляди можна вважати оригінальними і самодостатніми. У своїх філософських поглядах він не повторював успадковане, а переосмислював з точки зору свого світорозуміння.

Найпоширенішою у філософських колах стала думка про своєрідну тотожність філософії Сократа і Г. Сковороди. Спільним у них було походження з народу, подібними були і філософські погляди як постійний пошук істини, розуміння праці як основного джерела людського існування. Однак їх соціальні позиції, ставлення до різних верств населення були не однаковими і навіть протилежними.

Сократ хоча і проводив свої філософські бесіди переважно серед простого люду, проте не захищав його інтересів, а був ідеологом рабовласницької знаті. На відміну від Сократа, Г. Сковорода поважав свій народ, віддавав йому знання, розум і серце. Своє ставлення до народу він визначив однозначно: "А мой жребій з голяками" . До заможних класів ставився негативно, критикував їх спосіб життя та вади. Він не визнавав "хороших" царів, вважав, що царський двір - це "кубло обманів і злочинів" .

З точки зору Сократа, онтологічні і космологічні питання не пов'язані з проблемами етики, а тому не повинні бути предметом уваги ні мислителя, а тим більше простої людини. З іншого боку, заслуга Сократа полягає в тому, що він перший в історії давньогрецької філософії звернувся до пізнання людини як визначального завдання філософії.

Г. Сковорода у своїх космологічних поглядах спирався на найновіші досягнення природознавства, натуралістичне розуміння природи та її законів. Тому і ставлення до Біблії у нього було неоднозначним. З одних позицій він розумів Біблію як зібрання легенд і сказань, а з інших - розглядав як Бога, як шлях, що веде до розуміння природи всіх речей.

У гносеологічних питаннях теж були розбіжності в поглядах Сократа і Г. Сковороди. За Сократом, природа непізнавана, і будь-яка спроба її пізнати буде означати уподібнення людини Богові. А це неможливо. На думку Г. Сковороди - природа пізнавана. Непізнаваних речей немає, тому, що "всякая тайна имеет свою обличительную тень" . Сутність людини є теж пізнаваною: " ... если кто единого человека знает, тот всех знает. Един в тысяче, а тысяча как человек един" . Істина, як і природа, може поглиблюватись і розширюватись разом з розвитком людського процесу пізнання.

На відміну від морально-етичних позицій Сократа, в етиці українського мислителя передує демократичне начало, а сама людина, як і все суспільство, підкоряється загальним законам природи. Через пізнання людини - до пізнання природи. В основі такого світогляду - розумна діяльність і праця як запорука ефективного функціонування суспільства, справжніх моральних стосунків між людьми.

Неоднозначними були позиції Сократа і Г. Сковороди щодо основного

принципу розумного життя "Нічого понад міру". Антропологічний характер помірності поєднував погляди обох філософів. Однак вимоги помірності і стриманості у Г. Сковороди мали більшу категоричність. Він надає цим вимогам глибокого соціального змісту: вони спрямовані перш за все проти всілякого користолюбства, гонитви за багатством, проти паразитизму, неробства.

Виходячи з порівняльного аналізу філософського світогляду давньогрецького і українського мислителів, можна прийти до висновку, що їх погляди є багато в чому спільними, але в той же час мають істотні відмінності. Це зумовлено особливостями епох, в які вони жили, різноманітністю їх онтологічних, гносеологічних та етичних поглядів.

Спільні та розбіжні особливості філософських поглядів та позицій Сократа і Г. Сковороди є одним із аспектів ширшої проблеми. Вона стосується відношення філософських поглядів українського мислителя до філософських парадигм - античної та середньовічної, епохи Відродження та Нового часу. Це вимагає історичного, логіко-гносеологічного та соціально-політичного розуміння, вивчення та переосмислення цієї проблеми.

Незважаючи на те, що жодна з праць Г. Сковороди за його життя не була надрукована, його основні філософські ідеї розповсюджувались у рукописах, передавались усно. Їх читали не тільки в Україні, але й Петербурзі, Москві, на Кавказі, за кордоном. Г.Сковорода був найвидатнішим українським мислителем-демократом, просвітителем і гуманістом дошевченківської доби. І.Франко відзначав, що Г.Сковорода був і залишається неповторним явищем в українській літературі "з погляду освіти, широти поглядів і глибини думок". Він був одним із найосвіченіших людей свого часу, філософом, письменником і громадським діячем, який завершив цілий історичний період у розвитку філософії в Україні. Про безсмертну славу українського мислителя з піднесенням писав П.Г. Тичина: "І сама постать Сковороди, - настільки вона глибоко увійшла у свідомість народу українського та митців його, що її беруть за центральну, за дійову особу в свої твори наші письменники та художники, - беруть як друга пригноблених, як полум'яного патріота, як гуманіста".

Джерела та література:

1. Сковорода Григорій Савович (1722-1794). Видатний український філософ, поет, просвітитель. // Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. - К., Либідь, 1997. - С. 246.
2. Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. 2. - С. 43.
3. Там же. - С. 218.
4. Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. 1. - С. 13.
5. Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. 2. - С. 193.
6. Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. 20. - К., 1956. - С. 511.
7. Павло Тичина. Сковорода. - К., 1971. - С. 363.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Олександр Лисенко

●

ЗА ЛАШТУНКАМИ НЕВІДОМОЇ ВІЙНИ

Студьонова Л.В.

Слідами Чернігівського підпілля.

Ніжин, 2007. - 230 с.

В історичній пам'яті народу Друга світова війна відбилась у різних вимірах і виявах, поєднавши героїку і трагедійність, високі злети людського духу і примітивні рефлексії - зраду, дезерцію, відступництво, жорстокість. То тільки офіційна доперебудовна ідеологія і структурована за цією матрицею історіографія подавали війну в героїко-гларіфікаційному ключі, "приправляючи" її суворо дозованою "чорнухою" про "поліцаїв-садистів", "українських буржуазних націоналістів" тощо.

Ані справжньої мотивації дій більшовицьких керманічів, ані реальних причин поразок і незбагнених втрат Червоної армії, ані об'єктивної суспільно-політичної картини по обидві лінії фронту в тих книгах годі було й шукати. Жорстко сконструйована схема була покликана утверджувати переконання в тому, що Комуністична партія та її вождь Й. Сталін проводили єдино правильну, безпомилкову лінію, завдяки якій здобута перемога над нацизмом і фашизмом.

Саме тому Комісія з історії Великої Вітчизняної війни обмежила коло людей, матеріали про яких виявляла і нагромаджувала, виключно Героями Радянського Союзу та кавалерами орденів Слави, маршалами і генералами, а в архівах відклалися суто офіційні документи, які передавали, в основному, партійно-радянську візію війни.

Пересічний фронтовик, польовий командир, остарбайтер, мешканець окупованої території, військовополонений, евакуйований у глибокий радянський тил, партизан, український повстанець та інші категорії учасників війни залишилися мовби поза історією, пішли в небуття як такі, що не вписувалися у вироблені канони і порушували стрункість ідеологізованих побудов і тверджень.

Поступово війна обростала міфами про морально-політичну єдність народу, "переваги радянської системи та військового мистецтва", "всенародну боротьбу в тилу ворога" та інші. Користуючись атмосферою подвійної моралі, окомілювання, цифроманії і самомилювання, кмітливі авантюристи зуміли з нікому не відомих (незрідка з сумнівним минулим) осіб стати героями, орденоносцями, здійснити кар'єрний стрибок, а що найголовніше, монополізувати право проголошення істин в останній інстанції.

Особливо багато виявилось тих, хто в роки окупації нібито "активно боровся проти агресора у його тилу". До списків учасників антинацистського руху Опору, які склалися місцевими партійними і радянськими органами, намагалися

потрапити багато тих, хто перебував на зайнятій ворогом території. Адже відомо, яка підозра падала на цю категорію людей, з одного боку, і які соціальні дивіденди приносив статус партизана чи підпільника.

Попри те, що обласні комітети партії в цілому відповідально і критично сприйняли отриману інформацію і примусили місцевих функціонерів уточнити списки (після цього вони "схудли" в кілька разів), все ж у них залишилося чимало фіктивних "народних месників". У той же час чимало з тих, хто мав бути відзначений, залишилися без заслужених нагород, а незрідка й були омовлені і дискредитовані.

Дану сторінку війни супроводжував особливо густий шлейф перекручень, а то й відвертих фальсифікацій. "Дута" цифра - 500 тис. партизанів на території України - з подачі М. Хрущова увійшла в літературу й вимагала відповідного оформлення й підкріплення. На цій основі й творився цілий тематичний напрям, в якому вже важко було відділити зерна від половини.

Уже перші сторінки книги переконують в тому, що для дослідниці не існує напівтонів, евфемізмів, пом'якшених формул. Її дослідницьке й життєве кредо, очевидно, можна визначити як принципову позицію: біле називати білим, чорне - чорним. Усіх, хто служив на боці агресора й окупанта, вона характеризує дещо емоційним для наукової праці терміном - "запроданці".

Своєрідним прологом книги є спроба подати загальний контекст подій на фронті, боїв на території Чернігівщини, окреслити особливості окупаційного режиму у краї.

Можливо, вперше в науковій літературі (при всьому бажанні до неї не можна включати суто ідеологічні, звинувачувальні матеріали авторів, заангажована позиція яких не залишає жодних сумнівів) так відверто і гостро сказано про участь українців у німецьких каральних органах, хоча тут варто бути більш доказовим і аргументованим. Все ж шуцманшафт і допоміжна поліція хоч і виконували каральні функції, але, як правило, не залучалися до масових екстермінацій, зокрема проти єврейської людності. Відомо, охоронні та допоміжні поліційні підрозділи залучалися до виявлення, етапування та охорони бранців до місць утримання. Однак лише в поодиноких випадках - до розстрілів. Тут потрібно бути надзвичайно відповідальним й оперувати виключно доведеними, підтвердженими фактами.

Не можна обійти увагою підрозділ "Окупація очима дітей". Написані у січні 1944 р. учнями шкіл Чернігівського району твори на тему "Що я пережив під час німецької окупації" містять деталі й свідчення, які надзвичайно тонко передають характер нацистського режиму, почуття дітей, що пережили цей жахливий період.

Особливістю цих документів є те, що більшість неповнолітніх авторів пов'язувала окупаційний терор з діями партизанів. Мимоволі доводиться знову замислюватися над співмірністю реальних результатів дій "народних месників" та відплатних каральних акцій гітлерівців, після яких залишалися спалені села і сотні ні в чому не винних жертв нацистського терору.

Чи не вперше у вітчизняній літературі наводиться інформація про колонію для дітей від 10 до 15 років у с. Подусівці поблизу Чернігова. На перший погляд, це приклад креативної соціальної політики гітлерівської адміністрації, оскільки вона давала дах над головою, їжу, одяг і освіту дітям, які втратили батьків або займалися бродяжництвом. Насправді, нацисти готували для себе "гарматне м'ясо", відаючи тих, хто підростав, для підготовки і роботи в спецслужбах.

Частина третя - "Штрихи до портретів" - присвячена біографіям учасників антинацистського підпілля в Чернігові - О.К.Кирилюші, О.Є.Садовому, Г.О.Маркіну, Г.А.Іщенку, І.Г.Данилову, О.Д.Михайленку. У кожному міні-нарисі - непроста доля людей, що не опустили голову у складний час і знайшли в собі силу волі й мужність для спротиву.

Та найбільш насичена суперечливими матеріалами четверта частина - "Слідами Чернігівського підпілля". Власне тут - і події воєнної доби, і спроби їх інтерпретації різними людьми, і складні колізії у процесі пошуку історичної правди.

Кожен, про кого, йдеться у книзі, постає у світлі різноманітних фактів та епізодів, свідчень очевидців та друзів, офіційних та неофіційних документів.

Не вдаючись до конкретних морально-правових оцінок дій окремих людей та наведення їх прізвищ, все ж необхідно сказати про одну обставину, що зробила можливим історіописання на власний розсуд, маніпулювання історичними фактами, відверту фальсифікацію подій.

Творячи великий міф про війну (і, зокрема, той його сегмент, який присвячувався "всенародній боротьбі в тилу ворога"), партійна ідеологічна машина формувала умови для беззастережної глорифікації та романтизації цієї сторінки нашої історії. Якщо про невдачі і втрати згадувалось (причому якось побіжно), то лише в контексті характеристики жорстокого окупаційного режиму і звинувачень у бік колаборантів. Серйозного аналізу причин провалів і поразок, тактики і стратегії боротьби із сильним і підступним ворогом, реальних здобутків "народних месників" у радянські часи майже не було. Зате видання, у яких славилась "керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії", заповнили бібліотеки й книгарні.

З'явилися нові жанри, які оптимально відповідали на ідеологічне замовлення, зокрема документальна повість. Залучивши письменників та публіцистів до історіописання (на відміну від професійних істориків вони, як той же Б. Гусєєв, отримували доступ до конфіденційної інформації, таємних архівних документів), держава отримувала відповідний продукт - квазіісторію з напівправдою, зміненими прізвищами, довільними поворотами сюжетів, які лише віддалено нагадували справжній алгоритм подій.

Майже повною вседозволеністю користувалися автори мемуарів, які вдавалися до послуг "ідеологічно витриманих" і слухняних літературних записувачів. Чи не це перетворило мемуарну літературу на вид історичних джерел, рейтинг довіри до яких нині практично впав до найнижчої позначки?

Уже на цих хитких "підвалинах" базувалась офіційна версія війни, зафіксована в масштабних великотиражних виданнях.

Л. Студьонова обрала невдячне завдання: чесно розібратися в цих запаморочливих крутозламах людських дол, амбіцій, взаємних звинувачень і сказати правду, якою б незручною для когось і деструктивною щодо "великого міфу" вона б не була.

Застосована нею методика переконливо свідчить, що мотивація її дій - суто дослідницька, громадянська і не має жодного стосунку до зведення рахунків, марнославства, особистих інтересів. Прагнення перевірити і зіставити кожен факт, осягнути обставини, в яких діяла та чи інша людина, віднайти ланки, що випали, навмисно приховувались або були створені зацікавленими особами, - ось те, що визначає особливості даної праці.

А те, що вона вийшла гострою, полемічною, зумовлене двома причинами - суперечливою діалектикою тогочасних подій, переплетінням у них героїчного і трагічного, з одного боку, і принциповістю та прагненням "докопатися" до істини - з іншого.

Сповідуючи ті ж наукові підходи, мусимо сказати і про недоліки, яких не позбавлена книга.

Коли мова вже зайшла про методику, необхідно зазначити, що історик має право на гіпотезу, власну версію історичних подій. Від версії авторки хотілося б більшої стрункості й аргументованості в тих сюжетах, які стосуються фігури М. Тарануценка (с. 214), обставин смерті М. Найдбона, аналізу змісту подій, викладених у листі Г. Кузнєцова до Ф. Бєляєва (с. 225).

Дещо сумбурно подана вступна частина книги, в якій вміщено різноманітний матеріал, у тому числі й такий, що безпосередньо не пов'язаний зі стрижневою лінією дослідження.

Не можна погодитися з твердженням про відсутність в Україні досліджень про природу колабораціонізму. В останні роки з цього приводу з'явилися цікаві праці А. Боляновського та В. Шайкан.

На с. 7, в абзаці, присвяченому колаборації, наводиться цитата з російського журналу "Родина", в якій йдеться про "180-тисячну армію Бандери, що воювала не тільки з радянськими і польськими партизанами, але і з гітлерівцями". По-перше, з наукової точки зору, не зовсім коректно залишати цю фразу без коментарів, а по-друге, насправді "хіві", "щуцмани", ті, хто служив у підрозділах, що дістали збірну назву "Українське визвольне військо" (насправді, такого об'єднання як цілісної бойової одиниці не існувало), а також "бандерівська" УПА - ніяк не можуть стояти в одному ряду, оскільки мали різну ідеологію, принципи комплектування, мету, тактику і стратегію боротьби, характер застосування.

Жодним чином не виправдовуючи колабораціонізм (до того ж він є іманентною рисою будь-яких війн), все ж дозволимо собі зауважити, що він є складнішим і суперечливішим явищем, ніж це відбито у книзі. Адже в ньому слід розрізняти й ідейно-політичні мотиви та міркування матеріального зиску, і природне прагнення вижити.

Бажано було б детальніше реконструювати окупаційний апарат, диференціювавши його за організаційними, господарськими, культурно-просвітницькими, соціальними, ідейно-пропагандистськими та іншими функціями. Якщо діяльність каральних структур та органів контролю за культурно-освітньою сферою викладена в окремих підрозділах, то інші сфери функціонування німецької адміністрації та цивільного управління залишилися без належної уваги.

Читача дещо втомлює "черезсмужжя" подій та історичних персонажів, які час від часу "виринають" в різних контекстах, своєрідне компоунування тексту.

Мають місце повтори (на с. 72-73 і на с. 89, 103 і 108) і русизми, невдалі стилістичні звороти, різнописання прізвищ.

Та все ж це не заважає авторській думці, яка доноситься до того, хто вдумливо проникає в зміст.

... Якимось на початку 90-х років довелося працювати у московських архівосховищах та бібліотеках. У пошуках інформації про партизанські газети необхідно було перегорнути тисячі сторінок архівних справ, поспілкуватися з дослідниками. Поступово формувалося цілісне уявлення про цей складний феномен, його неодномірність, суперечливість. Героїка і зрада, здатність до самопожертви і шкурництво, широта людської душі й інші рефлексії - заздрість, честолюбство, марнославство - все це проступало через документи і в бесідах з професором А.Ф.Юденковим та іншими провідними фахівцями, які займалися цією проблематикою.

Згадую ті зустрічі через півтора десятиліття, читаючи книгу Л. Студьонової. З деякими її положеннями і твердженнями можна сперечатися. Але одного заперечити не можна: війна і окупація стали суворим випробуванням і для системи, і для людини. І та, й інша не завжди були готові дати гідну відповідь на виклики часу. Завдання ж історика - не применшуючи подвигу радянських людей, які врешті-решт перемогли сильного ворога, сказати всю правду про те, як це відбувалося. Праця Л. Студьонової якраз і виконана в цьому ключі.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. - Львів, 2000; Його ж. Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). - Львів, 2003 та інші.
2. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна; військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451 с.

НАЙЧЕСНІШІ, НАЙЩИРІШІ, НАЙТЕПЛІШІ, НАЙЛЮДЯНІШІ!

Пісня над обелісками: упорядники

Павлюк І., Григораш Д. - К.: Фенікс. - 2006. - 568 с.

Як на мене, Ігор Павлюк здійснив просто неможливе, бо це - справжній подвиг (говорю це без жодної іронії): в наш цинічний і жорстокий час упорядкувати й видати великим ошатним томом вірші 214 поетів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Причому це - люди різних національностей: росіяни, білоруси, татари, євреї... Їхні вірші напрочуд талановито переклав українською Дем'ян Григораш. Немало перекладів і з мов народів Північного Кавказу і Закавказзя, а також із мов народів Поволжя.

Уже, на жаль, покійний доцент Львівського національного університету ім. І.Франка Дем'ян Семенович Григораш перейнявся цією благородною ідеєю і здійснив величезний обсяг роботи. Але не встиг довершити розпочате.

Відверто кажучи, ті переклади навряд чи побачили б світ, якби не подвижництво письменника Ігоря Павлюка (батьків рукопис Ігореві передала донька Дем'яна Семеновича - Наталя Григораш). Власне, Ігор - людина молода, пише він багато і потужно: одна за одною виходять його талановиті збірки поезії, нещодавно з'явилася справді цікава книга прози. А ще він працює науковцем в Інституті літератури НАН України та викладає в Острозі. Тож змушений увесь час розриватися між Києвом, де мешкає, але не має житла, Львовом, де живуть його дружина з дітьми, та Острогом.

Здавалося б, за такого постійного цейтноту часу Ігор Павлюк мав би просто чемно вибачитися перед пані Наталією, пояснивши їй свою неймовірну зайнятість. І його можна було б зрозуміти. Якщо чесно, саме так я б і вчинив...

Але Ігор вкотре всіх нас приємно здивував, зважившись на таку велику і невдячну працю. Так, саме невдячну, адже, будемо відвертими, кого з наших політиків, чиновників та й літераторів молодшого покоління цікавлять твори поетів-фронтовиків, до того ж, людей різних національностей, які загинули, в основному, в юному віці і не встигли здобути прижиттєве визнання?!

Виявляється, Ігоря Павлюка це цікавить. У своїй передмові до "Пісні над обелісками" він пише: "Мільйонів із нас просто немає, бо немає (загинули занадто молодими) наших дідів, бабусь. Могло б не бути і мене, адже мій дід - кулеметник стрілкової роти - теж був убитий на Одері... Може тому, я навчався у Ленінградському вищому військовому училищі, щоб якимось на рівні генетичного коду нації компенсувати втрату захисника своєї території, може тому, до сих пір найбільше люблю пісні воєнної пори: "Землянка", "Тёмная ночь, только пули свистят по степи...", "Эх, дороги...", "С берёз неслышен, невесом слетает жёлтый лист..."

Дивно, але тільки зараз, почувши такі Ігореві слова, я збагнув, що саме ці фронтові пісні подобаються і мені. Бо хіба не мій дідусь загинув у далекому 1941-му, захищаючи свою землю?! Хіба не моя бабуся самотужки виростила п'ятьох дітей, так і не вийшовши заміж, і завжди плакала, почувши пісню "На позицію девушка провожала бойца..."?!

"Коли мені, внукові воїна, який загинув під Берліном, ще школяреві, потрапляли до рук книжки на кшталт "Любовная лирика русских поэтов", - пригадує Ігор Павлюк, - я в першу чергу шукав там вірші про кохання, авторами яких були хлопці-фронтовики, тоді ще майже мої ровесники, адже ці вірші були

найчесніші, найщиріші, найтепліші, найлюдяніші, а тому найталановитіші. Це вже (чи ще) була навіть не література, це була підсвічена внутрішнім, але зоряним світлом гармонія, за якою і перед якою стояла Смерть, а в ній самій, тій гармонії-пісні, як у ядрі атома урану, сконденсувалося все найчистіше, найсвятіше, що може бути: космос, любов, братство по духу і братство по крові, сльоза і зоря... мама і батьківщина. У них закладена енергія, накопичена мільйонами світлих світових років. Без пози. Без фальші. Без гриму. Так мідія зі свого болю і піщинки створює перлину".

Прекрасні слова! Блискуча відповідь сучасним цинікам та блюзнірам!

Серед авторів "Пісні над обелісками" - Герой Радянського Союзу Яків Чапичев. Він народився у Франції - в Парижі, потім із сім'єю емігрував до СРСР. І пішов на війну, щоб боронити свою нову Батьківщину від фашистів. Хоробро воював, загинув незадовго до Перемоги, похований у Польщі...

Представлений тут і Анатолій Анатолійович Луначарський, син відомого радянського діяча Анатолія Луначарського. Луначарський-молодший загинув під час висадки новоросійського десанту. Було йому лише 33 роки. Вік Ісуса Христа...

Особисто мені запам'яталися Микита Сахаров (писав евенкійською мовою, загинув 30-річним у 1945-ому), зачинатель нанайської літератури, перший прозаїк, поет і перекладач свого народу Яким Самар, чеченець Багаутдин Мітаров - автор і укладач підручників, учитель сільської школи, Арсен Орлов (народився в Чуваській автономній республіці, а загинув у Білорусі - під Мінськом), Мойсей Рибаків, Євген Нежинець, Володимир Латкін, Хусаїн Кунакбай, Бадруш Мукамай, Юхан Сютісте, Іван Симаков, Георгій Суворов, Борис Ніколаєвський, Костянтин Реут, Георгій Напетварідзе, Борис Смоленський ...

Зворушливо написаний вірш Леоніда Зимнього:

Дочка ескадрильї

Бомбардувальники стояли в полі,
Тепер воно було аеродромом,
А поруч - балка, в ній старі тополі
Ї хатиночка, захована садком.

Ми всі туди ходили за водою,
Була вона холодна, з джерела,
І ранньою чи пізньої порою
Нам з хати кухлик дівчина несла.

Вся ескадрилья Галочку любила,
І, одпочивши трохи в холодку,
По черзі брали ми її "на крила"
І вихором "літали" по садку.

Був сірий день. В саду червоні рожі
До неба піднімались, як костри.
Підкравшись в хмарах, літаки ворожі
На ескадрилью кинулись згори.

Та яструбки, як завжди, їх зустріли,
І ворог круто повернув назад,
Метнувши бомби, наче чорні стріли,
Куди попало...

на вишневий сад!

Вони упали просто на хатину,
І ми, коли прибігли у садок,

Знайшли лише повиту в дим руїну
І... мертву Галочку біля квіток.

Вона лежала поруч з кухлем мідним,
Який для нас виносила завжди,
Напевно, квіти поливала, рідна...
А може, набирала нам води.

Вся ескадрилья у почесній варті
Стояла при уквітчаній труні,
А на світанку -
літаки на старті.
Ми строем пролетіли в вишині.

Знайшли колони, що повзли, як гади,
Вздовж наших милих степових шляхів.
І бомби, й кулі там упали градом
На голови заклятих ворогів.

Не скинувши шолома і реглана,
Наш комісар пішов од літака
У той садок...
- Це їм за все, кохана.
Це і за тебе помста їм така.

І кожний день, коли вертали з бою,
Ходили ми в пустельний той садок
Немов на рапорт.
І несли з собою
Прості букети польових квіток.

Ми збудували пам'ятник, ограду
В хвилини вільні од тяжких боїв.
Він височів над шляхом біля саду,
І напис "Галя", наче кров, горів.

...Недавно хтось з проїжджої машини
Спитав тихенько:
- Хто вона така?
І відповів їм комісар частини:
- Це ескадрильї нашої дочка.

А завершити свій відгук на книгу "Пісні над обелісками" я хочу словами її перекладача та упорядника Дем'яна Григораша: "Кожне поетичне ім'я, що згасло у полум'ї війни, - наша тяжка втрата, наша велика рана. Бо ж кожний поетичний голос - тихий він чи гучний - по-своєму оригінальний. Невимовно рідний і вносить живий нюанс у колоритну мелодію. Дорогий він тому, що належить тим, кого з нами нема".

Ви абсолютно праві, Дем'яне Семеновичу!

ЕКОНОМІКА

Аліна Ребенюк

●

АНАЛІЗ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ ПІДПРИЄМСТВ ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ, НАПОЇВ ТА ТЮТЮНОВИХ ВИРОБІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена аналізу інвестиційних проектів підприємств галузі харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів Чернігівської області. Охарактеризовано взаємозв'язок показників діяльності підприємств з рівнем впровадження інвестиційних проектів. Визначено сильні та слабкі сторони процесу управління інвестиційними проектами.

І. Вступ. Станом на 2007 р., у структурі обсягів виробництва промислової продукції Чернігівської області 40,6% продукції забезпечує галузь виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, що пояснюється великою кількістю сільськогосподарських підприємств, які надають сировину для переробки, родючістю ґрунтів, розвиненою інфраструктурою [5]. До роботи на підприємствах галузі зосереджено працюючих загальною чисельністю 16839 чоловік (26,4% чисельності у промисловості області), що на 3,1% менше порівняно з 2005 р. Інвестиції в основний капітал становлять 264,7 млн. грн. (на 12,9% більше, ніж у 2005 р.), що зумовило збільшення обсягів виробництва продукції галузі до 2872,8 млн. грн. (на 1,3% більше порівняно з 2005 р.) [4].

На рис. 1 представлено загальну динаміку обсягів виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів за 2003-2006 рр.

Як видно з рис. 1, динаміка виробництва галузі за роками змінюється (від 112,2% до 98,7%), проте спостерігається тенденція зменшення. Ця тенденція пояснюється високими витратами на виробництво, низькою інвестиційною привабливістю регіону, негнучкою системою оподаткування та ін. [1].

Подальший розвиток галузі виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів визначається швидким оборотом її капіталу та інтегративними можливостями з агропромисловим комплексом.

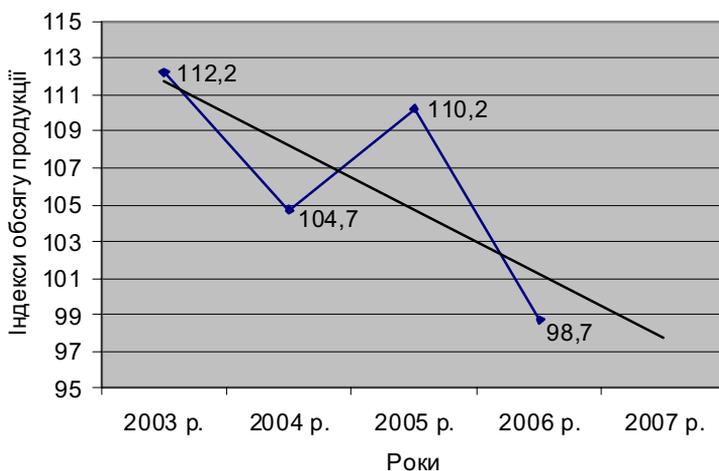

Рис. 1. Динаміка обсягів виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів:

1 – лінія динаміки індексів; 2 – лінія тренду

У Чернігівській області у 2006 р. обсяги сільськогосподарської продукції збільшилися на 1,1% порівняно з 2005 р. Протягом 2007-2015 рр. планується подальше нарощування виробництва, що доводить можливість збільшення обсягів виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів [5].

Згідно зі стратегією розвитку Чернігівської області [5], за оптимістичним прогнозом, виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у 2010 році у вартісному виразі досягне 3800 млн. грн. (на 32,2% більше, ніж у 2006 р.), у 2015 р. – 4500 млн. грн. (на 56,6% більше порівняно з 2006 р.). Тому проблема пошуку шляхів реалізації прогнозних сценаріїв розвитку галузі в Чернігівській області є актуальним питанням на даний час.

II. Постановка завдання. Умовами забезпечення реалізації оптимістичних прогнозів розвитку галузі харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів є: розширення співпраці із сільгоспвиробниками; стимулювання до збільшення виробництва конкурентоспроможних товарів та послуг; активна підтримка, у т.ч. з боку держави, інвестиційної діяльності; забезпечення державної підтримки інвестицій у конкретні проекти.

Отже, реалізація інвестиційних проектів є одним з важливих факторів успішного функціонування підприємств галузі на сьогодні і в перспективі.

Таким чином, основними завданнями статті є: 1) дослідження зв'язку між показниками діяльності підприємств галузі та рівнем реалізації інвестиційних проектами; 2) виявлення сильних та слабких сторін управління інвестиційними проектами; 3) визначення шляхів удосконалення процедури управління інвестиційними проектами.

III. Результати. За період з 2002 р. по 2007 р. в Чернігівській області зареєстровано 26 інвестиційних проектів, які розроблялися та впроваджувалися в межах дії спеціального режиму інвестиційної діяльності, запровадженого до 1 січня 2003 року Законом України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» [2].

У галузі виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів Чернігівської області, станом на 01.01.2007 р., розроблено та впроваджено три інвестиційні проекти [5]:

1. Інвестиційний проект «Створення дільниці по випуску твердих та плавлених сирів» на ЗАТ «Городнянський маслозавод», м. Городня.

2. Проект «Модернізації цеху по випуску твердих, плавлених сирів та молочного цукру» на ЗАТ «Новгород-Сіверський сирзавод», м. Новгород-Сіверський.

3. Інвестиційний проект «Виготовлення крохмалю та крохмалепродуктів із картоплі та пшениці» на дочірньому підприємстві «Левона-С» ПНВП «Левона», смт Седнів Чернігівського району.

Кошторисна вартість інвестиційних проектів становить 5,07% від загальної кошторисної вартості інвестиційних проектів області.

За 2003-2006 рр. інвестиційні проекти забезпечили додатковий прибуток як для підприємств, на яких вони реалізуються (від 5,4 млн. грн. до 14,9 млн. грн.), так і для місцевого бюджету (від 1,7 млн. грн. до 16,7 млн. грн.), а також досягнення соціального ефекту. При цьому виявлено відхилення фактичних показників ефективності від показників, зазначених в бізнес-планах проектів.

Окрім інвестиційних проектів, в області протягом 2003-2006 рр. також було розроблено та впроваджено 118 інноваційно-інвестиційних проектів, відмінність яких від інвестиційних полягає в тому, що вони не передбачають отримання державних податкових пільг. У ході аналізу роботи 67 підприємств галузі виявлено, що 55 з них займалися проектною діяльністю (рис. 2) [4].

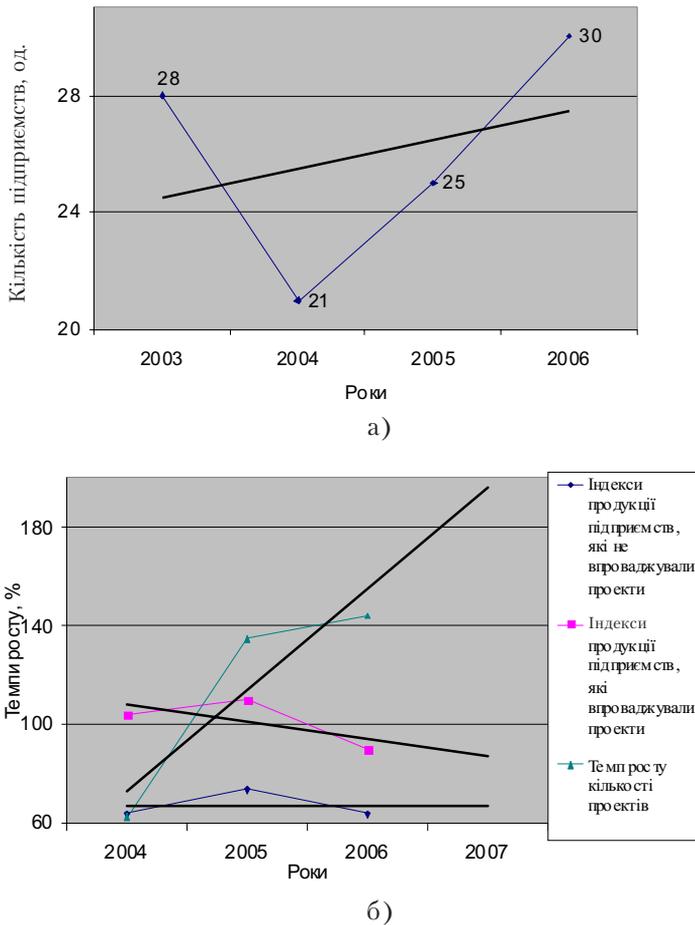

Рис. 2. Динаміка активності проектної діяльності підприємств:

а) - кількість підприємств з інноваційно-інвестиційними проектами; б) - показники роботи підприємств; 1 - динаміка кількості підприємств, які впроваджували проекти; 2, 3 - лінії тренду темпів росту кількості проектно активних підприємств та росту кількості інноваційно-інвестиційних проектів, відповідно; 4, 5 - лінії тренду динаміки індексів продукції підприємств, які впроваджували проекти та які не впроваджували, відповідно.

Як видно з рис. 2 а, на даний час спостерігається тенденція збільшення кількості підприємств галузі виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів,

які впроваджують інноваційно-інвестиційні проекти. На проектно орієнтованих підприємствах визначено щорічний приріст продукції на 1,1%, хоча у 2006 р. обсяги виробництва зменшилися (рис. 2 б).

Враховуючи те, що, робота підприємств, які не впроваджують проекти, не забезпечила приріст продукції за 2003-2006 рр., впровадження інноваційно-інвестиційних проектів на підприємствах є одним з головних факторів збільшення обсягів виробництва продукції та рівня прибутковості підприємств.

Для визначення сильних та слабких сторін процесу управління інвестиційними проектами здійснено експертну оцінку шляхом анкетування працівників 16 підприємств з 4 районів Чернігівської області.

У ході дослідження було визначено, що основними слабкими сторонами управління є відсутність методики розробки інвестиційного проекту як інструменту реалізації ділової стратегії підприємства та обґрунтування стратегій управління проектами, що зумовлює відсутність системи управління відхиленнями на основі використання принципів стратегічної гнучкості.

Проведений аналіз інвестиційних проектів підприємств (рис. 3) показав, що на проектно орієнтованих підприємствах стратегія управління проектом загалом визначається у бізнес-планах (рис. 3 а). Такі проекти мають найвищий рівень прибутковості (рис. 3 б).

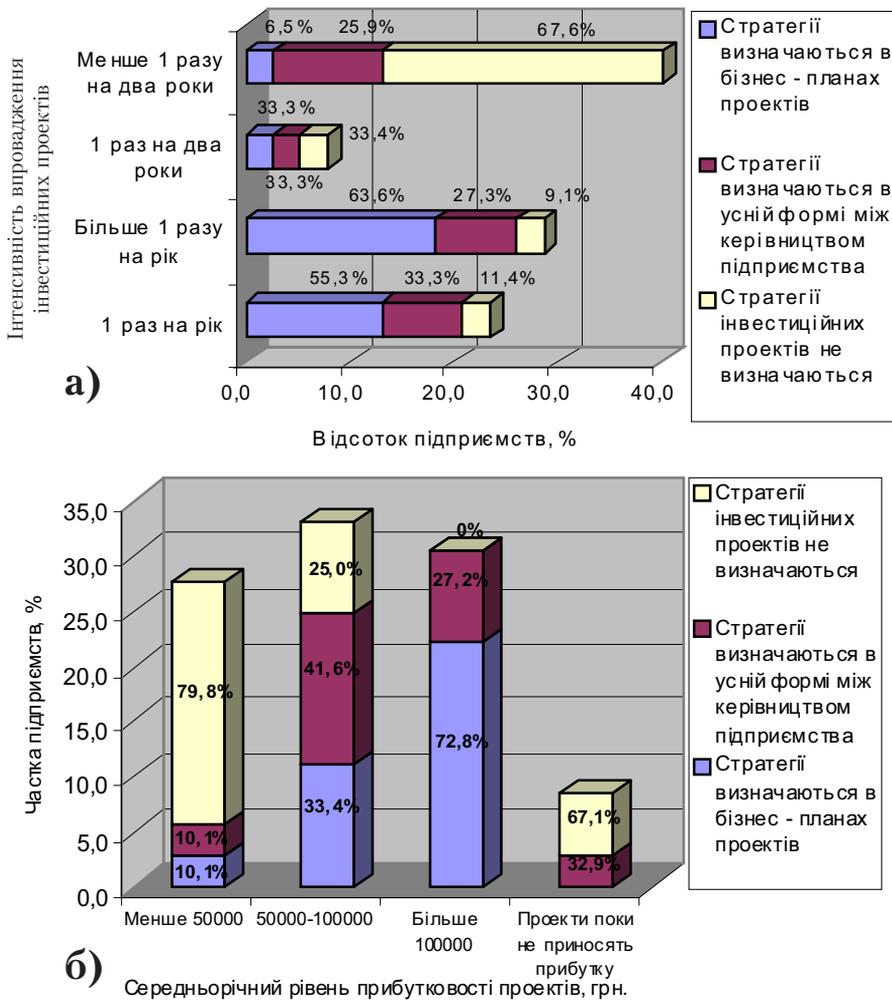

Рис. 3. Залежність показників реалізації інноваційно-інвестиційних проектів від форми визначення їх стратегій:

- а) - залежність форми стратегії від інтенсивності проектної діяльності;
- б) – залежність прибутковості проектів від форми визначення стратегій.

Оскільки на 25% досліджених підприємств реалізація проектів забезпечує більше 51% загального прибутку, а також досягнення соціального ефекту для забезпечення ефективності реалізації ділової стратегії та підвищення рівня прибутковості підприємств, доведено доцільність опрацювання та впровадження в практичну діяльність методики розробки та управління інвестиційними проектами з визначенням стратегій їх реалізації [3].

IV. Висновки. У результаті дослідження можна зробити такі висновки:

1. Результати діяльності промислових підприємств залежать від рівня проектної діяльності підприємства. Реалізація інвестиційних проектів є однією з умов досягнення запланованих показників розвитку галузі виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів.

2. Основними слабкими сторонами управління інвестиційними проектами є відсутність методики розробки інвестиційного проекту як інструменту реалізації ділової стратегії підприємства та обґрунтування стратегій управління самими проектами.

3. Для ефективного досягнення стратегічних цілей підприємства доцільно при розробці проекту визначати стратегію його реалізації.

Джерела та література:

1. Головне управління статистики. Чернігівщина у 2005 р. // Деснянська правда. -2006. - №11. - С. 2.
2. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» від 25.03.2005 р. №2505-IV.
3. Сахно Є.Ю., Гавриш О.А., Ребенок А.В. Визначення стратегії управління інвестиційним проектом // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. - 2006. - № 2. - С. 173-182.
4. Статистичний щорічник «Чернігівщина-2006». –Чернігів: Головне управління статистики у Чернігівській області, 2007. - 506 с.
5. Стратегія соціально-економічного розвитку Чернігівської області на період до 2015 року. –Чернігів: Чернігівська обласна адміністрація, 2006. -153с.

Ольга Симонова

СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА РОЛЬ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У СТВОРЕННІ ПРИВАБЛИВОГО КЛІМАТУ РЕГІОНУ

(на прикладі Чернігівської області)

Постановка проблеми. Сучасний стан національної економіки характеризується динамічними змінами відтворювальних процесів у напрямку відродження вітчизняного виробництва. В контексті цього процесу винятково пріоритетною стає роль інвестицій як каталізатора прогресивних зрушень у суспільному виробництві.

Регіональна інвестиційна політика України має будуватися на основі стратегії „форсууючого розвитку” соціальних аспектів життєдіяльності держави. Необхідно прагнути до зменшення територіальної диференціації, що означає зближення регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. В кожному конкретному регіоні необхідно відійти від принципу загальної уніфікації і використовувати ресурс регіональної розмаїтості, культурної самобутності і господарських укладів, у зв'язку з чим варто вибрати свою систему координат для вкладання інвестицій, тому що регіони України відрізняються один від одного демографічними, економічними, соціальними, історико-економічними, етнокультурними, релігійними, ресурсо-екологічними ознаками. [3, 286-287]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, проблемам інвестиційної

політики, створення привабливого інвестиційного клімату в регіонах України присвячено багато праць вітчизняних науковців, а саме: М.І.Долішнього, Є.І.Бойко, С.О.Іщук, Л.Г. Чернюк тощо. Розглядаючи процес формування ефективної інвестиційної політики, важливе значення надається основним організаційно-економічним заходам підтримки інноваційної діяльності на різних рівнях управління.[2, 48-54] Важливість реалізації системи інноваційного розвитку України відзначають також у своїх роботах М.Гаман та С.В.Онишко [5, 113-117].

Постановка завдання. Метою даної статті є формування комплексного підходу до реалізації інвестиційної політики в країні, пріоритетом якої є активізований вплив на розвиток інвестиційного процесу в регіоні.

Виклад основного матеріалу. У той час, як помірний континентальний клімат є характерним для всіх українських регіонів, за винятком південного узбережжя Криму, інвестиційний клімат територій України є більш строкатим. Звичайно, ризики, які генеруються на макрорівні (зокрема у сфері податкової та регуляторної політики), значною мірою обмежують можливості регіонів щодо залучення зовнішніх інвестицій. Однак твердження про несприятливість вітчизняних умов для інвесторів не здається таким категоричним, якщо розглядати ситуацію на рівні деяких регіонів. Водночас параметри певних регіональних економік змушують захоплюватися мужністю чи дивуватися авантюристичності тих, хто уже вклав свої капітали в Україну.

Чернігівська область є другою по території в Україні та великим потенціалом щодо створення і розвитку бізнесу.

Значні запаси корисних копалин, великі сільськогосподарські угіддя і ліси, досить розвинута транспортна інфраструктура, прикордонне розташування регіону і близькість до столиці України, наявність вільних виробничих площ і досить кваліфіковані трудові ресурси, тисячолітня історична спадщина є основними перевагами регіону.

Чернігівська область – край з розвинутим сільським господарством та вагомим промисловим потенціалом. Вовняні тканини, шпалери, хімічні волокна та нитки, кордна тканина, білкозинова оболонка, пожежні машини, обладнання для потреб агропромислового та нафтодобувного комплексів – це далеко не повний перелік продукції із чернігівською маркою, добре відомої як в Україні, так і за її межами. На чернігівських землях вирощується більш ніж третина загальнодержавних обсягів льону, виробляються значні обсяги картоплі, зерна, молока та м'яса.

Доступ до перспективних ринків збуту, високопрофесійні кадри, вагомий промисловий потенціал і багатства нашої землі складають основні переваги, які забезпечують інвестиційну привабливість регіону.

Усе це поряд з активною діяльністю місцевої влади по створенню сприятливих умов для інвестування і ведення бізнесу сприяє успішній роботі більш ніж 50 підприємств з іноземними інвестиціями.

Однією з найголовніших переваг Чернігівського регіону є близькість до кордонів Росії та Білорусі, що сприяє широким можливостям експорту. Крім того, велику роль грає незначна відстань до столиці. Привабливим є і природний потенціал області, особливо в таких галузях, як лісове господарство та зелений туризм. Багаторічна історія та велика кількість архітектурних пам'яток, а також чудова природа роблять Чернігівщину привабливою для інвестування коштів у туристичну галузь.

Наразі загальний капітал нерезидентів в економіці області досягнув більше 100 млн. дол. США. Частина іноземного капіталу Чернігівщини в загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в Україні незначна і становить 1,1 %.

Інвестиції залучено на 53 підприємства області. Основними країнами-інвесторами в області є :

- Німеччина – 42,4 млн. дол. США;
 - Великобританія – 24,7 млн. дол. США;
 - Бельгія – 14,4 млн. дол. США;
 - Туреччина і Британські Віргінські острови по 2,9 млн. дол.США,
- що в сумі становить 92,5 % загального обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку регіону.

У розрізі районів і міст області по обсягах вкладеного капіталу провідні місця належать містам Прилуки (43 млн. дол.США) і Чернігову (42,9 млн. дол. США).

Позитивні тенденції до нарощування іноземних інвестицій мають підприємства м. Ніжина, Бахмацького, Бобровицького, Козелецького, Корюківського, Менського, Ріпкинського і Чернігівського районів.

Найпривабливішими для вкладення інвестицій у регіоні залишаються господарюючі суб'єкти харчової промисловості та з переробки сільськогосподарських продуктів, у які спрямовано 65,1 млн. дол. США (69 % загального обсягу інвестицій). У підприємства будівельної індустрії інвестовано 19,5 млн. дол. США (20,7 %), у сільське господарство – 3,9 млн. дол. США, в оптову торгівлю і посередництво в торгівлі – 5,2 млн. дол. США.[6, 131-137]

Найбільшими підприємствами з іноземними інвестиціями є:

- АТ «Тютюнова компанія «В.А.Т. - Прилуки» (українсько-англійське) – виробництво тютюнових виробів;
- ЗАТ «Чернігівський пивкомбінат «Десна» (українсько-бельгійське) – виробництво пива і безалкогольних напоїв;
- ВАТ «Ніжинський пивзавод» (українсько-люксембурзьке) - виробництво пива і безалкогольних напоїв;
- ТОВ СП «Чексіл-Аріадна» (українсько-американське) – торгівля тканинами;
- ТОВ «Компанія СОЮЗ» (українсько-латвійське) – роздрібна торгівля;
- ДП «Чернігівнафтогазгеологія» (спільна діяльність із НП «Регал Петролеум Корпорейшн Лімітед» - Британія) – облаштування нафтових свердловин.

Основні інвестиційні потреби економіки області стосуються насамперед модернізації виробництва в переробній галузі і легкій промисловості, створення потужностей з новітніми технологіями з переробки сільськогосподарської сировини, картоплі, овочів, виробництва макаронів, олії, мінеральної води, теплотзберігаючих будівельних конструкцій, розвитку туристичної і рекреаційної сфери.

Разом з цим практично не задіяні в господарський обіг наявні потужні запаси крейди, бішофіту, рекреаційні ресурси.

Загалом зовнішньоекономічна діяльність здійснюється з 89 країнами світу. головними партнерами області залишаються країни Європи (Німеччина, Польща, Франція, Литва), СНД (Росія, Білорусь), Туреччина в Азії, Малаві в Африці, Бразилія і США в Америці, Австралія в Австралії і Океанії.

У регіональній структурі інвестиційних процесів усе рельєфніше позначаються зрушення, які стали у 2007 році ще вагомішими. Адже “зворотною стороною” популярності м. Києва серед інвесторів є те, що входження на столичний ринок потребує все більших і більших ресурсів, оскільки його ніша на даний момент достатньо заповнена. Такі витрати не завжди будуть економічно виправданими.

Таким чином, інвестори будуть переключатися на регіональні можливості ведення свого бізнесу. Майбутній розподіл інвестицій між регіонами, перш за все, буде пов'язаний з концентрацією виробничих ресурсів та розвиненістю інфраструктури. При цьому особлива увага приділятиметься лояльності місцевої влади та контролюючих структур до бізнесу, що проявляється, зокрема, в кількості успішних чи неуспішних інвестиційних проектів. Відтак особливої ваги набуває ефективність співпраці у рамках трикутника «влада-громадськість-бізнес».

Розвиток інвестиційного співробітництва з іноземними партнерами постійно обговорюється під час візитів на Чернігівщину представників дипломатичних та торговельно-економічних місій закордонних держав. Нещодавно відбувся візит Посла Фінляндії в Україні пані Лаури Рейніля до м. Чернігова, а також Чернігів відвідали Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Білорусь в Україні Валентин Володимирович Величко, Надзвичайний та Повноважний Посол Російської Федерації в Україні, спеціальний представник Президента Російської Федерації з розвитку торгово-економічних відносин з Україною Віктор Степанович Черномирдін. В рамках візитів обговорені напрямки інвестиційного співробітництва та скореговані відповідні програми міжнародної співпраці підприємств області із закордонними партнерами. Аналіз можливостей та сучасного стану інвестиційної політики свідчить, що область має значні нереалізовані можливості в цій царині.

За ініціатив облдержадміністрації на Чернігівщині відбувся I міжрегіональний практичний семінар „Геоінформаційні системи і технології в регіональному

розвитку”, що мав на меті посприяти вдосконаленню інвестиційного клімату. Відбувся Інформаційно-презентаційний тур „Запрошує Чернігівщина” для представників дипломатичного корпусу, міжнародних організацій та місій, акредитованих в Україні.

Питання інвестиційного співробітництва обговорювались під час робочої зустрічі керівників прикордонних регіонів Республіки Білорусь і України (17-18 червня 2006 року, м. Мозир, Республіка Білорусь), а також у ході роботи VIII Економічного форуму „Україна-Польща” та IV зустрічі голів обласних державних адміністрацій, голів обласних рад України з воєводствами і маршалками воєводств Республіки Польща (29–30 червня 2005 року, мм. Гданськ, Мальборк та Гдиня Республіки Польща), в яких брала участь делегація Чернігівської облдержадміністрації.

Наприкінці 2006 року в Чернігові пройшов Міжнародний інвестиційний форум „Чернігівщина запрошує до співробітництва”, участь в якому взяли представники посольств та торговельно-економічних місій Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Індонезія, Литовської Республіки, Республіки Польща, Російської Федерації, Румунії, Сполучених Штатів Америки, Фінляндської Республіки, Республіки Хорватія, представники Організації з Безпеки та Співробітництва в Європі та Організації Об'єднаних Націй, делегація Утенського повіту Литовської Республіки, представники Міністерства закордонних справ, Міністерства економіки тощо. Розглядалися питання щодо активізації співробітництва з іноземними партнерами в сфері інвестиційної діяльності на території області. Відбулася презентація інвестиційного потенціалу Чернігівщини.

У ході роботи Форуму генеральний директор компанії „ВАТ – Україна” О.Л.Ясон поділився досвідом інвестиційної діяльності компанії „Брітш Амерікен Тобакко” в Чернігівській області. Литовський підприємець А.Пузінас розповів про інвестиційний проект з будівництва деревообробного комбінату. Директор підприємства „Вітал” С.В.Самоненко презентував інвестиційний проект „Будівництво крохмальної фабрики”. Італійський інвестор Д. Бернарделло представив проект з виробництва еластомерних ниток. Директор підприємства „Інтрансавтобуд” О.Г.Галенко виступив з презентацією проекту зі створення виробництва для переробки ріпаку.

Голова Чернігівської районної державної адміністрації В.Л.Лазар говорив про інвестиційний потенціал туристичної галузі Чернігівського району. Радник у справах залучення прямих іноземних інвестицій проекту ERUM USAID П.Кошуков презентував можливості активізації інвестиційної діяльності в рамках цього проекту. Голова Утенського повіту Литовської Республіки Р.Саргюнас розповів про перспективи співробітництва між Утенським повітом та Чернігівською областю. В результаті відбулося підписання протоколу намірів про торговельно-економічне та культурне співробітництво між Чернігівською областю та Утенським повітом Литовської Республіки та інших документів щодо реалізації спільних інвестиційних проектів.

Висновки. Суттєвий вплив регіонів на вирішення місцевих інвестиційних проблем можливий лише за умови достатнього економічного та фінансового забезпечення. Тому важливим напрямком діяльності держави є безпосередня участь центральних, регіональних та місцевих органів влади в регулюванні обсягів і використанні різних джерел інвестиційних ресурсів. Але на відміну від директивного планового управління централізованими капітальними вкладеннями та монополізації функції інвестування ця діяльність повинна включати розробку довгострокових концепцій розвитку держави та регіонів і реалізовувати конкретні програми, спрямовані на розвиток певних галузей або виробництв. У процесі формування ринкових відносин необхідним є перехід від централізованих до децентралізованих джерел інвестування.

Отже, політика у сфері інвестування є складовою частиною економічної політики, яка проводиться державою, галузями, регіонами, підприємствами, шляхом встановлення масштабів і структури інвестицій, джерел формування, напрямків їх раціонального використання, відновлення технічної бази виробництва, розвитку ринкових механізмів та підвищення рівня життя населення. Вона повинна передбачати стратегічне прогнозування і планування інвестиційного процесу в реальному секторі економіки, сприяти вирішенню завдань соціально-

економічної стратегії країни і спрямовуватися на реконструкцію тих підприємств, які здатні за короткий термін стати конкурентоспроможними на світовому ринку, задовольняти внутрішній попит населення в продукції та послугах, підвищувати зайнятість населення, отримувати високий прибуток і сплачувати податки, відроджувати вітчизняне виробництво і скорочувати необхідність імпорту товарів, розвивати науку та наукоємні виробництва. [7, 51-58]

Джерела та література:

1. Гаман М. Державна підтримка фінансування інновацій // Економіка України. - 2004. - № 8. - С. 44-49.
2. Долішній М.І., Бойко Є.І., Іщук С.О. Організаційно-економічні напрямки активізації інноваційної діяльності в Україні: регіональні аспекти // Регіональна економіка. - 2004. - № 1. - С. 48-54.
3. Клиновий Д.В., Пепа Т.В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України / За наук.ред. Л.Г. Чернюк: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. С. 286-287.
4. Мартиненко В. Формування державного механізму управління інвестиційним процесом в Україні: проблеми невизначеності та методи їх зняття // Економіка України. - 2004. - № 8. - С. 50-56.
5. Онишко С.В. Реалізація властивостей системи інноваційного розвитку // Фінанси України. - 2004. - № 3. - С. 113-117.
6. Соціально-економічне становище Чернігівської області за січень-жовтень 2006 року // Головне управління статистики у Чернігівській області. - 2006. – С. 131-137.
7. Папц В. Вдосконалення інвестиційної політики в країні та її вплив на розвиток інвестиційного процесу в регіоні. // Регіональна економіка. – 2006 - № 2. – С. 51-58.

Наталія Баранкова

РІПАКІВНИЦТВО В УКРАЇНІ І РЕГІОНІ ТА ШЛЯХИ ЙОГО РОЗВИТКУ

На сьогодні виробництво ріпаку в світі перебуває у стадії піднесення, ряд дослідників називають це "ріпаковою ейфорією". Попит на цю культуру в Україні постійно зростає (особливо з боку Європи), відповідно розширюються і площі під нею.

Нарощування виробництва ріпаку в промисловому обсязі сприяло б значною мірою подоланню досить гострої енергетичної кризи в нашому регіоні, до того ж дозволило б залучити до господарського обороту землі, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. З одночасним поліпшенням екології ґрунту це дозволить організувати виробництво і використання альтернативного виду пального для тракторів та автомобілів - біодизелю [4].

Вагомий внесок у висвітлення загальнотеоретичних і практичних аспектів розвитку ріпаківництва зробили українські та зарубіжні вчені: Ф.Ф. Адамець, В.І. Бойко, В.М. Бондаренко, П.С. Вишнівський, В.Д. Гречкосій, О.Г. Дерев'янка, А.В. Іщенко, М.В. Калінчик, В.В. Лихочвор, О.О. Мітченко, Д.І. Нікітчина, А.А. Побережна, Р.Р. Проць, С.А. Серeda, О.Г. Шайко, Стефан фон Крамон-Таубадель, Людвіг Штрівєр та інші науковці.

Однак залишається не до кінця вирішеним стратегічне питання забезпечення енергетичної незалежності сільськогосподарського виробництва шляхом розвитку біодизельного виробництва в Чернігівському регіоні. В зв'язку з цим виникає завдання оптимізації структури посівів озимого та ярого ріпаків з урахуванням регіональних особливостей, а також розроблення економічного механізму взаємовідносин між учасниками господарської діяльності та створення ефективної

маркетингової системи, зон виробництва та переробки ріпаку щодо природно-економічних умов.

Метою даної статті є дослідження стану та основних напрямів розвитку ріпаківництва в регіоні з урахуванням досвіду розвинутих країн.

Якщо розглянути сучасний етап розвитку світової економіки, то він характеризується глобалізацією на всіх рівнях. Зокрема, у світі помітна тенденція до збільшення вирощування олійних культур та, відповідно, виробництва олії як для харчових цілей, так і для технічних. Можна упевнено стверджувати, що найближчими роками перспективним залишиться виробництво олійних культур на світовому ринку рослинницької продукції. Що ж до структури споживання, то серед 17 олійних культур світове лідерство належить соєвій олії - 25,8%, друге місце посідає олія пальмова - 21,2% і на третьому - олія ріпакова - 9,85%. Пропозиція на світовому ринку соняшникової олії скоротилася до 6,6%.

Площа посіву ріпаку у світі займає 22,0-24,0 млн. га, при середній врожайності 13,0-15,0 ц/га. Найбільші площі вирощування ріпаку сконцентровані в Китаї, Індії та Канаді. Країни європейської співдружності виробляють лише 8,91 млн. т насіння цієї культури. В Україні, безперечно, виробництво ріпаку має всі підстави стати одним із головних пріоритетів в міжнародному розподілі праці (тобто зможе прирівнятися до європейського лідера по вирощуванню ріпаку - Німеччини).

Важливим стимулом до нарощування виробництва цієї культури в Україні є світовий попит на насіння ріпаку, який весь час зростає, значною мірою через зацікавленість європейських виробників біодизельного палива у поставках ріпакової олії та насіння. Значні і потужності з переробки олійних культур в Україні, які становлять більше 4,5 млн. тонни на рік. Зростає зацікавленість до ріпакової олії з боку виробників рослинних жирів і маргаринів [3]. Зазначимо, що переробка ріпаку цікава олієдобувачим підприємствам для додаткового завантаження виробничих потужностей в періоди відсутності переробки соняшнику, а саме, в цей період відбувається збирання ріпаку в Україні.

За енергетичною цінністю насіння ріпаку в 1,5 разу перевищує горох, ячмінь і в 1,8 разу - овес. За вмістом перетравного протеїну ріпак прирівнюється до гороху і більше ніж удвічі перевищує вищезгадані зернофуражні культури. При переробці його насіння отримується побічна продукція шрот - цінний корм, джерело протеїну для сільськогосподарських тварин, який містить до 37% білка і майже 10% олії [9]. Введення шроту та ріпакового борошна в комбікорми для сільськогосподарських тварин значно підвищує їх продуктивність [2].

Насіння ріпаку використовують для виробництва гліцерину, метилового ефіру, жирних кислот, мила, спирту, сульфатів, ефірів та амінів. Олія ріпаку може конкурувати з іншими рослинними оліями та тваринними жирами, які використовують для технічних цілей.

Масла з насіння високоерукових сортів використовуються для виробництва мастильних матеріалів з високою стійкістю: гідравлічні мастила, охолоджуючі змащувальні мастила, адгезійні мастила, масла для видалення іржі, біодизельне пальне, трансмісійне масло. Заміна мінеральних масел на рослинні викликана екологічними проблемами. Ріпакова олія біологічно швидко розкладається і не несе в собі загрози для водоймищ: у ґрунті вона через 7 діб розкладається на 95 %, тоді як мінеральне масло тільки на 16% [5].

Використання ріпакової соломи для виготовлення паперу дозволить повністю забезпечити внутрішні проблеми регіону в ньому. Ця сировина може використовуватись і для виготовлення меблевих плит.

Вирощування даної культури буде сприяти нагромадженню органічної речовини, покращувати агрохімічні та агрофізичні властивості ґрунту: поліпшувати структуру, залишаючи значну частину кореневих решток (40-60 ц/га кореневих і післяжнивних решток є еквівалентом 12 т/га гною), які глибоко діють на кореневі гнилі, і буде найкращим попередником озимої пшениці та інших кормових культур, підвищуючи їх урожайність [4]. Посіви ріпаку будуть

запобігати розвитку ерозійних процесів [6]. Розвиток біотехнології у ріпаківництві дозволить регулювати не тільки загальну продуктивність рослин, а й їх стійкість до хвороб і шкідників [4].

В Україні ще не відпрацьована технологія виробництва ріпаку, незважаючи на наявність у країні сприятливих умов для його вирощування. Так, є можливість вирощувати ріпак у тих регіонах, де за кліматичними умовами соняшник не культивується. З агроекологічної точки зору, саме українське Полісся та Лісостеп мають найсприятливіші ґрунтово-кліматичні умови для вирощування озимого та ярого ріпаків. Поряд із традиційним регіоном вирощування ріпаку - Західною Україною, найперспективнішими є Чернігівська, Сумська, Черкаська, Полтавська області, де за останні роки спостерігається стрімке зростання (в 20-50 разів) валових зборів озимого ріпаку. Зокрема, достатньо висока родючість ґрунтів Лісостепової зони Чернігівської області, їх задовільна водо- і повітропроникність, достатня наявність опадів і температурний режим при застосуванні рекомендованих агротехнічних заходів дозволять вирощувати цю культуру і отримувати 25-40 ц/га насіння.

Але, на жаль, обсяги виробництва даної культури в нас незначні, лише в 2005-2006 рр. спостерігається порівняно значний ріст виробництва (до 284,4 тис. т, згідно з офіційними даними, що майже удвічі вище минулого сезону, табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка виробництва ріпаку в Україні

Показники	2002/03 МР	2003/04 МР	2004/05 МР	2005/06 МР	2006/2007МР
Посівна площа, тис. га	70	58	104,3	230,0	520,0*
Урожайність, ц/га	8,7	9,9	12,7	14,5	13,5*
Валовий збір, тис. т	60,9	57,4	135,3	284,4	418,4*

У процентному співвідношенні частка ріпаків у виробництві олійних культур в Україні коливається від 1 до 6 %, або 100-300 тис. тонн на рік. Серед причин порівняно невеликого виробництва насіння ріпаків можна назвати низьку врожайність цієї культури (з 1995 по 2006 рік середня врожайність виросла з 6,6 ц/га до 14,5 ц/га, тоді як в розвинутих країнах вона досягає 30-35 ц/га). Варто додати до цього і недостатнє стимулювання розвитку виробництва на державному рівні, і неякісний насінневий фонд. Окрім того, сільгоспвиробники часто віддають перевагу виробництву соняшнику.

У проєкті програми розвитку ріпаківництва в Україні до 2010 року заплановано збільшення площі під цією культурою до 3 млн. га, або 10 % ріллі, а валове виробництво довести до 5,5 млн. т [1]. Зокрема, в Чернігівській області на сьогодні під ріпак використовується менше 1% ріллі. Стратегія розвитку виробництва спрямована на створення регіональних зон концентрованого вирощування як озимого, так і ярого ріпаків - від 10 до 30 тис. га. Це дасть змогу науково забезпечити процес його вирощування й оптимально використовувати наявні ресурси, централізувати сушіння, зберігання товарного насіння, зменшити питому вагу накладних витрат, організовувати відправку великих оптових партій покупцям насіння.

Виходячи з вищевикладеного та враховуючи внутрішні резерви розвитку Чернігівського регіону, пропонуємо розширити площі посівів ріпаку, зменшивши посіви зернових культур, що використовувались на фуражні цілі, та малопродуктивних кормових культур, а також дослідити можливість і доцільність його вирощування на виведених із господарського обороту землях Чорнобильської зони. Для підвищення рентабельності вирощування ріпаку пропонуємо застосовувати передові технології. В господарствах, де крім зернових, будуть вирощуватись просапні культури (кукурудза, цукрові буряки), пропонуємо в сівозмінах насичення ріпаку до 10 %. А в господарствах, де в основному будуть вирощуватись зернові культури суцільного посіву, насичення ріпаку в сівозміні може становити 25-30 %. Збільшивши площі посівів цієї культури до 10 відсотків загальної площі ріллі в області, пропонуємо переробляти 75 відсотків отриманого

врожаю на біопаливо. Це дасть змогу пом'якшити проблему стабільного постачання енергоресурсів аграрному сектору економіки регіону за рахунок власного екологічно чистого відновлювального джерела.

Наступним кроком розробки даної проблематики буде дослідження економічної ефективності розвитку галузі.

Джерела та література:

1. Абрамик М., Масло І., Чехов А. Знову про ріпак: досить необачливих балачок//Агробізнес сьогодні. - 2006. - № 3. - С. 18-19.
2. Артемов І.В., Кисилев А.М. Пути увеличения производства кормов и растительного масла// Кормопроизводство. - 1997. - № 4. - С. 2-7.
3. Бардін Я.Б. Ріпак: від сівби до переробки. - К.: Світ, 2000. - 106 с.
4. Гайдаш В. Ріпак: його сучасний стан і перспективи в Україні// Пропозиція. - 2002. - № 8-9. - С. 50-51.
5. Митченко О.О. Особливості розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків ріпака та продукції його переробки// Економіка АПК. - К., 2002. - № 6. - С.101-106.
6. Перспективи та можливості розвитку ріпаківництва // Сингента. - 2005. - Осінь. - С. 9-11.
7. Програма розвитку агропромислового виробництва Чернігівської області на 2007-2010 роки. - Чернігів. - 2007. - 53 с.
8. Програма розвитку ріпаківництва Чернігівської області на 2005-2010 роки. - Чернігів. - 2005. - 17 с.
9. Утешу Ю.А., Лобас М.Г. Кормовые ресурсы флоры Украины. - К: Наукова думка. - 1996. - 218 с.

Вероніка Верба

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСУЛЬТАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ

*Типи проектів, якими займаються консультанти,
є такими ж різноманітними, як і менеджмент.*

Філіп Уїкхем

Актуальність. Сьогодні перемогу у конкурентній боротьбі практично неможливо забезпечити тільки матеріальними ресурсами компанії. Основу її стратегічних компетенцій формують передусім нематеріальні активи - інтелектуальна складова бізнесу. Тому залучення такого інтелектуального ресурсу, як управлінське консультування, стало у світовій практиці об'єктивною необхідністю для забезпечення довгострокового стратегічного розвитку сучасної компанії.

Зміна парадигми управління, яка спостерігається в Україні (як й в інших країнах на пострадянському просторі), супроводжується зміною ставлення керівників підприємств до залучення зовнішніх консультантів для вибору, розробки та реалізації проектів розвитку компанії. Дослідження рівня розвитку управлінського консультування в Україні, яке проводилося українською асоціацією менеджмент-консультантів (УАМК) спільно з PricewaterhouseCoopers, свідчить про позитивне ставлення керівників і топ-менеджерів вітчизняних підприємств до співробітництва з консалтинговими фірмами: 70% з опитуваних вважають управлінське консультування корисним, особливо в галузі питань удосконалення процесу ведення бізнесу, стратегічного планування, впровадження інформаційних систем і технологій [1].

Процес консультування має на меті здійснення або підтримку змін, що ведуть до покращення результатів діяльності компаній. Зміни, незалежно від того, наскільки вони значні та масштабні, можна уявити як певний проект, що вимагає затрат часу, грошей та зусиль. Якщо зусилля та відповідальність, що передбачаються проектом, підприємство готове поділити з консультантами, такий проект стає консультаційним [2].

Постановка проблеми. Як свідчить практика, взаємодія консультантів та

клієнтських організацій відбувається за різними напрямками та набуває різноманітних форм. Консультаційні послуги надаються та є затребуваними в різних функціональних сферах діяльності підприємств, компаній та неприбуткових організацій. Під час реалізації консультаційних проектів по-різному розподіляються сфери повноважень та відповідальності між консультантом та клієнтом. До того ж основні учасники таких проектів неоднозначно уявляють собі результат їх співпраці: що є продуктом проекту - презентація консультантом розроблених пропозицій або рішення проблеми клієнта? Визначені аспекти (слід зазначити, що їх перелік далекий від всеохоплення повного спектра відносин між організаціями-клієнтами та консалтинговими фірмами й компаніями) безпосередньо впливають на ефективність консалтингової бізнес-сфери, та, врешті-решт, на успішність довгострокового розвитку підприємств та компаній, що визначає конкурентоспроможність не тільки окремих економічних організацій, а й країн в цілому. Результативним способом вирішення зазначених проблем може стати розробка єдиного підходу до визначення консультаційного проекту та ідентифікації його класифікаційних ознак, що дозволить створювати "каталоги" консультаційних проектів у різних їх учасників з метою систематизації консультаційної історії компанії, урегулювання економічних аспектів взаємодії консалтингових фірм та організацій-клієнтів (зокрема, в питаннях визначення формату консультаційного продукту, встановлення вартості консалтингової послуги тощо).

Аналіз опублікованих надбань щодо визначеної проблеми. Окремі аспекти проблеми класифікації консультаційних проектів висвітлені в роботах зарубіжних та вітчизняних дослідників і публікаціях практикуючих консультантів. Зокрема, вважається загальноприйнятною класифікація консалтингових продуктів та відповідних проектів за функціональним принципом: саме за таким підходом систематизуються проекти міжнародними консалтинговими компаніями та інституціями (наприклад, Association of Management Consulting Firm, САМК, Kennedy Information's [3,4,5]). Подібна практика набула поширення також й на пострадянському просторі, про що свідчать дослідження українських фахівців у сфері консалтингу [6,7,8,9] та їх колег з країн СНД [10].

Невирішені частини загальної проблеми. Однак мало вивченими залишаються питання визначення системи класифікаційних ознак консультаційних проектів, встановлення критеріїв віднесення тих чи інших проектів до певної класифікаційної групи, а також значущості "каталога" консультаційних проектів для всіх рольових груп учасників, що задіяні в процесі реалізації таких заходів (тобто не тільки для консалтингових фірм, а й для організацій-клієнтів). До того ж залишається неусталеною й семантика самого поняття "консультаційний проект".

Мета статті. Ураховуючи методологічну та практичну значущість класифікації консультаційних проектів для формування науково обґрунтованої та цілісної системи знань про консультування як самодостатньої сфери економічних відносин, вважаємо за необхідне в межах цієї статті систематизувати підходи до визначення різновидів консультаційних проектів та запропонувати цілісну концепцію їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з теоретичних засад проектного менеджменту, відомо, що все розмаїття проектів можна класифікувати за різними ознаками: класом, типом, видом, тривалістю, масштабом, складністю тощо. Проте консультаційні проекти, в силу їх специфіки, не завжди вкладаються в загальні класифікаційні схеми.

Перш за все спробуємо визначити та узагальнити наявні підходи до визначення різновиду консультаційного проекту, які вже отримали поширення в практиці консалтингової діяльності.

Залежно від функціональної спеціалізації консалтингових компаній консультаційні продукти поділяються на чотири основні групи [10]: розробка стратегії або стратегічне планування; консалтинг у галузі інформаційних технологій і систем; консалтинг у галузі операційного управління; консалтинг у сфері управління персоналом. Відповідно бачиться логічним класифікувати консультаційні проекти за їх предметною сферою (табл. 1).

За результатами дослідження ринку консалтингових послуг в Україні [6] 52% консалтингових компаній надають послуги в сфері стратегічного консалтингу, 48% -

Таблиця 1

Класифікація консультативних проектів за предметною сферою (функціональною ознакою)

Клас консультативного проекту	Стратегічні	Фінансові	ІТ-проекти	Операційні	HR-проекти
Предметна сфера консультування	Стратегічне управління	Корпоративні фінанси та аудит	ІТ-технології та системи	Операційний менеджмент	Управління персоналом
Змістовне наповнення консалтингового продукту	Розробка MOS-концепції компанії (місія-цілі-стратегії) Стратегічне планування Підготовка бізнес-планів Маркетингові дослідження; аналіз ринку, збільшення продаж Оцінка та розвиток бізнесу Удосконалення оргструктур Розробка оргструктур і систем управління через центри відповідальності Розробка бізнес-моделей PR-стратегії	Загальногосподарський аудит Аудит фінансових інститутів Аналіз систем внутрішнього контролю Ведення бухг. обліку та фін. звітності у відповідності з GAAP і IAS Внутрішній аудит Фінансовий аналіз Податкове планування та оптимізація Ведення справ в арбітражних судах Експортно-імпортні операції Правове консультиування	Проектування, розробка і впровадження корпоративних інформаційних систем (КІС) Проектування, розробка і впровадження систем управління базами даних (СУБД) Розробка і впровадження систем автоматизації виробничого процесу Розробка і впровадження додатків для Internet/Intranet & systems integrations E-business solutions	Оперативне бізнес-планування Логістичні послуги Реінжиніринг бізнес-процесів Управління інвестиційними та інноваційними проектами Управління ресурсами та взаємодією з клієнтами (ERP/MPRI/CSRP) Управління якістю (ISO 9000/TQC/TQM/CPI) Управління витратами та підвищення ефективності виробництва	Підбір та оцінка персоналу Навчання/атестація Розробка методів стимулювання та мотивації Розробка посадових інструкцій, правил внутрішньої фірмової поведінки Оптимізація управлінської структури Урегулювання конфліктних ситуацій

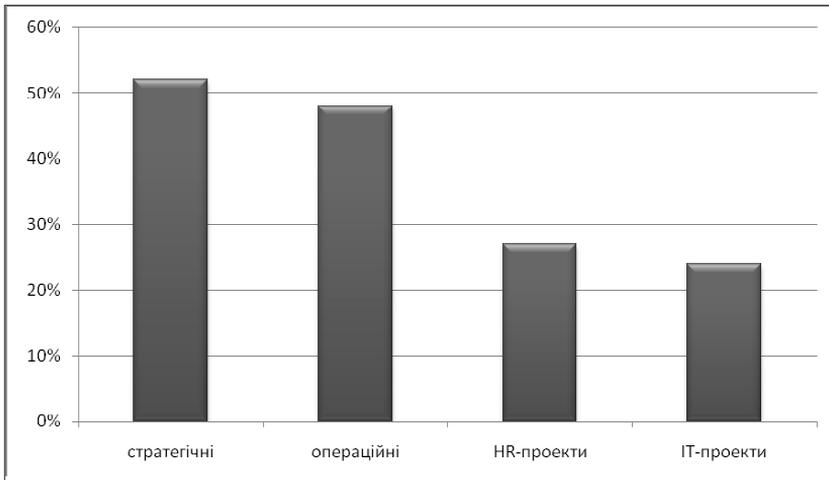

Рис. 1. Поширеність консультаційних проектів різних предметних сфер у практиці українського консалтингу (адаптовано за [6])

Охарактеризуємо коротко специфіку кожної групи проектів за функціональною ознакою.

Стратегічні консультаційні проекти спрямовані на вирішення проблем, що виникають у топ-менеджерів у сфері стратегічного планування, управління господарською, інвестиційною та фінансовою діяльністю, оптимізації та підвищення ефективності діяльності компанії, а також проведення необхідних для цього аналітичної та дослідницької роботи. Кінцевим результатом таких проектів є формування стратегічного мислення в прийнятті управлінських рішень, впровадження принципів стратегічного управління в компаніях, розробка стратегії та механізму її реалізації через побудову бізнес-моделі та збалансованої системи показників компанії. Як правило, проекти стратегічного напрямку вимагають серйозних зусиль керівництва компанії, значних витрат ресурсів та готовності до широкомасштабних трансформацій, які дозволять вивести компанію на новий рівень.

Стратегічні консультаційні проекти спрямовані на ідентифікацію стратегічної ідеї компанії (визначення власних клієнтів, продуктів і цінності, що пропонуються), формування бачення власного майбутнього, розробки проектів розвитку і заходів, що спрямовані на досягнення встановлених стратегічних цілей. Невід'ємною складовою методології розробки стратегії різними консалтинговими компаніями є стратегічна діагностика, оцінка конкурентних переваг та поточної конкурентної позиції компанії, виявлення ринкового потенціалу сегментів, а також ресурсного потенціалу компанії. Але зустрічається інший підхід, коли консалтингова фірма пропонує при розробці стратегії не концентрувати увагу на минулому клієнтської організації, а націлює компанію на проактивну поведінку, яка вибудовує майбутню модель її бізнесу. Відсутність єдиного методологічного трактування стратегії призводить до неоднозначного підходу до ідентифікації результатів таких проектів: від виходу на нові ринкові сегменти до реструктуризації компанії, підготовки їх до злиття, диверсифікації та/або трансформації.

Отже, такі проекти є доволі складними. Вони потребують значних ресурсів та часу на підготовку і реалізацію. Значну роль у забезпеченні результативності стратегічних проектів на всіх стадіях їх виконання відіграє керівництво компанії. Тому ці проекти відрізняє спільна відповідальність консультантів і менеджменту компанії за результати проекту. Стратегічні проекти є найвідповідальнішими, отже, й оплачуються як одні з найдорожчих.

Світова практика свідчить, що проекти стратегічного напрямку є на сьогодні домінуючими в портфелі послуг консалтингових компаній [5]. В Україні поки що

стратегічні консалтингові проекти є затребуваними тими компаніями, які перебувають на етапі активного розвитку і діють в жорстких конкурентних умовах.

ІТ-проекти реалізуються у найдинамічнішій галузі - сфері інформаційних технологій та систем, та мають на меті розробку та впровадження корпоративних інформаційних систем, систем управління виробничими процесами, встановлення та налагодження спеціалізованого апаратного та програмного забезпечення. Роботи за цими проектами включають комплексні аналітичні дослідження в сфері виробництва високотехнологічної продукції та засобів телекомунікації, організації та проведення відповідних семінарів для працівників компанії-клієнта, виборі адекватної стратегії в цій сфері. До цієї ж групи також доцільно віднести е-проекти, предметна сфера яких сфокусована на сфері електронної комерції та Інтернет-технологій - від розробки концепції та дизайну веб-порталу до аналізу та удосконалення мережевої структури. За результатами деяких експертів, проекти в галузі ІТ-технологій займають понад половину вітчизняного консалтингового ринку [13].

Операційні консультаційні проекти включають вивчення внутрішнього середовища організації компанії-клієнта на всіх стадіях її діяльності (виробничий процес, система збуту, система обробки та виконання замовлень клієнтів тощо). Типовим для операційних проектів є оцінка операційної ефективності підприємства, пошук способів зниження операційних витрат, підвищення ефективності системи збуту, аналіз розподілу та використання ресурсів, покращення системи управління запасами, управління якістю продукції тощо.

З початку 1990-х рр. найпопулярнішими видами операційних проектів в Україні були проекти з впровадження систем управління якістю на підприємстві (ISO), реінжиніринг бізнес-процесів (business process reengineering, BPR), бізнес-планування. Сьогодні в операційній сфері діяльності компаній увага акцентується на плануванні виробництва, управлінні та автоматизації виробничого процесу. Саме це пояснює активне впровадження у практику діяльності підприємств моделей MRP та CRP (Material and Capacity Requirements Planning), а також інтегрованих продуктів MRP II, ERP (Enterprise Resource Planning), CSRP (Customer Synchronized Resource Planning). CPI (Continuous process improvement) та TQC/TQM (Total quality control/management).

Останнім часом спостерігається збільшення попиту на такий консалтинговий тип проектів, як формалізація та оптимізація бізнес-процесів для подальшої їх автоматизації. Здійснюються консалтингові проекти щодо даної послуги в основному на підприємствах середнього бізнесу (у кількісному співвідношенні), однак останнім часом попит на них збільшився з боку великих промислових підприємств та банків.

Хоча правильна стратегія, сучасна технологія та оригінальні рішення в сфері виробництва є ключовими факторами успіху в будь-якій галузі, але елементом, який забезпечує результативність їх використання, є персонал компанії. Зростаюча в умовах глобальних ринків та загострення конкуренції складність управлінських та виробничих завдань у майже всіх галузях промисловості та сфери послуг накладає нові вимоги на працівників компанії, отже, стрімко зростає потреба в ефективному управлінні персоналом. Саме цим зумовлено виокремлення HR-проектів як окремого типу консультаційних проектів, які дозволяють активно використовувати нові перспективи та можливості, що відкриваються в сфері підбору та навчання персоналу, методів стимулювання та мотивації, а також оптимізації управлінської структури компанії-клієнта. В ході реалізації HR-проектів консультанти спрямовують свої зусилля на підвищення ефективності управління, покращення взаємодії між співробітниками, формування дієвих команд, створення корпоративної культури. В межах таких проектів розробляються заходи щодо покращення взаємовідносин з клієнтами, підвищення кваліфікації співробітників, створення творчої атмосфери в колективі. Активно розвивається такий напрямок HR-проектів, як підбір та навчання персоналу.

Класифікація консультаційних проектів за функціональною ознакою консалтингового продукту не має всеохоплюючого характеру, але являє собою спробу систематизації та структурування основних напрямків діяльності консалтингових компаній. Слід визнати, що подібне групування є доволі спрощеним варіантом дійсності і не відображає всіх особливостей діяльності сучасних консалтингових фірм.

Однією з визначальних ознак проекту, зокрема й консультаційного, є унікальність його результату або продукту. Тому вважаємо за потрібне виокремити таку класифікаційну ознаку консультаційного проекту, як ступінь його інноваційності для компанії-клієнта і консалтингової фірми та пропонуємо відповідно виділяти три види консультаційних проектів - унікальні, високо індивідуалізовані та стандартні (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація консультаційних проектів за ступенем інноваційності продукту

Зацікавленість учасника проекту (суб'єкта консалтингового процесу)	Вид проекту та його характеристика		
	Унікальні	Високо-індивідуалізовані	Стандартні
Потреби клієнтів	Потреба у вирішенні проблеми компанії принципово новими методами і технологіями	Необхідність адаптації консалтингових продуктів до умов та особливостей конкретного бізнесу	Впровадження стандартних технологій, які не потребують врахування особливостей умов функціонування
Пропозиції консультантів	Інноваційні, неповторні ідеї та методи, що не мають аналогів в управлінській практиці	Консалтингові рішення, які адаптуються до умов функціонування і вимог клієнта	Стандартні технології, які апробовані в інших клієнтів і не потребують адаптації

Реалізація унікальних консультаційних проектів передбачає створення неповторних та таких, що не мають аналогів, консалтингових продуктів, які розробляються на засадах індивідуального підходу до вирішення проблеми клієнтів. Консалтингові компанії, які позиціонуються як виробники унікальних продуктів, пропонують клієнтам методологічно нові підходи до розвитку їхнього бізнесу. Такі проекти потребують залучення найкращих фахівців, проведення унікальних маркетингових заходів. Вартість таких проектів надзвичайно висока, оскільки в результаті створюються принципово нові, інноваційні ідеї та методи їх реалізації.

Принцип роботи консалтингових компаній, що реалізують високо індивідуалізовані консультаційні проекти, полягає в адаптації вже розробленого консалтингового продукту до умов і особливостей конкретного бізнесу. Високопрофесійні консультанти у співпраці з менеджерами клієнтської організації пристосовують нові технології та управлінські рішення для конкретного підприємства. Досвід роботи консультантів у схожих проектах дозволяє удосконалювати технологічні прийоми їх реалізації та створювати своєрідні "моделі" консалтингових рішень, застосування яких дозволяє несуттєво, але зменшувати вартість послуг.

Стандартні консультаційні проекти ґрунтуються на використанні відпрацьованих процедур, типових консалтингових інструментів, які апробовані консалтинговими компаніями на практиці та добре себе зарекомендували. Яскравим прикладом таких проектів є семінари та тренінги для працівників компанії-клієнта з підвищення їх кваліфікації в різних аспектах (стратегія, процесне управління, бюджетування тощо). Оскільки методологія надання таких

продуктів відпрацьована, технологія роботи консультантів чітко визначена, до участі в консалтинговому проекті залучаються фахівці різних рівнів підготовки. Вартість таких проектів порівняно низька, що значно підвищує рівень їх доступності для клієнтів. Але такі проекти не створюють "проривних" інструментів, інноваційних ідей, які б забезпечували випередження конкурентів.

Задля потреб визначення вартості консалтингової послуги важливою є така характеристика консультаційного проекту, як його масштаб. Традиційно у проектному менеджменті масштаб проекту визначають за рівнем інвестицій, яких потребує проект. Дійсно, обсяг ресурсів (витрати на оплату консультування, час консультантів, персоналу клієнтської організації, матеріальні витрати) є важливим фактором для віднесення проектів до категорії дрібних, середніх або великих. Але вважаємо, що вимір масштабу вартісною оцінкою залучених у проект ресурсів клієнтської та консультаційної компаній обмежує, а іноді викривлює його внаслідок високої альтернативної вартості вхідних ресурсів. Тому разом з ресурсним параметром виміру пропонуємо використовувати критерій рівня змін у діяльності клієнтської компанії, які є наслідком реалізації консультаційного проекту.

Сучасна практика оцінки масштабу проектів базується на вимірі часу, який консультанти витрачають на проект. Вимір проектів на основі трудомісткості застосовується при нормуванні донорських проектів Світового банку, програм Європейського Союзу ТАСІС. Орієнтуючись на вартість консультаційних проектів у практиці українського консалтингу [6], можна констатувати, що частка великих за масштабом проектів у 2006 р. не перевищувала 11% (рис. 2). Домінуючими (майже 55%) залишаються дрібні консультаційні проекти, які, як правило, являють собою аналітичні огляди ринків продуктів та послуг (методом кабінетних досліджень), проведення семінарів та тренінгів для окремих груп персоналу компаній.

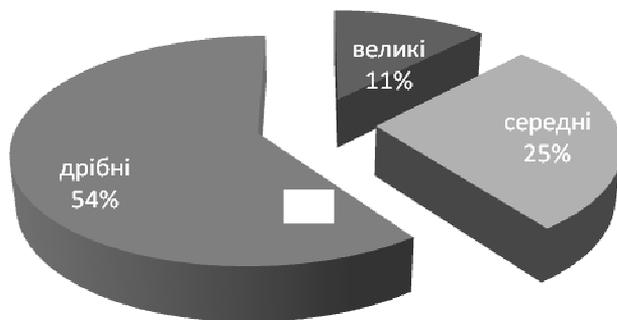

Рис. 2. Структура реалізованих в Україні консультаційних проектів за масштабом

Для країн пострадянського простору протягом останніх 15 років актуальним є така класифікаційна ознака консалтингового проекту, як джерело фінансування. Консультаційні проекти, які фінансуються не за рахунок клієнтської компанії, прийнято називати донорськими. На відміну від комерційних проектів, донорські консалтингові проекти мають свою специфіку. Донорські організації визначають компанії-клієнтів, що потребують допомоги, а також обирають консалтингові компанії, які залучаються до участі у консультаційному процесі. Відсутність права клієнтської компанії обирати консультаційну фірму (що є виключною прерогативою організації-донора, яка фінансує проект), її слабка матеріальна відповідальність та мотивація в

отриманні визначених донором результатів, призводить до достатньо низької результативності таких проектів. В Україні донорські проекти набули поширення на етапі переходу до ринкових відносин. Впровадження ринкових методів управління, реструктуризація підприємств, розробка проектів розвитку і пошуку інвестиційних партнерів фінансувалися за рахунок Всесвітнього Банку реконструкції і розвитку, Європейського Союзу, ТАСІС та ін. Однак останнім часом частка донорських проектів є незначною у порівнянні з ринком комерційних консалтингових проектів.

Висновки. Залучення консалтингових компаній до співпраці з метою розвитку підприємства стало невід'ємною ознакою розвитку сучасного бізнесу. Складний процес співробітництва з консультантами потребує жорсткої організаційної формалізації на основі принципів проектного менеджменту. Підвищенню результативності консалтингової підтримки проектів розвитку компанії сприятиме застосування методології проектного менеджменту. Незважаючи на усталені принципи управління проектами, підходи до їх змістовного наповнення та класифікації, використання загальноприйнятої класифікації проектів не сприяє підвищенню ефективності їх підготовки і реалізації, оскільки консалтингові проекти мають особливості як сутнісного наповнення, так і структурного характеру. Формування принципів типологізації консалтингових проектів дозволяє визначити основні методологічні засади їх управління. Класифікація консалтингових проектів за критеріями предметної галузі, рівнем індивідуалізації продукту, масштабу та джерел фінансування формує підґрунтя розробки методології управління консалтинговими проектами, що зумовлює підвищення ефективності проектів розвитку підприємств, зростання результативності співпраці клієнтських організації з консалтинговими компаніями.

Джерела та література:

1. Исследование услуг менеджмент консалтинга в Украине // Адреса документа в Интернет - http://www.uamc.com.ua/MCS_ru.php3.
2. Александров С., Саламбаи Н., Русаудит Д. Консультационный проект без риска. Как достичь желаемого и обойтись без ошибок // Адреса документа в Интернеті- http://www.cfin.ru/consulting/cons_risk.shtml.
3. Kennedy Information's "Consulting Service Line Series" Адреса документа в Интернеті http://www.consultingcentral.com/research/service_line?C=7TNEIvYZI9yVZGN3&G=sdNKvCyY8RhTMkLR.
4. AMCE: Survey of operating statistics on management consulting.- New York, Association of Management Consulting Firm, 2003.
5. Rigby Darrell, Bilodeau Barbara Management Tools and Trends 2007: Документ у Интернеті- http://www.bain.com/management_tools/Management_Tools_and_Trends_2007.pdf.
6. Огляд українського ринку менеджмент-консалтингу // Ukraine SME Support in Priority Regions. Адреса документа в Интернеті- http://www.uamc.com.ua/documents/Cons_Marketing_ukr.pdf.
7. Людмила Борисенко. Штурвал для бізнеса. Менеджмент-консалтинг в Україні// Консалтинг в Україні, 2007, №6(38).
8. Матеріали Интернет-сайту "Управленческий консультант" <http://www.uaconsultant.org/services/>.
9. Трофімова О. Огляд українського ринку менеджмент-консалтингу // Ukraine SME Support in Priority Regions. - К., 2006.
10. Валерий Сенько. Мировой рынок управленческого консультирования // Адреса документа в Интернеті <http://www.cfin.ru/consulting/senko.shtml>.
11. Уикхем Ф. Консалтинг в управлении проектами: пер 2-го англ.изд.М.: Дело и Сервис, 2006. - 368с.
12. Яриш В. Консалтинг - как много в этом слове... (Обзор отрасли и предоставляемых услуг) // <http://www.cfin.ru/consulting/review.shtml>.
13. Гусев С. На какой консалтинг Европа тратит около 0,42% ВВП. // Комп&ньон, 2005. - № 36.

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ В НАУКОВІЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНІЙ ШКОЛІ МЕНЕДЖМЕНТУ

За умов конкуренції життєздатність кожного підприємства та його успіх значною мірою залежать від досвіду та ефективності менеджменту. Досвід і вміння правильно діяти є єдиними перевагами, які має підприємство в конкурентній економіці.

У першій половині ХХ століття виникла низка відомих шкіл управлінської думки. Різні школи розвивалися й удосконалювалися переважно в Америці, яку більшість вчених вважають батьківщиною сучасного менеджменту. Кожна із шкіл зробила вагомий внесок у розвиток науки управління, а тому навіть найвідоміші успішні сучасні організації дотепер використовують методи та принципи управління, що були започатковані різними науковими школами менеджменту.

Економіка нашої держави перебуває у складному становищі, що в першу чергу пов'язане з кризою менеджменту. Багато керівників підприємств ще досі не можуть усвідомити всієї важливості побудови ефективної системи менеджменту, від якої значною мірою залежать результати господарювання.

Основні положення класичної школи менеджменту знайшли свій подальший розвиток і у теорії "Х" Д.Макгрегора, який є представником "людських відносин". Згідно з його теорією при розгляді поведінки людини в організації вважалось насамперед, що вона не любить своєї роботи, вимагає примусу, авторитарного керівництва, контролю.

Це ще раз підтверджує той факт, що необхідно базуватись на положеннях наукової та адміністративної школи менеджменту, оскільки дуже важливою є наукова організація праці на всіх рівнях організаційної структури та застосування методів адміністрування, що і є предметом розгляду у статті.

Для сучасної України характерна криза менеджменту, що спричинена застарілими стереопитами організації управління. Багато керівників ще й досі використовують засади адміністративно-командної системи управління, що і призводить до багатьох недоліків і прорахунків у їх роботі.

Кризи є звичним явищем управління, проте щодо виходу з них постійно допускаються одні й ті ж помилки. На прикладі відомих успішних управлінців шкіл наукового та адміністративного менеджменту у статті розкриваються основні переваги та недоліки застосування основоположних принципів і методів організації управлінської праці та проблеми і прорахунки, з якими зустрічається на своєму шляху кожний менеджер.

Багато науковців по-різному сприймають та характеризують наукову та адміністративну школу менеджменту, але всі вони схильні до думки про те, що, незважаючи на ті прорахунки, які були характерними для цих шкіл, їх представники внесли вагомий вклад у розвиток сучасних моделей методів управління.

Метою даної статті є розкриття основоположних принципів та методів організації менеджменту, які були характерними для наукової та адміністративної школи управління, їх переваг та недоліків.

Основоположником класичної школи і засновником американської науки управління прийнято вважати Ф. Тейлора (1856-1915 рр.).

Його праці містять конкретні рекомендації щодо поліпшення використання праці робітників і засобів виробництва, введення чіткого регламенту і стандартів

на засоби праці, інструменти, робочі операції і рухи, чіткого обліку робочого часу, використання диференційованої оплати праці тощо.

Для досягнення максимальної продуктивності праці він рекомендував забезпечити правильне поєднання трьох елементів: 1) конкретного завдання, встановленого на підставі реальних спостережень; 2) визначеної норми часу; 3) особливого методу роботи.

Тейлор рекомендував дотримуватися чотирьох принципів управлінської науки:

- 1) наукового вивчення кожного завдання і розвитку наукових методів;
- 2) копіткого підбору працівників і стимулювання виконання завдань;
- 3) підтримання тісного контакту з працівниками;
- 4) по можливості здійснювати поділ кожної роботи.

Щоб досягти ефекту, Тейлор запровадив норми виробітку. Це дало змогу перейти від управління "наосліп" до управління, при якому розподіл робіт, контроль та інші функції здійснювалися на основі точного розрахунку[7].

Тейлор пропагував активне управління виробництвом, суть якого бачив у тому, щоб робота кожного виконавця планувалась керівником хоча б на день наперед і щоб кожний працівник мав інструктивні карти з визначенням конкретного завдання, засобів, методів і прийомів його виконання.

У працях Тейлора висловлювалася думка, що за умов високої складності виробництва перше місце посідає не організатор, а організаційна система. Роль спеціаліста-організатора, на його думку, полягає в організації самої системи, а всі ділові питання повинні вирішуватися системою, а не "геніями організації"[3].

Основні теоретичні положення викладені у працях Тейлора "Управління фабрикою" (1903), "Принципи наукового управління" (1911), "Свідчення перед спеціальною комісією Конгресу" (1912). У своїх працях він розробив ряд принципів і методів наукової організації праці, заснованих на вивченні дій робітника з допомогою хронометражу, стандартизації прийомів і знарядь праці. Він сформулював такі принципи наукового управління :

1. Розробка оптимальних методів виконання роботи на базі наукового вивчення витрат часу, дій і зусиль працівників;
2. Абсолютне дотримання розроблених на науковій основі стандартів і правил;
3. Підбір, навчання і розміщення працівників на ті робочі місця і завдання, на яких вони будуть найбільш корисними;
4. Оплата за результатами;
5. Використання функціональних менеджерів, що здійснюють обмірковування робіт і контролювання спеціалізованих напрямів робіт;
6. Підтримка дружніх стосунків між робітниками і менеджерами з метою забезпечення можливості здійснення наукового управління.

Щоправда, Тейлор розглядає керівні кадри як фактор обмеження можливості для прийняття рішень всередині організації. Фактично, він бачить робітників не більше ніж компонентами машини, що нею керують згори.

Тейлору вдалося заявити про менеджмент уголо, його праця мала значний вплив у всьому світі, і навіть тепер частина керівників приймає рішення, орієнтуючись на його методику.

Одним із найбільших прихильників Тейлора був Г.Гант. Він інтенсивно використовував в оперативному управлінні графічні методи, відомі нині як "графіки Ганта". Гант розпочав відоме виробниче календарне планування на сучасній технічній основі, приділяв велику увагу соціальним аспектам бізнесу і менеджменту [3] .

Г. Емерсон (1853-1931 рр.) розробив принципи підвищення ефективності не тільки виробничої праці, але й будь-якої доцільної діяльності людини. Він розробив штабну організацію апарату управління, дав визначення ефективності як максимально вигідного співвідношення між затраченими зусиллями, грошима, обладнанням і т.п. та економічним ефектом, яке не втратило свого значення і в наші дні." Якби ми, - писав Емерсон, - могли об'єднати усі цілі та ідеали, що надихають організацію зверху донизу, зібрати їх таким чином, щоб вони діяли в

одному і тому ж напрямку, то результати одержали б колосальні. Але оскільки на ділі всі вони тягнуть у різні боки, рівнодіюча часто виявляється дуже слабкою, а іноді і просто від'ємною"[3].

Вагомий внесок у розвиток школи наукового менеджменту зробив Генрі Форд (1863-1947). Він є одним із творців теорії менеджменту. Йому належить ідея запровадження у виробництво конвеєрної організації праці й розробки принципів, сутність яких зводиться до:

- централізації управління на основі чіткої вертикальної організації об'єднання ряду підприємств, що входять до ланцюга із виготовлення автомобілів;
- глибокого поділу праці в конвеєрному виробництві на основі високої кваліфікації робітників;
- розвитку стандартизації у виробництві автомобіля, що дає можливість на основі базової моделі випускати різні його модифікації;
- постійного вдосконалювання управління виробництвом.

Але добре відомі зловісні і частково перебільшені перекази про хибну управлінську практику Генрі Форда. Його поліцейські методи і авторитаризм отримали розголос якщо і не серед широкого загалу, то в крайньому разі в колах топ-менеджерів. Однак мало хто розуміє, що в цьому проявилися не душевна хвороба і не старість. Куди важливіше постійне, послідовне і свідоме прагнення нажити мільярди, управляючи компанією одноосібно, без допомоги менеджерів. Хоча на Форда працювали менеджери, за кожним їх кроком слідувала ціла армія таємних агентів. Ті, хто намагався діяти самостійно, втрачали робоче місце. Методи одноосібного контролю практикувалися в Ford Motor ще в ті дні, коли компанія робила перші кроки.

Ще на початку своєї кар'єри він вирішив ні з ким не ділити свою власність і також, вірогідно, не бажав розділити і менеджмент. Менеджери не управляли, а були підручними, слухняними до наказів виконавцями у буквальному значенні. Неминучі наслідки такого підходу не примусили себе чекати: з'явилася таємна поліція, боязнь заколоту серед найближчих соратників, відчуття нестійкості власного становища.

Чи змогла б компанія вижити в умовах гіпотетичної післявоєнної депресії, залишається спірним. Але вона, поза сумнівом, загинула б в час післявоєнного буму, якби не внук і послідовник Генрі Форда Генрі Форд II не повернув погляди дідуса на виворіт. Для американського бізнесу історія воскресіння компанії - справжній роман з пригодами. Послідовник розумів, у чому корінь зла, оскільки з самого початку взяв курс на реальний, ефективний менеджмент. Більшість менеджерів необхідно було прийняти зі сторони. Але перш, ніж звати гостей, необхідно було винести сміття і вибрати основні принципи подальшої діяльності. Тільки зробивши все це, можна було набирати помічників - таких, які були б у змозі брати на себе широкі повноваження, діяти самостійно і нести за свої дії відповідальність.

Основним методом управління став менеджмент на основі поставлених цілей. Якщо за попереднього режиму панувала секретність, то новий намагався надати кожному менеджеру максимально повну інформацію щодо його безпосередніх обов'язків і стану справ у компанії в цілому. Ефективність праці почала вимірюватися не точністю виконання наказу, а відповідністю стандартам діяльності, поставленим цілям і вимогам у конкретному напрямку управління.

Найпомітніші зміни стосувалися організаційної структури.

Попередня Ford Motor була жорстко централізована. Не тільки вся влада і повноваження, а і вся інформація були зосереджені в руках власника.

Після реформи управління компанією, навпаки, було розподілене на 15 автономних підрозділів. Кожним з них керує штат менеджерів, які несуть повну відповідальність за ефективність і результати підрозділу і наділені всіма повноваженнями, які необхідні для досягнення цих результатів.

Новий менеджмент не був винаходом Генрі Форда-молодшого. Він був

запозичений у головного конкурента Ford Motor, компанії General Motors, заодно з її управлінською верхівкою. Нові стратегії використовувалися в умовах підприємства, приреченого, здавалося б, на розорення і загибель, підприємства без менеджерів, деморалізованого і некерованого. Вистачило і десяти років, щоб компанія впевнено збільшила свою частку на автомобільному ринку і навіть вступила у боротьбу за перше місце з Chevrolet, одним з підрозділів General Motors.

Автори, що вважаються творцями школи адміністративного управління, мали безпосередній досвід роботи керівниками вищої ланки управління у великому бізнесі. Представниками цієї школи були Анрі Файоль, Ліндал Урвік, Альфред П. Слоун, Кунц та інші [2].

Головний внесок Файоля в теорію управління полягав у тому, що він розглядав управління як універсальний процес, що складається з декількох взаємопов'язаних функцій. До них належать: передбачення, планування, організація, координація, контроль. Файоль припускав, що адміністративна функція існує на будь-якому рівні організації, включаючи робітників.

Він зосередив увагу на можливості застосування досягнень науки в діяльності органів державного управління та визначив 14 принципів правильного формування органів управління: 1) розподіл роботи; 2) авторитет керівництва; 3) внутрішня дисципліна; 4) єдність керівництва; 5) єдність розпоряджень; 6) підпорядкованість індивідуальних інтересів більш загальному інтересу; 7) винагорода; 8) централізація; 9) внутрішня ієрархія; 10) порядок; 11) справедливість; 12) стабільність персоналу; 13) ініціатива адміністративного персоналу; 14) єдність персоналу (корпоративний дух).

Незаперечною заслугою Файоля є те, що він сформулював функції управління, які характерні для всіх підприємств: технічні, комерційні, фінансові, страхові, облікові та адміністративні. Управлінську концепцію Файоля було покладено в основу сучасної класифікації функцій управління [6].

Проповідником так званого "менеджерського капіталізму" став Альфред Прічард Слоун (1875-1966), президент "Дженерал Моторс", мабуть, найуспішніший управлінець століття. Слоун на відміну від Форда орієнтувався на випуск декількох марок автомобілів різної якості і за різними цінами, на часту зміну моделей з урахуванням зміни смаків та попиту споживачів, створення централізованої системи управління, розрахованої на прийняття гнучких, ретельно продуманих колективних рішень.

За підтримки Дюпона він сформував вищу ланку менеджменту і надав їй владні повноваження. При раді директорів були створені два комітети - фінансовий і виконавчий. Головні інвестори одержали можливість контролювати одержання доходів і розподіл дивідендів, а також оцінювати якість бізнесу. Виконавчий комітет займався загальними питаннями матеріально-технічного забезпечення, виробництва і збуту. В його склад увійшли віце-президенти, керівники найбільших відділів, а також віце-президент з фінансів.

Поточне керівництво здійснювали президент і група підлеглих йому віце-президентів, які очолювали найголовніші відділи.

Оцінка діяльності "Дженерал Моторс" на раді директорів і зборах акціонерів була всебічною і спиралася не тільки на фінансові показники, а й на інформацію про роботу всіх ланок корпорації, що систематично збиралася, про відношення до неї внутрішніх і зовнішніх зацікавлених груп - робітників, акціонерів, покупців, дилерів, державних органів, преси. Ця система створювалася поступово і постійно розвивалася.

Якщо вищі органи управління носили функціональний характер, то керівники виробничих підрозділів (середня ланка менеджменту) відповідали за всю їх роботу, включаючи закупівлі, постачання і збут. Формувалися і горизонтальні взаємозв'язки між відділами - спільні комісії із закупівель, реклами, продажу, технології, енергоресурсів, експлуатації споруд і обладнання. Частина членів цих комісій входила у виконавчий комітет. Таким чином, робота відділів пов'язувалася

як між собою, такі з діяльністю корпорації в цілому, контроль згори поєднувався з координацією на вищому і середньому рівнях управління.

Основними умовами гарного менеджменту Слоун вважав розподіл обов'язків і координацію дій. Він підкреслював важливість наукового підходу до управління, при якому здійснюється збір усієї можливої інформації з того чи іншого питання невід'ємним якостям менеджера. Слоун відносив вміння створювати робочу групу, здатну приймати зважені рішення, необхідність радитися зі спеціалістами, а також вміння концентруватися на суті справи. Він приділяв значну увагу системі організації, але ніколи не стверджував, що при гарній системі можна досягти результатів навіть з посередніми співробітниками.

Слоун ретельно підбирав людей. Всі службовці були зобов'язані підвищувати свою кваліфікацію - від обміну досвідом на семінарах до навчання в Інституті "Дженерал Моторс". Слоун надавав виключно важливе значення психології внутрішніх відносин, вбачаючи в умінні менеджерів співпрацювати з підлеглими і один з одним вирішальну умову успіху.

Економісти планового відділу і групи експертів аналізували звіти дилерів про хід продажів і прогнозували попит, виходячи з поточних економічних умов, коливання ділового циклу, стану автомобільного ринку, доходів населення та інших. Ці дані дозволяли планувати виробництво і досить точно визначати квоти постачання в торговельну мережу, а також змінювати характеристики продукції, що випускається. У свою чергу дилери, будучи зацікавленими в тому, щоб автомобілі купували, намагалися надавати якомога точніші відомості.

Подібно до Форда та інших представників великого бізнесу президент "Дженерал Моторс" будував відносини в корпорації на підставі партнерства власників капіталу, менеджерів і робітників, але вів цю лінію послідовніше - перш за все в силу стійкого стану фірми. В корпорації діяла добре розроблена програма матеріального стимулювання менеджерів з прибутків, що підвищувало їх зацікавленість в ефективному управлінні. Робітники на доповнення до високої заробітної плати мали можливість робити вклади в ощадний фонд корпорації і отримувати відсотки по них. Існував також "інвестиційний фонд", куди надходила половина суми вкладу в ощадний фонд, другу ж половину можна було за бажанням використати для придбання житла.

Першу книгу про своє життя і діяльність, де обґрунтований досвід управління корпорацією, Слоун випустив тільки в 1941 році. Під його керівництвом "Дженерал Моторс" з початку 30-х років стала лідером американського автомобілебудування. Вона внесла в галузь методи і принципи менеджменту і маркетингу, які довелося переймати іншим фірмам, у тому числі і "Форд Моторс", щоб не залишитися на узбічч [4] .

"Науковий менеджмент" ґрунтується на праці. Його основа - систематизоване виконання роботи, розподіл праці на найпростіші елементи і цілеспрямоване підвищення продуктивності праці працівників на рівні кожного з цих елементів. В "науковий менеджмент" увійшли обидві основні концепції ("адміністрування персоналу" та "людські відносини"), а також прості в реалізації методи і технології.

Науковий менеджмент зводиться до найпростіших речей. Науковий менеджмент мав ліберальний, новаторський характер. Це американський менеджмент, який знайшов своє розповсюдження в усьому світі [1].

Але "науковий менеджмент, незважаючи на свій всесвітній успіх, так і не зміг вирішити проблему управління працівниками і працею. Він містить у собі тільки половину знання. Те, чого він не бачить, так само важливе, як і те, що він бачить. Одним з таких недоліків є впевненість у тому, що, якщо ми можемо розділити працю на найпростіші складові, ми також повинні організувати роботу як серію окремих рухів, кожен з яких повинен виконуватися, по можливості, одним працівником. За винятком Тейлора та Гоффа майже всі теоретики та абсолютно всі практики бачили в розподілі праці основу гарної організації роботи.

Впевненість у тому, що робота краще виконується, якщо її розділили на

складові, призводить до поганой організації роботи [5] .

Те, що ми повинні розділити працю на складові операції, повністю правильно. Правильно і те, що найкращий спосіб виконання цих окремих операцій - це довести до досконалості спосіб виконання цих окремих операцій. Але при цьому абсолютно неправильно, що зведення всієї роботи однієї людини до однієї окремої операції чи єдиного руху гарантує підвищення якості її виконання. Це сумнівно навіть щодо механічного інструмента; стверджувати, що це правильно стосовно людини, просто недоцільно. Людина ніколи не відрізняється якісним виконанням одноманітних дій; якщо її розглядати як механічний інструмент, то можна сказати, що її конструкція не придатна для виконання цього завдання. По-справжньому продуктивно використовувати людський ресурс можна лише в тому випадку, якщо всі ці операції інтегровані в одну роботу - причому таку, в якій використовуються всі специфічні якості людини [3].

Другий недолік "наукового менеджменту" міститься в одному з його центральних догматів - "відокремленні планування від виконання". Але й цей принцип аналізу помилково приймається за принцип дії. Той факт, що планування і виконання - два різних процеси, став найважливішим відкриттям Ф. Тейлора. Твердження про те, що чим краще спланована робота, тим легшою та ефективнішою і продуктивнішою вона стає, підвищило ефективність американської промисловості набагато більше, ніж вимірювання за допомогою секундоміра чи виявлення оптимального відрізка часу, необхідного для виконання тих чи інших дій. На плануванні ґрунтується вся структура сучасного менеджменту. Тейлор з'ясував, що планування - самостійна частина роботи, і постійно підкреслював його значення; завдяки цьому ми сьогодні можемо серйозно і осмислено говорити про управління на основі поставлених цілей.

Планування і виконання - це самостійні частини однієї роботи, але це не дві самостійні роботи. Неможливо ефективно виконати роботу, у якій нема елементів планування і виконання. В праці кожної людини повинно бути хоча б небагато практичної діяльності. У протилежному випадку вона не працює, а літає в небесах.

З іншого боку, ніхто не може бути виконавцем; робітник, який позбавлений хоча б мінімальної можливості планувати, не володіє необхідним рівнем контролю, навіть якщо це контроль над механічною і одноманітною роботою, яку він виконує. Ідея відокремлення планування від виконання, розроблена Тейлором, мала специфічний американський характер і була характерною для кінця ХІХ століття. Відокремлення планування від виконання позбавляє нас можливості повністю використовувати переваги, які надали нам відкриття "наукового менеджменту". Воно різко зменшує результат, котрий ми могли б отримати від розподілу праці, а особливо результат, який дало б планування.

Наявність у "наукового менеджменту" двох недоліків пояснює, чому практична реалізація його принципів завжди викликає опір працівників змінам. Оскільки працівника навчають більше не певної інтегрованої роботи, а окремих рухів, його здатність навчатися стримується, а не розвивається. Він набуває швидше за все досвід і звикання, ніж знання і розуміння. Оскільки вважається, що робітник більше працює, ніж навчається, не кажучи вже про планування, кожна зміна несе з собою невідомість і тому загрожує його психологічній безпеці.

Концепція наукового та адміністративного управління була значним переломним етапом, завдяки якому управління почало широко розвиватися як самостійна галузь наукових досліджень. Вперше було доведено, що методи і підходи, які застосовувалися в науці та техніці, можуть ефективно застосовуватися на практиці для досягнення цілей підприємства.

У класичній школі управління вперше були створені універсальні принципи управління, вироблене поняття організаційної структури управління. Обмеженість їх поглядів полягала в тому, що організація розглядалася як замкнена система, а поліпшення її функціонування забезпечувалося за рахунок внутрішньої раціоналізації без врахування впливу зовнішнього середовища.

Та, незважаючи на все, заслугою представників цієї епохи було те, що вони вперше спробували розробити принципи, рекомендації і правила організації системи управління підприємством.

Отже, досягнення представників наукової та адміністративної шкіл менеджменту зробили невід'ємний вклад у розвиток науки управління. За сучасних умов господарювання не можна керуватися лише сучасними теоріями менеджменту, оскільки у повсякденній діяльності менеджерів завжди є ситуації, коли варто скористатися адміністративними методами управління у нерозривному зв'язку з науковим підходом до організації виробничого процесу.

Тобто можна сказати, що, незважаючи на багатогранність і різноманітність підходів до менеджменту, всі школи управління розвивалися у єдиному напрямку - досягти найвищої ефективності роботи підприємства, і кожна з них використовувала і найкращі ідеї своїх попередників, які в поєднанні з новими досягненнями науки менеджменту дають найкращі результати.

Джерела та література:

1. Дерлоу, Дес Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень: Пер с англ. - К.: Всеуито, Наукова думка, 2001.-242 с.
2. Друкер, Питер, Ф. Практика менеджмента.: Пер. с англ. - М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. - 398 с.
3. Друкер П. Эффективное управление.: Пер. с англ. М. Котельниковой . - М.: ООО "Издательство Астрель": ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. -284 с.
4. Завадський Й.С. Менеджмент:Management.-У 3 т. - Т. 1. - 3-вид., доп. - К.: Вид-во Європ. Ун-ту. - 2001. - 542 с.
5. Альфред П. Слоун // Теория и практика управления. - № 6 . - 2004
6. Henry Fayol Industrial and General Administration.- London : Pitman, 1930
7. Frederick W.Taylor Scientific Management/- New York: Hatper and Brothers, 1947
8. 100 знаменитых американцев. - Х.: Фолио. - 2004. - 509 с.

Марія Подобенко

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ТА ПРОБЛЕМ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Актуальність теми дослідження. Високі сучасні рівні використання природних ресурсів окремими країнами та галузями у масштабах світової економіки, які спричиняються до зростання антропогенного пресингу на природні компоненти та загрожують довгостроковим інтересам людства і стабільності розвитку, зумовлюють важливість комплексного дослідження еколого-економічних аспектів розвитку відкритої економіки в контексті завдань міжнародної конкурентоспроможності та формування моделі сталого розвитку.

Важливість розв'язання завдань створення ефективного механізму еколого-економічне регулювання, зважаючи на потреби підвищення глобальної конкурентоспроможності, зокрема виявлення інформаційно-інноваційних, технологічних та інституційних чинників еколого-економічне регулювання відкритої економіки, зумовила увагу великої кількості вчених-економістів. Тому чимало наукових праць було присвячено проблемам оптимізації ресурсокористування на сучасному етапі розвитку сучасного світового господарства, а також еколого-економічного регулювання, з урахуванням міжнародного досвіду та нагальних тенденцій, в контексті системного впливу на умови міжнародної конкурентоспроможності. Серед провідних світових фахівців, які присвятили свої роботи висвітленню загальних питань сталого розвитку та

вироблення збалансованої моделі глобального ресурсокористування, можна відзначити таких вчених, як Р.Ватсон, Д.Габор, В.Леонт'єв, Д.Л.Медоуз, Д.Х.Медоуз, М.Месарович, М.Перрі, Е.Пестель, А.Печчеї, Дж.Стігліц, Я.Тінберген, Дж.Форрестер, З.Шалізі та ін.

Помітний внесок у розвиток окремих розділів загальної екології, і перш за все системний погляд на природні явища, зробили дослідження вітчизняних та російських авторів кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. Так, В.Вернадський розробив системний підхід, який він застосував до розкриття основоположних геологічних явищ і їх еволюції, показав визначальну роль живих організмів і продуктів їх життєдіяльності в цих явищах, став автором вчення про біосферу і закономірності її існування, сталості і розвитку. Р.Морозов розкрив всесторонні зв'язки в екоспівтовариствах і розглянув їх як єдині системи, що включають весь властивий їм комплекс живих організмів, їх середовищноутворюючу роль. В. Докучаєв показав тісний взаємозв'язок живих організмів і неживої природи (на прикладі ґрунтоутворення) і виділення природних зон.

Мета статті полягає у системному дослідженні та теоретико-практичному обґрунтуванні параметрів формування моделі екологічно обґрунтованого розвитку відкритої економіки з урахуванням територіального аналізу природно-ресурсного потенціалу світового господарства, тенденцій глобалізації та інформатизації.

Відповідно до основної цільової спрямованості роботи, її окремі підрозділи були направлені на розв'язання такого комплексу завдань:

- визначення теоретико-методологічних засад використання природних ресурсів у контексті сучасних міжнародно-економічних тенденцій;
- дослідження просторової диференціації та сучасних гео економічних проблем використання природних ресурсів;
- визначення регіонально-економічних особливостей розміщення та використання найважливіших видів природних ресурсів у контексті глобальної конкуренції за ресурси;
- обґрунтування практичних рекомендацій, які спрямовані на оптимізацію природоохоронної політики України в контексті завдань гео економічного розвитку.

Викладення основного змісту роботи.

Аналогічно до того, як економіка, зокрема міжнародна економіка, відноситься до сфери діяльності, що виходить за рамки взаємної злагоди і добровільної співпраці, міжнародно-економічна екологічна дисципліна апелює до сфери, що лежить за рамками економічної діяльності й формалізованих розрахунків (передусім прибутковості), але виключає у власні пріоритети останні як окремий випадок.

У даний час, коли суспільні потреби стають зіставними з можливостями біосфери, а іноді й перевершують їх, традиційні економічні механізми практично ігнорують побічні дії будь-якого матеріального виробництва і відповідні втрати, тому виникає потреба переходу до іншої моделі економічного розвитку - сталого розвитку. Причому у даному відношенні не можна не помічати виникнення нового системного зв'язку: так, світовий і вітчизняний досвід показує, що неможливо забезпечити сталий економічний розвиток суспільства за рахунок руйнування природного середовища і виснаження природних ресурсів так само, як неможливо зберегти необхідну якість навколишнього середовища без сильної економіки.

Сьогодні, коли людство перебуває на початку становлення таких відкритих економік, які не тільки характеризуються значними обсягами покриття експортно-імпортними операціями ВВП, але й мають економіку інформаційного типу, а також "інформаційного світу" в цілому, справедливо виникає питання з приводу того, чи використовуються наявні планетарні ресурси у такий спосіб, щоб забезпечити дотримання наступних критеріїв, яких зараз не дотримуються:

- 1) задоволення основних життєвих потреб усіх людей і країн;
- 2) збереження біологічної різноманітності, стабільного існування видів, екосистем та ландшафтів;
- 3) гарантування постійного забезпечення ресурсами майбутніх поколінь.

Виникає потреба у виробленні теоретичних принципів та практичних інструментів екологічної політики як сукупності способів досягнення поставлених екологічною стратегією мети і завдань розвитку, а також визначеної сукупності намірів і принципів відносно екологічних показників господарської діяльності та регулювання, яка створює основу для розробки конкретних управлінських завдань.

Середовище не можна розглядати у відриві від організмів, оскільки це - складові частини єдиного функціонального цілого, що і підкреслюється класичним визначенням екології як науки про відносини організмів і середовища. Отже, екологію не доцільно зводити тільки до впливу середовища на організми. За великим рахунком, саме організми сформували сучасне середовище. Їм же належить першорядна роль у нейтралізації тих дій на середовище, які відбувалися і відбуваються з різних причин. Розкриття механізмів, які формують і зберігають середовище, а також закономірностей функціонування екосистем - одне з найважливіших завдань сучасної екології та економічної науки.

Зміст терміну "екологія", таким чином, набув соціально-економічного і навіть філософського аспекту. З ним стала пов'язуватися гуманізація природних і технічних наук, вона активно впроваджується в гуманітарні сфери знань. Екологія при цьому розглядається вже не тільки як самостійна дисципліна, а і як світогляд, покликаний пронизувати всі науки, технологічні процеси і сфери діяльності людей.

Запобігання забруднення передбачає використання процесів, матеріалів, практичних прийомів, продукції таким чином, щоб уникнути, скоротити або вжити контрольних заходів щодо забруднення. Цей процес включає рециркуляцію, переробку, зміну технологічних процесів, механізми контролю (вилучення забруднюючих речовин, уловлювання, очищення), ефективне використання ресурсів, заміну сировини і матеріалів. Вигідність запобігання забруднення визначається можливістю скорочення впливу на оточуюче середовище, збільшенням ефективності і зменшенням витрат на виробництво (продукції, послуг і т.п.). Деякі автори рекомендують у цьому зв'язку сприяти екологічно дружнім видам виробництва через забезпечення преференційного доступу на ринок для подібних продуктів та послуг; визначення та розвиток екологічно дружніх послуг, таких як екотуризм, вилучення вуглецю та захист біорозмаїття, ін. [1, с. 161]

Головне тепер не в тому, щоб споживати якомога більше ресурсів, а в тому, щоб скоротити їх споживання до мінімуму, бо іншого шляху зберегти залишки цих ресурсів для майбутніх поколінь просто немає. І саме у цьому полягає екологічний реалізм.

Екологічна модель господарювання цілком пасує національним особливостям організації сучасних відкритих ринків, навіть психології націй. Так, у країнах континентального та англо-саксонського типу екологічна модель поведінки актуалізує права особистості на прийнятні умови існування, а також на "негірший" статус, ніж у інших членів суспільства. Процвітання Японії ґрунтується на філософії виховання духовних цінностей працівників, яка розповсюджується на всю країну, і полягає в усвідомленні своєї причетності до загальнонаціональних інтересів, потреби розглядати "загальнонаціональні", тобто державні, пріоритети, зокрема й екологічні, як свої власні.

Водночас навіть "освічені" нації, такі, як Норвегія та Данія, інколи висловлюють ідеї, що ставлять під загрозу "глобальну злагоду" (полювання на китів), а також порушують відповідні досягнуті міжнародні угоди та мораторії. Це є свідченням потреби у виробленні універсальних підходів екологічної політики та міжнародно погодженої комплексної системи економічних та позаекономічних чинників, які

постали б основою моделі сталого економічного розвитку глобального, регіонального на національного рівнів.

У сучасних умовах стало очевидним, що проблеми навколишнього середовища і розвитку не можуть розглядатися роздільно, оскільки існує тісний взаємний зв'язок між загальним економічним зростанням (на національному, регіональному, глобальному рівнях) і змінами, що відбуваються в навколишньому середовищі. З розвитком суспільного виробництва дедалі більшою мірою зростає вплив людини на природу, використання нею ресурсів. У зв'язку з цим будь-який розгляд питань суспільного розвитку без урахування екологічних чинників, закономірностей, які регулюють функціональний зв'язок "суспільство (цивілізація) - природне середовище", може призвести до небажаних економічних і соціальних наслідків.

Отже, в даних умовах соціально-економічного та техногенного розвитку необхідно правильно уявляти причинно-наслідкові зв'язки взаємодії основних чинників економічного розвитку суспільства: трудових ресурсів, засобів виробництва і природних ресурсів, які перебувають не лише в діалектичній єдності, але й у стані постійних суперечностей.

В ідеальному випадку дотримання екологічних вимог розвитку відкритих економік, а також системи міжнародних економічних відносин охорона природи як одна з невідмінних умов здорового життя базуються на неписаних законах мудрості, законах, що визнаються всіма членами міжнародного співтовариства та суб'єктами національних господарських систем. Втім дані ціннісні орієнтири далеко не завжди є домінуючими, а сама економіка не здатна позбутися таких негативних наслідків виробничої діяльності, як забруднення навколишнього середовища в результаті діяльності комерційних суб'єктів, вичерпання природних запасів, які потрапляють у господарський обіг. Сказане приводить до того, що саме держава повинна займатися цим процесом (Докл. див. [II, 48 с.]). Вона вимірює доцільні пропорції розподілу і на практиці перерозподіляє доходи через державний бюджет з метою погашення негативних ефектів або з метою справедливого перерозподілу вигод (Див. також: [III, с. 522]). Усунення негативних зовнішніх ефектів можливе через заборону експлуатації невідновлюваних природних ресурсів, застосування шкідливих технологій, що завдають шкоди здоров'ю населення. Держава бореться з цим за допомогою штрафів, які можуть перевищувати вигоду порушеного виробника, що "дає можливість істотно координувати дії ринкового механізму, пом'якшувати або зовсім ліквідувати негативні наслідки сліпої гри ринкових сил, що виявляється в зовнішніх ефектах" [IV, с. 67]. (Взагалі, існує два головних джерела забруднення атмосфери: природний (вулкани, вивітрювання, лісові пожежі, процеси розкладання рослин і тварин) й антропогенний (передусім підприємства паливно-енергетичного комплексу, транспорт, металургійні, хімічні, машинобудівні, аграрні та ін. підприємства). Згідно з оцінками, щорічно у світі в результаті діяльності людини в атмосферу надходить 25-30 млрд. т оксидів вуглецю, 190-210 млн. т оксидів сірки, 65-75 млн. т оксидів азоту, 1,4-1,7 млн. т хлорфторвуглеродів (фреонів), органічні сполуки свинцю, вуглеводні, у тому числі канцерогенні.)

Процес оптимізації міжнародного співробітництва у сфері технологій, як відзначається в економічній літературі, не може "не бути пов'язаним з додатковим потенціалом підвищення добробуту, впровадження замкнених технологічних циклів та вироблення більш жорстких екологічних критеріїв, дотримання сучасних нормативів сталого розвитку" [, с. 78].

Розширюючи контекст, слід відзначити, що інтереси економічного процесу, який розглядається як необхідна умова традиційного глобального та національного відтворення, переважають цілями й інтересами окремих людей, а також переважної більшості націй.

Рис. 2.1. Механізм інституційного регулювання екологічної діяльності

Враховуючи те, що ринок демонструє власні т.зв. "провали" передусім у сфері неприбуткової (зокрема екологічної) діяльності, держава відповідає за створення саме такої ефективної ринкової інфраструктури, яка становить собою "правила і норми, що визначають такий характер економічних відносин, який забезпечує функціонування ринкової системи" [VI, с. 13]. Такі "правила і норми" повинні гарантувати дотримання довгострокових суспільних, екологічних пріоритетів, які об'єктивно лишаються "за скобками" комерційних пріоритетів.

Слід розуміти, що такі міркування не існують ізольовано від глобальних стратегій у сфері екології. Так, типовим і навіть "міжнародно очікуваним" програмним документом, яким мають керуватися національні уряди, є т.зв. національна стратегія сталого розвитку (National Strategy for Sustainable Development), яка розробляється відповідно до рекомендацій документа Конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, червень 1992 р.) "Порядок денний на XXI століття".

У преамбулі (розділі 6) цього документа наголошується на важливості розробки урядами в зв'язку з цим документом власних стратегій, планів, політики або процесу і розвитку міжнародної співпраці. Національна стратегія повинна ґрунтуватися на заходах у сфері економіки, соціальної діяльності щодо підтримки навколишнього середовища, які направлені на гармонізацію цих планів з довготривалими екологічними пріоритетами і розроблятися за широкої участі громадськості. Національні стратегії збереження природи і плани дій у сфері навколишнього середовища повинні бути повністю включеними в національну стратегію сталого розвитку. Як своєрідна "надмета" національної стратегії сталого розвитку розглядається забезпечення соціально відповідального економічного розвитку при достатньому рівні захисту природно-ресурсного потенціалу і навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

Таким чином, глобальні пріоритети, у відповідності до волевиявлення держав

як суверенів міжнародних економічних відносин, переносяться у прийнятну та "зрозумілу" для останніх "мову" - інструменти макроекономічного впливу.

Податково-бюджетне регулювання включає найпотужніші інструменти державної дії на розвиток ринкової економіки та окремі її параметри. Через ці інструменти здійснюється перерозподіл від 1/3 до 1/2 ВВП сучасних країн, причому розвинуті країни підтримують високий рівень витрат бюджетної системи щодо ВВП. Важливо враховувати, що збільшення ролі НТП в генерації економічного зростання привело навіть до збільшення рівня державних витрат протягом останнього сторіччя (з 10% ВВП наприкінці XIX ст. до 40-50% ВВП наприкінці XX ст. і на початку XXI ст).

Держава також повинна заохочувати екологічно орієнтоване технологічне переозброєння виробництва. Це зазвичай досягається шляхом встановлення різноманітних пільг, а також засобами підтримки державних науково-технічних інститутів, чії розробки потім упродовжуються на підприємствах. Крім того, екологічна політика може здійснюватися за допомогою інвестиційної політики держави.

Неоднорідність типів споживання і стилів життя, що характеризують сучасне міжнародне економічне життя, є явищем об'єктивним, яке не зникне навіть разом із зникненням соціальної нерівності у міжнародному масштабі. Адже слід враховувати й життєві стилі індивідумів та общин, які відрізнятимуться один від одного і, можливо, розрізнятимуться між собою сильніше, ніж це уявляється сьогодні. Ці відмінності проте будуть наслідком різної можливості доступу до ресурсів і соціальних благ, а також різного їх використання.

Інноваційний процес, як і науково-технічний прогрес, який пов'язаний із першим, але не зводиться до нього (так само, як процес інноваційний багато в чому виходить за науково-технічні рамки), є, так би мовити, єдиним потоком. Його окремі стадії - наукова розробка технічної ідеї, нової технології, доведення її до промислового використання, отримання нового продукту, його комерсyalізація - значно розрізняються за моделями організації праці, методами управління і фінансування і т.ін. Але проте ці стадії є взаємно обумовленими і такими, що забезпечують успіх інноваційного процесу лише за умови інтеграції їх в єдине ціле.

В Україні часто можна почути або прочитати про необхідність кількісної максимізації інновацій. Разом з тим саме питання комплексності, інтеграції окремих інноваційних елементів в єдиний соціально-економічний процес виводять на справжню ефективність інноваційної стратегії. Адже навіть вдосконалення інноваційного механізму на окремій стадії зовсім не обов'язково підвищує результативність процесу в цілому, оптимізацію еколого-економічного плану. Якщо цінні фундаментальні ідеї не використовуються для розробки нових технологічних процесів, а нові технології не перетворюються на товари суспільного попиту, на засоби оптимізації ресурсокористування або знаходять лише дуже вузьке застосування в локальних сферах, то потенціал даного напрямку НТП практично не реалізується ані для суспільства в цілому, ані для споживацького попиту.

На стані еколого-економічного регулювання відкритої економіки України негативно позначаються тенденції розвитку технологічної сфери держави, процеси з оновленням обладнання та устаткування у промисловості, на транспорті та у сільському господарстві. Так, хоча негативні процеси застарівання виробничого устаткування відбувалися ще в 70-х і 80-х роках, період після здобуття Україною незалежності, який збігся із малоефективними економічними реформами 90-х рр., охарактеризувався особливо різкими негативними зрушеннями у віковій структурі активної частини виробничого капіталу в реальному секторі. Наприклад, якщо частка устаткування у віці до 5 років з 1970 по 1990 рік знизилася з приблизно 40% до менш ніж 30%, тобто більше, ніж на 10 процентних пунктів, то протягом періоду 90-х рр. відбулося різке скорочення частки нового устаткування в структурі активної частини виробничих фондів (до 5 років) ще більше, ніж на 25 процентних пунктів, тобто до показника, нижчого за 5%. Значно зросла частка застарілого виробничого устаткування (вік більше 20 років) - до 40%, тоді як у розвинутих країнах середній

термін роботи устаткування взагалі, як правило, не перевищує 10 років.

Такий стан із віковою структурою активних виробничих фондів є характерним не тільки для промисловості в цілому, але і для інших найважливіших галузей економіки: транспорту, будівництва і сільського господарства. Таке посилення тенденцій застарівання устаткування зумовлено перш за все зниженням темпів введення нового устаткування і виведення застарілого. Середній фактичний термін служби устаткування в промисловості в 2,5 - 3 рази перевищує нормативний термін (близько 12 років).

Можна відзначити, що поступово розуміння значущості запровадження масштабних інституційних підходів до справи еколого-економічного регулювання в Україні поширюється і у владних структурах України. Так, на думку українських урядовців, у 2008 році на енергозбереження необхідно виділити 8 млрд. грн., причому "енергозбереження повинно бути окремим рядком в бюджеті". Відзначається також, що 200 млн. грн., виділених у 2007 р., - це дуже мало, і "в 2008 році уряд має намір внести пропозицію збільшити бюджет в цій сфері", і пропонується обсяг грошей на 2008 р. "має бути закладеним в державному бюджеті, місцевих, регіональних бюджетах, кредитів від усіляких іноземних організацій, які надають фінансові послуги" [VII].

Позитивним практичним прикладом підвищення уваги до альтернативної енергетики в Україні постала презентація влітку 2007 р. проекту будівництва вітроелектростанції "Нова-Еко" потужністю 300 МВт (ВЕС-300), який за масштабами не має аналогів у країнах Східної Європи та СНД (згідно з експертними оцінками, тільки кримські вітрові АЕС зможуть за результатами реалізації проекту генерувати електроенергію в обсягах, що є більшими за потреби Криму та майже відповідають потребам такого міста, як Київ). Подібний проект є вельми важливий, оскільки є прикладом того, як можна реально вирішити енергетичні проблеми у регіональному масштабі (раніше Кримський півострів - найбільш енергодефіцитний регіон України - отримував 93% енергетичних потреб з материка). Проект має не тільки економічне, а й не меншою мірою екологічне значення: експлуатація ВЕС-300 дасть змогу скоротити викиди шкідливих парникових газів в обсязі, еквівалентному 3,7 млн.тонни вуглекислого газу вже в період 2009-2012 рр., що позитивно позначиться на стані навколишнього середовища Криму та України загалом. Початок будівництва заплановано на 2008 р. Цікаво, що термін окупності проекту є порівняно невеликим і становитиме 8-10 рр. [VIII, с. 8].

Забезпечення стійкого економічного зростання передбачає створення таких макроекономічних умов, які включають зниження процентних ставок, формування механізмів кредитування виробничої діяльності, особливо у високотехнологічній сфері, усунення цінових диспропорцій, а також сприяння реінтеграції економіки, становленню контурів її розширеного відтворення, багаторазового підвищення інвестиційної та інноваційної активності. Це вимагає активізації відповідних інвестиційних, структурних, промислових, науково-технічних, цінових та інших складових економічної політики української держави.

Найважливішою, на наш погляд, є концептуальна конкурентоспроможність, яка, по суті, означає правильний вибір шляху, найправильнішу і найоптимальнішу траєкторію розвитку національної економіки. Міжнародна практика показує, що володіти концептуальною конкурентоспроможністю означає не просто осмислено працювати на світовому ринку, добре уявляючи собі інтереси партнерів і конкурентів, але і ефективно впроваджувати інноваційну конкурентну модель розвитку, знати шляхи максимально ефективної реалізації своїх фундаментальних специфічних конкурентних переваг (як реальних, так і потенційних). Адже справді, "наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. інновації почали розглядатися як основний фактор конкурентоспроможності певних соціально-економічних систем, а цілеспрямоване виробництво та впровадження відповідних процесів почали складатися в національні й регіональні інноваційні системи" [, с. 185].

У цьому відношенні необхідно відійти від звичних шаблонів і моделей промислового розвитку країни, вибудовуваних формально, без належного урахування специфіки сучасного і майбутнього розвитку як глобальної економіки

в цілому, так і зв'язаних регіонів, що включають країни-партнери, близькі за географічними, економічними і геополітичними ознаками. Тому найближчим часом Україні належить вирішити найважливіші питання концепції свого майбутнього розвитку: чи будувати їй напівавтаркічну економіку або в умовах відкритого національного ринку (і тим більше невідворотного вступу у СОТ) вибудувати складнішу конфігурацію, що поєднує забезпечення певної самодостатності з активним залученням її національного господарства в міжнародний поділ праці.

На шляху вироблення конкурентної стратегії розвитку перед керівництвом та усіма компетентними інститутами країни стоїть складна проблема визначення стратегічних пріоритетів економічного розвитку в умовах глобальної конкуренції. Тут намітилися наступні основні вектори вирішення цієї проблеми.

ВИСНОВКИ

Екологічна стратегія - це сукупність конкретних завдань, розрахованих на реальні можливості і терміни їх досягнення, в галузі охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів. При цьому під екологічними завданнями (або завданнями екологічної діяльності) розуміють детальні вимоги щодо екологічних показників діяльності господарських організацій чи суспільного господарства в цілому або їхніх підрозділів, що виходять із встановленої екологічної мети діяльності організації (організацій) і підлягають виконанню в порядку досягнення цієї мети.

Оптимізація участі в міжнародних економічних відносинах, а також формування конкурентоспроможної національної відтворювальної системи в умовах глобалізації були і залишаються вкрай важливими та актуальними завданнями для України, зважаючи на регіональну та територіальну диференціацію використання природних ресурсів, переваги формування профілю міжнародної спеціалізації, який базується на пріоритетному розвитку інноваційних систем, а також на сучасні конкурентні підходи, що використовуються провідними ринковими державами з метою концентрації на власній території інформаційно міського виробництва.

Господарська організація повинна визначити свою екологічну політику і забезпечити виконання екологічних зобов'язань у господарській діяльності; розробити план (програму) досягнення мети і виконання задач екологічної політики; визначити і знайти можливості і механізми, які є необхідними для досягнення мети і виконання завдань екологічної політики, забезпечити необхідні оцінку, моніторинг і вимірювання екологічних показників своєї діяльності, розглядати на практиці систему екологічного менеджменту як організуючу структуру, яка повинна знаходитися під постійним спостереженням; перевіряти і постійно покращувати свою систему екологічного менеджменту.

Джерела та література:

1. Stilwell M. Trade, Environment and Sustainability // *Dynamic Development in a Sustainable World: Transformation in Quality of Life, Growth and Institutions* / Ed. By Gudrun Kochendorfer and B.Pleskovic / Villa Borsig Workshop Series 2001. - German Foundation for International Development, Development Policy Forum, Berlin, 2002. - P. 152 - 168.
2. Израэль Ю.А. Проблемы охраны природной среды и их решения. - Л.: Гидрометеоздат, 1984. - 48 с.
3. Ситник К.М., Брайон О.В., Гордецький А.В. Біосфера, екологія, охорона природи. - К.: Наукова думка, 1987. - 522 с.
4. Мамедов О. Ю. Современная экономика. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - С. 67.
5. Довгий О.С. Сучасні тенденції міжнародного руху технологій // *Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журнал. - Вип. 2-4. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. - С. 77-80.*
6. Ткач А.А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури: Монографія / НАН України. Об'єднаний інститут економіки. - К., 2005. - 295 с.
7. Рыбаку нужно 8 млрд. гривен на энергосбережение // *Корреспондент.net. - 16 августа 2007. - <http://www.korrespondent.net/main/203364/>.*
8. Рожан О. Вітер напне вітрила української енергетики // *Дзеркало тижня. - № 27. - 14 липня 2007 р. - С. 8.*
9. Морозова Л.В. Моделювання інноваційних процесів // *На Схід та Південь від ЄС: проблеми формування спільного європейського економічного простору: Зб.матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 5-7 жовтня 2006 р. - К.: КНЕУ ім.В.Гетьмана, 2006. - С. 185-187.*

СТРАТЕГІЧНА ДІАГНОСТИКА АКТИВІВ ПІДПРИЄМСТВА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

"Немає нічого практичніше, ніж добра теорія."

Адам Бранденбургер

Анотація. У статті розглянуто підходи до визначення поняття "активи підприємства" та "стратегічна діагностика", уточнено критерії стратегічності активів підприємства. Сформульовано проблеми вибору методів оцінки стратегічних активів, сфер практичного застосування відповідного діагностичного інструментарію в діяльності вітчизняних компаній.

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку економічних систем характеризується глобалізацією соціально-економічних та політичних процесів, якісною зміною характеру конкуренції та скороченням життєвого циклу продуктів. Однією з найважливіших умов досягнення підприємствами різних типів успіху в бізнесі стає забезпечення гнучкості організації та її господарської діяльності. Тому в сучасному бізнес-середовищі вже визначена та чітко усвідомлена потреба у нових, адекватних сьогоденню управлінських методах та інструментах, впровадження яких у практику функціонування підприємств дозволяло б досягати встановлених ними стратегічних цілей.

Кардинальна зміна умов господарювання та активний пошук бізнес-спільнотою адекватних цим умовам способів набуття конкурентних переваг та забезпечення успішного розвитку підприємств на довгострокову перспективу зумовлює бурхливі дослідницькі процеси в сфері управлінської науки. Теоретичні основи конкурентоспроможності, змісту, форм та методів конкурентної боротьби були закладені ще в роботах А.Сміта, А.Маршала, Й.Шумпетера, П.Самуельсена, К.Макконела, С.Брю та ін. В економічному науковому середовищі широко дискутуються питання регулювання в умовах ринкової системи господарювання конкурентоспроможності на макрорівні. Залежність рівня конкурентоспроможності підприємства від досягнутого ним балансу між станом внутрішнього та зовнішнього середовища розглядається в аспекті оцінки конкурентоспроможності продукту. Однак слід визнати, що без урахування процесів забезпечення конкурентоспроможності підприємства такий підхід є обмеженим, оскільки продукт виступає результатом діяльності конкретного виробника, що має певний внутрішній потенціал та діє на конкретному ринку.

Протягом останніх 10-15 років виникли та набувають подальшого розвитку нові методологічні підходи щодо забезпечення довгострокового успіху підприємств у стратегічному аспекті. Серед панівних у сучасній управлінській теорії слід пригадати ідею "співконкуренції" Б. Нейлбаффа та А.Бранденбургера [1], концепцію ключових компетенцій Г.Хамела та К.Прахалада [2], триваючий розвиток теорії конкурентних переваг М.Портера. Не відстають від зарубіжних дослідників вітчизняні науковці та їх колеги з країн пострадянського простору [3-4].

Отже, склалися необхідні передумови для створення теоретико-методичного підґрунтя забезпечення довгострокового успіху підприємства, що функціонує в умовах швидких, непередбачуваних змін ринкового середовища.

Постановка проблеми. За таких умов вирішити проблему забезпечення довгострокового успіху підприємства на ринку не завжди можна, тільки спрямовуючи зусилля на впровадження адаптивних моделей поведінки та ефективного використання наявних ресурсів. Усе частіше дослідники сходяться на думці, що перспективним напрямком вирішення цього завдання є формування

та впровадження проактивних способів поведінки господарюючих суб'єктів, у т.ч. на основі пошуку джерел формування активів, що дозволяють ідентифікувати та підтримувати своєрідну "самобутність" підприємства. "Довгострокова конкурентоспроможність підприємства залежить від його уміння своєчасно розпізнавати релевантні зміни в конкурентному середовищі та розвивати свої ресурси так, щоб адекватно відповідати на ці зміни" [3]. У такому контексті зростає роль і значення методологічного базису стратегічної діагностики активів підприємства, розвинення якого складає актуальніше завдання сучасної теорії стратегії.

Аналіз опублікованих надбань щодо визначеної проблеми. Проблеми розробки і реалізації стратегії підприємства активно дискутуються на шпальтах наукових та науково-популярних зарубіжних видань уже протягом кількох десятиліть. У ракурсі проблеми недосконалої методологічної розробленості стратегічної діагностики активів підприємства необхідно акцентувати увагу на основних положеннях ресурсної теорії, яка отримала поширення у стратегічному менеджменті завдяки роботам Б.Вернерфельта [5], Р.Румельта, Дж. Барні [6] та ін. Вагомий внесок у становлення теоретичних та прикладних засад стратегічного управління підприємством, зокрема розроблення аналітичного інструментарію проведення стратегічних досліджень на мікрорівні, зробили Д.Аакер [7], А. Томсон і А.Стрікланд [8], Р. Каплан і Д. Нортон [9], А.Дженстер і Д.Хассі [10]. У цьому ж контексті доречно пригадати праці вітчизняних "стратегістів" - З. Шершньової [11], А. Наливайка [12], В. Пастухової [13], В. Немцова і Л. Довгань [14], які ведуть науковий пошук ефективних інструментів та механізмів реалізації стратегічних ідей, у т.ч. шляхом виявлення унікальних характеристик підприємства як активного суб'єкта ринкових відносин. Окремий, але органічний аспект формування методології діагностики активів підприємства являють проблеми фінансової оцінки активів, які висвітлені в дослідженнях Е. Брукінга, О. Мендрула, Н. Симонової, Р. Рейлі, Р.Швайса, С. Едвінсона та ін.

Невирішені частини загальної проблеми. Проте, незважаючи на численні публікації, залишаються методично не вирішеними такі важливі та принципові, з наукової та практичної точок зору, питання, як: сутнісна і термінологічна визначеність понять "стратегічна діагностика", "активи підприємства", визначення критеріїв віднесення активів підприємства до групи стратегічно важливих та вибору методів їх оцінки з урахуванням специфіки підприємства та його діяльності, призначення та сфери практичного застосування відповідного діагностичного інструментарію в діяльності вітчизняних компаній і підприємств, а також використання результатів стратегічної діагностики активів задля цільових настанов функціонування та розвитку вітчизняних підприємств.

Мета статті. Ураховуючи складність та методологічну неоднорідність визначеної проблеми, зосередимось у межах цієї статті на узагальненні теоретичних засад діагностування активів підприємства в аспекті їх стратегічності та особливостях таких досліджень на прикладі аудиторської компанії.

Виклад основного матеріалу. Поняття стратегічних активів увійшло в сучасний менеджмент із ресурсної теорії, яка має за мету пояснити створення, використання і відновлення конкурентних переваг у термінах ресурсів фірми. Ключові положення ресурсної теорії за Б.Вернерфельтом [5] зводяться до такого:

1. Існують систематичні відмінності в організаціях, що зумовлені відмінностями в ресурсах, якими управляють організації і які необхідні для реалізації стратегії.

2. Ресурси нерівномірно розподілені серед фірм, що у свою чергу є причиною або конкурентних переваг, або уразливості організації.

3. Ресурси відносно нерухомі. Якщо конкурентна перевага фірми заснована на володінні яким-небудь ресурсом, фірми намагаються блокувати або уповільнювати розповсюдження даних ресурсів через бар'єри.

4. Стратегія великої організації включає досягнення рівноваги між експлуатацією існуючих ресурсів і розвитком нових.

Ідеї Б. Вернерфельта не користувалися попитом до 1990 року, коли широкої популярності набула концепція динамічних можливостей К.Прахлада та Г.Хамела

[2]. Обидва теоретичні підходи акцентують увагу на підтримці і розвиткові внутрішніх можливостей організації.

Свій вклад у розвиток ресурсної теорії зробив Джей Барні, котрий визначив поняття "ресурси" як активи, можливості, організаційні процеси, інформація, знання тощо, що контролюються організацією і дозволяють завдяки їм створювати і реалізовувати раціональні та ефективні стратегії [6]. Таким чином, ресурси стають "стандартним блоком" ресурсної теорії. Ресурси, доступні компанії, розглядаються в набагато ширшому розумінні, ніж у класичному підході, згідно з яким останні агреговані по чотирьох групах - земля, праця, капітал та хист до підприємництва. Розширене трактування ресурсів передбачає додавання до традиційних нових складових, які забезпечують довгострокове існування організації та представлені у нематеріальній формі.

Усі ресурси можуть перебувати у розпорядженні компанії. За допомогою них компанія може створювати та підтримувати свої конкурентні переваги. Якщо ресурси затребувані підприємством, то вони перетворюються на фактори виробництва. Ті з них, які створюють додану цінність та/або завдяки своїм певним параметрам дають змогу формувати переваги порівняно з іншими підприємствами, стають активами. Найчастіше активи підприємства поділяються на матеріальні та нематеріальні. Щодо матеріальних активів, то їх сутність та склад є доволі ustalеними та визначеними, тоді як семантика нематеріальних активів потребує уточнення.

Традиційно до нематеріальних активів відносять активи немонетарного характеру, які можуть бути ідентифіковані та утримуються підприємством з метою тривалого використання для виробництва, торгівлі, в адміністративних цілях чи надання в оренду іншим особам. За бухгалтерським форматом до нематеріальних активів належать ліцензії, авторські права, патенти, торговельні марки, гудвіл [15]. Усе частіше фахівці із стратегічного менеджменту розширюють склад нематеріальних активів та включають до них організаційні знання, організаційні здібності, інтелектуальні ресурси і т.п. І причина для цього вагома. "Більшість ресурсів не є специфічними: капітал, обладнання, матеріальні цінності не можуть бути використані для того, щоб відрізнити один бізнес від іншого за своєю глибинною суттю. Найголовніший ресурс, що відрізняє бізнес та надає визначальні конкурентні переваги, - це специфічні виробничі та управлінські знання, що застосовуються в ньому" [16].

Щодо знань як складової нематеріальних активів підприємства, як визначають дослідники, з точки зору впливу на бізнес, вони можуть поділятися на: а) корінні; б) такі, що забезпечують успіх; в) інноваційні. Володіння корінними знаннями (мінімумом, який дозволяє займатися певним бізнесом) створює своєрідний бар'єр на вході до галузі, але не забезпечує конкурентної переваги перед фірмами, які тільки бажають увійти в галузь. Знання, що забезпечують успіх, формують конкурентний потенціал підприємства всередині галузі внаслідок володіння специфічними знаннями, що дозволяють йому використовувати стратегію диверсифікації. Інноваційні знання надають можливість "змінювати правила гри" та формують підґрунтя для лідирування в галузі [17]. Таким чином, поступово знання стають фундаментальним активом підприємства, що базуються на практичному досвіді його фахівців. Компанії, які усвідомили цінність знань, здатні краще використовувати свої традиційні активи, комбінувати їх особливим способом та забезпечувати більшу порівняно з конкурентами вигоду для споживачів. Треба визначити, що деякі дослідники відносять до категорії нематеріальних активів персонал підприємства.

Невід'ємною складовою сучасної системи активів підприємства є його компетенції. Як стверджують Г.Хамел та К.Прахалад: "На достатньо тривалому проміжку часу конкурентоспроможність є результатом здатності формувати - при нижчому рівні затрат і швидше, ніж у конкурентів, - ключові компетенції, які сприяють випуску продуктів, появу яких ніхто не очікував. Реальні джерела переваги укорінюються в умінні керівництва фірми консолідувати загально корпоративні технології і виробничу кваліфікацію в здібності, які дозволяють окремим типам бізнесу швидко адаптуватися до змінних обставин" [18].

Останніми роками до складу нематеріальних активів підприємства експерти все частіше відносять ділову репутацію. За результатами досліджень Гарвардської бізнес-школи, за останні 11 років, працюючи над своєю репутацією, компанії по всьому світу підвищили свій дохід на 682%, прибуток - на 756% та чисельність персоналу відповідно на 282%. У цей же час, компанії, не приділяючи велику увагу цьому аспекту, отримали результати - 166%, 1% та 36% відповідно. Підвищується інтерес до корпоративної репутації також і з боку бізнесу. Причина проста: це, здавалося б, невловиме поняття перетворилося у фінансове - гудвіл, і стало одним з найважливіших нематеріальних активів фірми, оцінюваних у річному бухгалтерському балансі. Останнім часом з'являються ґрунтовні методичні та наукові роботи щодо методів і технологій формування та оцінки корпоративної репутації. Публікуються результати досліджень, що доводять позитивний вплив репутації на інші параметри бізнес-моделі [19].

Слід зазначити, що ділову репутацію часто ототожнюють з іміджем та гудвілом. Справді, поняття "репутація", "імідж" і "гудвіл" є близькими, але мають суттєві відмінності. Зокрема, імідж є емоційним сприйняттям фірми її клієнтами, контрагентами, іншими учасниками ринку, а отже, складно піддається формалізації. Проте репутація - це певним чином формалізоване сприйняття характеристик, переваг та недоліків організації у бізнес-середовищі, що стимулює клієнтів користуватися її продукцією та може приносити прибуток. Саме ця здатність ділової репутації впливати на фінансові показники фірми втілюється у понятті "гудвіл" - грошовій вартості репутації як нематеріального активу компанії.

Однак панівний у сучасній науковій і діловій літературі погляд на склад ділової репутації у вигляді іміджу (емоційної характеристики) та гудвілу (або її вартісної оцінки) необґрунтовано обходить стороною джерело їх формування на фірмі, яким, на наше переконання, є організаційна культура. Саме ідеологія управління, ціннісні орієнтації, очікування покладені в основу організації, створюють реальне підґрунтя для позитивного сприйняття та відповідної оцінки фірми ринком.

Усі вищеперелічені активи можуть бути причиною підвищення прибутковості компанії, але не всі вони однаково сприятимуть досягненню конкурентних переваг компанії. За умов турбулентних змін ринкового середовища, які відстежуються на сучасному етапі розвитку світового господарства, поступово усвідомлюється необхідність виокремлення тієї частки активів, котрі мають для господарюючого суб'єкта стратегічне значення та забезпечують отримання стійких конкурентних переваг. Дж. Барні виділив чотири критерії для оцінки стратегічних активів, а саме: 1) цінність для організації; 2) відсутність замінників; 3) складність або неможливість копіювання або відтворення; 4) рідкісність серед активів конкурентів [6]. У такому ж контексті дає визначення стратегічних активів (ресурсів) А. Копилов: "це сукупність внутрішніх характеристик самого підприємства, у першу чергу, його людських ресурсів, рівня їх використання, та зовнішніх по відношенню до нього соціально-економічних та організаційних факторів, що дозволяють створювати товар або послугу, яка за ціновими або якісними показниками більш приваблива для споживачів" [3]. Отже, можемо визнати стратегічними ті активи, унікальне поєднання яких забезпечує організацію стійкими конкурентними перевагами та використання яких забезпечує організації економічні вигоди у досягненні стратегічних цілей. Майже кожен ресурс може перетворитися на актив підприємства, і так само - кожен актив може перейти до категорії стратегічних, залежно від того, у якій сфері функціонує та чи інша з організацій.

Ще один проблемний аспект управління активами підприємства полягає у виборі адекватних методів та аналітичних процедур, що дозволяють виявляти, оцінювати та формувати необхідні підприємству стратегічні активи. На нашу думку, вирішення цього завдання можливе шляхом створення та розвинення методологічних підвалин стратегічної діагностики активів підприємства.

У науковому середовищі поняття "стратегічна діагностика" ще не набуло широкого застосування та не склалося точного розуміння цього терміну. Більшість дослідників та гуру менеджменту у такому контексті використовують поняття "стратегічний аналіз" та "діагностика організації".

Стратегічний аналіз - змістовний, формальний опис об'єкта дослідження, виявлення особливостей, тенденцій, можливих і неможливих напрямків його розвитку. Результатом стратегічного аналізу стає системна модель об'єкта (підприємства) та його оточення.

Діагностика організації - системне дослідження організації, виявлення комплексу взаємопов'язаних питань, який виявить об'єктивний стан організації, її системи управління. У міжнародній практиці в процесі діагностування організації виділяють певні основні системи організації (завдання і стратегія в цілому, система управління, фінанси, трудові ресурси, збут, інновації, практична діяльність та ефективність діяльності), які необхідно дослідити для виявлення об'єктивного стану. У кожній системі виділяється контрольний перелік питань, відповідь на які відображає реальний стан справ в організації. Всі свої ресурси організації необхідно оцінити на наявність, доступність в ціновому діапазоні, адекватність тощо, оскільки ресурси завжди є обмеженими. Отже, процес діагностики внутрішніх ресурсів є важливою складовою стратегічного управління.

Але залишаються відкритими питання: чи здатна звичайна діагностика забезпечити оцінку ресурсів, активів, середовища і т.п. організації для забезпечення успішного виконання її стратегічних планів? Чи достатньо звичайних методів діагностики для формування стратегічних переваг і конкурентоспроможності організації? Саме тому ми формуємо тезу про необхідність розроблення методології стратегічної діагностики активів підприємства.

Вихідне посилення значущості стратегічної діагностики може бути сформульоване однією фразою: починаючи стратегічну діагностику, ми вже змінюємо компанію. Якщо діагностика надає уявлення лише про наявний стан справ, за допомогою зібраних фактів та даних, то стратегічна діагностика призвана надавати зібраним фактам та даним змісту, ваги. В результаті розставляються пріоритети і виявляються взаємовідносини між фактами. За допомогою стратегічної діагностики можливо визначати стратегічні напрями діяльності, цілі, а також виявляти стратегічні активи, що формують конкурентні переваги для компанії.

Мінімальний перелік завдань, які вирішують завдяки проведенню стратегічної діагностики, зводиться до такого: встановлення стратегічних активів організації, впливаючи на які можна покращати конкурентне становище організації; виявлення слабких і сильних сторін організації у розрізі кожного ресурсу, з'ясування "вузьких місць" організації, ідентифікація стратегічного простору організації, розкриття стратегічних можливостей зовнішнього середовища.

До основних цілей стратегічної діагностики доцільно віднести: постійний моніторинг місця і становища організації на ринку, в зовнішньому середовищі; визначення напрямків, формування цілей та завдань удосконалення менеджменту та бізнесу; виключення кризових ситуацій, передбачення та усунення або пом'якшення негативних наслідків; можливість застосування виявлених стратегічних активів для досягнення визначених цілей організації; складання характеристики організації та визначення або вдосконалення стратегії її розвитку.

Одним із найважливіших результатів стратегічної діагностики є ідентифікація стратегічних активів, які створюють конкурентні переваги для організації і дозволять їй досягти швидких результатів по заданих цілях.

Отже, можемо зробити висновок, що стратегічна діагностика активів підприємства - це встановлення та вивчення ознак, які характеризують стан системи його стратегічних активів для передбачення можливих відхилень та попередження порушень їх нормального функціонування. Під нормальним розуміється такий стан функціонування системи активів підприємства, який дозволяє створювати нові (або підтримувати набуті) конкурентні переваги на основі дотримання у довгостроковій перспективі внутрішнього балансу активів різних рівнів і типів.

Стратегічна діагностика має за предмет дослідження зовнішнє середовище, яке може протистояти або позитивно впливати на активи підприємства, а також його внутрішній потенціал, зокрема - системи активів підприємства. Необхідно відмітити, що зовнішнє середовище формують елементи, які впливають на організацію, і ті, на які організація може вплинути сама. В залежності від цього організація може розробляти різні стратегії - або захисту по відношенню до перших елементів, або стратегію наступу по відношенню до інших. При стратегічній

діагностиці зовнішнього середовища виявляються основні "ключові" області функціонування підприємства; визначаються основні напрямки можливого розвитку середовища, виходячи із природної еволюції або із стрімко змінними макроекономічними факторами (наприклад, змін доходу на одну особу та еластичність витрат по відношенню до нього на даний продукт або дія конкурентів у вигляді появи замісних продуктів).

При стратегічній діагностиці активів виявляються ті активи, які мають стратегічне значення для функціонування і розвитку організації. Діагностика активів підприємства має на меті визначення їх кількісного і якісного складу та стратегічної ефективності, тобто здатності забезпечити стійку перевагу в конкурентному середовищі. Тому основним завданням діагностики стратегічних активів є виявлення цінності, ступеня унікальності, визначення тривалості циклу життя, окреслення меж захищеності активів організації та складності заміни кожного виду активів (або кожного окремого активу) за допомогою шкал, графоаналітичних моделей, матриць визначення стратегічної ефективності активів.

Необхідним етапом стратегічної діагностики активів підприємства є оцінка та аналіз окремих складових стратегічних активів. Оскільки стратегічна діагностика спрямована у тому числі на виявлення передумов для розвитку активів, при оцінці активів (переважно матеріальних і частково нематеріальних) підприємства використовують такі основні підходи [9]: витратний (майновий), порівняльний (ринкових аналогів), капіталізації доходу та дисконтування грошового потоку. Новизни для економічної теорії вони не становлять. Слід зазначити, що кожний із зазначених підходів реалізується за допомогою специфічних методів та методик, вибір яких залежить від об'єкта оцінки. До витратних методів оцінки відносяться: метод порівняльної одиниці, метод поділу за компонентами, метод кількісної діагностики, метод обліку витрат на інфраструктуру, метод заміщення, метод індексації даних проектно-кошторисної документації. Порівняльна оцінка здійснюється за допомогою методу парних продаж, методу статистичних коригувань, експертних методів порівняння, методу мультиплікаторів порівняння. До результативних методів належать метод капіталізації доходу, метод дисконтування грошових потоків, метод залишкового доходу [4].

Проблема діагностування нематеріальних активів підприємства полягає у багатокomпонентності та складності взаємозв'язків між окремими елементами системи активів підприємства, а також у суб'єктивності оцінок, які надаються експертами в ході проведення аналітичних процедур. Ця проблема загострюється, якщо мова йде про стратегічні активи, критерії виокремлення яких із загальної системи активів підприємства є переважно якісними. Тому сфера застосування аналітичних методів, що передбачають повне знання детермінованих величин та залежностей в межах досліджуваної системи (у даному випадку - системи активів), є обмеженою. Використання статистичних методів шляхом відображення стану системи активів за допомогою складання моделей на основі вибіркового спостереження вибірки дозволяє отримувати статистичні закономірності та поширювати їх на поведінку системи в цілому, виявляти характер, силу взаємного впливу елементів всередині системи, а також компонентів її оточення. Також для дослідження складних систем можна застосовувати теорію множин, проте використання відповідного інструментарію виявляється обмеженим в силу складності його застосування в практичній діяльності підприємств. Найпоширенішим способом дослідження нових структур різноманітної природи залишаються логічні методи, за допомогою яких можна описувати ті відносини, які передбачені законами логіки та підпорядковуються вимогам логічного базису.

Принципових відмінностей між згаданими методами системного аналізу немає, і необхідно використовувати такий метод, який виявиться найдоцільнішим у конкретному випадку.

Нематеріальні активи не можуть і не повинні вимірюватися такими показниками, як сума витрачених на їх розвиток грошей, рівно як і незалежними параметрами, що можуть описувати їх необхідність. Цінність нематеріальних активів визначається їх відповідністю стратегічним пріоритетам компанії, але не обсягам грошових коштів, які були витрачені на їх створення. Якщо нематеріальні активи відповідають стратегії організації, то їх цінність для компанії суттєво зростає. І навпаки, якщо нематеріальні активи не відповідають стратегії компанії,

то навіть якщо на їх розвиток було затрачено багато коштів, цінність даних активів буде незрівнянно мала.

Для того, щоб було можливо описати статус нематеріальних активів та їх роль у підтримці стратегії, Н. Каплан та Д. Нортон ввели нове поняття - стратегічна готовність. Стратегічна готовність - це аналог ліквідності, чим вищий ступінь готовності, тим швидше нематеріальні активи можуть бути втілені у грошові кошти і тим ціннішими вони є для організації. Стратегічна готовність конвертується в цінність тільки тоді, коли внутрішні процеси створюють більш високий рівень доходу та прибутку. Організація не може просто приписати значну фінансову вартість такому нематеріальному фактору, як "вмотивована і підготовлена робоча сила", тому що її матеріальна цінність може бути виділена і отримана тільки в контексті стратегії.

За результатами стратегічної діагностики всі активи необхідно ґрадувати на стратегічні, нейтральні та нестратегічні. Саме такий поділ активів відіграє ключову роль у формуванні стратегії організації. Цю ідентифікацію можна отримати із поєднання запропонованої градації активів з методикою визначення їх стратегічної ефективності.

Процес оцінки активів пов'язаний з об'єктивними складнощами. Внутрішні джерела інформації доволі часто неповні і суперечать один одному. Тому система інформації також може потребувати додаткової діагностики. Зовнішні джерела інформації неоднорідні. Якщо мова йде про макроекономічні процеси, то вони прогноуються багатьма організаціями. Але, наприклад, прогнозування за такими напрямками, як податки, дотації та заборони характеризуються високим ризиком недостовірності в умовах хаотичного прийняття і відміни законів у сучасній Україні.

Висновки. Наприкінці, урахуовуючи теоретичні та емпіричні надбання, результати яких опубліковані у вітчизняній та зарубіжній літературі, можемо констатувати, що відповідний понятійно-категоріальний апарат щодо визначення стратегічної діагностики та безпосередньо стратегічної діагностики активів ще не сформований і можна вважати його нечітким, а з позицій визначення стратегічних активів у певних аспектах і зовсім не визначеним. Але триваючий науковий пошук (з різних позицій та на неоднорідних засадах визначення схожих явищ) доводить, що методи стратегічної діагностики є практично придатними для підприємств і життєво необхідними для формування стратегічних переваг у процесі функціонування та діяльності підприємства, останні в свою чергу забезпечать підприємству довгострокову конкурентну перевагу та конкурентоспроможність.

Джерела та література:

1. Нейлбафф Б., Бранденбургер А. Сотрудничество конкурентов - Нью-Йорк, Doubleday, 1996.
2. Прахалад К.К., Хэмел Г. Стержневые компетенции корпорации (в книге Минцберга Г., Куинна Дж. Б., Гошала С. Стратегический процесс / Пер. С англ. Под ред. Ю.Н. Каптуревского. - спб: Питер, 2001. - с. 112-123).
3. Копылов А. В. Формирование и оценка стратегических ресурсов предприятий //
4. Верба В.А. Систематизация активів підприємства: стратегічний аспект // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. Випуск 220: Том II. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. - С. 493-501.
5. Wernerfelt B. "A Resource-Based View of the Firm", Strategic Management Journal, 5, 1984, pp. 171-184.
6. Barney, J.B. Firm resources and sustainable competitive advantage. Journal of Management, 17, 1991.
7. Аакер Д. Бизнес-стратегия. От изучения рыночной среды до выработки беспроигрышных решений. - М.: 2007.
8. Томпсон А., Стрикленд А. Стратегический менеджмент. - М.: Юнити, 1998. - 569 с.
9. Каплан Р., Нортон Д. Стратегические карты. Трансформация нематериальных активов в реальные результаты. - Олимп-Бизнес, Москва, 2005.
10. Дженстер А., Хасси Д. Анализ сильных и слабых сторон компании: определение стратегических возможностей./ Перс.англ. / Издательский дом "Вильямс", 2004 - 364 с.
11. Шершньова З.Є. Стратегічне управління: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.:КНЕУ, 2004 - 699 с.
12. Наливайко А.П. Теорія стратегії підприємства. Сучасний стан та напрямки розвитку: Монографія. - К.: КНЕУ, 2001. - 227 с.
13. Пастухова В.В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність: Монографія. - К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. - 302 с.

14. Немцов В.Д., Довгань М.Е. Стратегический менеджмент. // К.:УППК ЕКСОБ, 2001. - 560 с.
15. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 "Нематеріальні активи". Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 р. № 242.
16. Питер Друкер. Задачи менеджмента в XXI веке
17. Гольдштейн Г.Я. Глобальный стратегический инновационный менеджмент: Рабочие материалы. Таганрог: ТРТУ, 2001.
18. Hamel G., Prahalad C.K. Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating Markets of Tomorrow. Boston: Harvard Business School Press. 1994, p.197-220.
19. Новиченкова Л. Деловая репутация - от системы к результату // Журнал "Управление компанией". - 2007. - №2, №3.

Людмила Лебединська, Людмила Ремньова

РОЛЬ БАНКІВ ТА СТРАХОВИХ КОМПАНІЙ В АКТИВІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Важливими умовами забезпечення економічного зростання в Україні є подальший розвиток інвестиційного ринку, удосконалення його структури та підвищення рівня активності його учасників у реальному та фінансовому секторах. Специфіка економічних процесів у нашій країні зумовлює ситуацію, при якій інвестиційні ресурси банківського та страхового секторів як важливих учасників інвестиційного ринку функціонують у досить обмежених сегментах і не відіграють вагомої ролі у формуванні загального інвестиційного потоку в країні в цілому і на рівні окремих суб'єктів господарювання зокрема. В умовах загальної слабкості позицій інших учасників інвестиційного ринку недостатній розвиток інвестиційної діяльності банків і страхових компаній виступає одним з суттєвих деструктивних елементів у відтворювальних процесах.

У концептуальному аспекті такий висновок підводить до розуміння необхідності дослідження інвестиційної діяльності вітчизняних банків та страхових компаній з позицій вирішення стратегічних завдань розвитку окремих регіонів. У цьому контексті важливим є виявлення сучасних тенденцій та стримуючих чинників розвитку інвестиційної діяльності банків та страхових компаній як важливих учасників фінансового ринку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В наукових публікаціях О.Алимова, О.Балацького, Ф.Бергера, І.Бланка, В.Беседіна, С.Вакаріна, М.Варнхейгена, О.Василика, В.Гееця, М.Герасимчука, М.Гольцберга, І.Губенко, В.Іванова, О.Кухленка, А.Мороза, Б.Панасюка, Т.Панфілової, М.Пашути, А.Пересади, В.Пили, А.Поручника, В.Семоноженка, А.Серпиліна, А.Сухорукова, В.Хаустова, А.Філіпенка та інших авторів достатньо велику увагу надано різноманітним аспектам розвитку інвестиційної діяльності в нашій країні.

Не вирішена раніше частина загальної проблеми. Разом з тим у вітчизняній економічній літературі інвестиційні аспекти діяльності банків і страхових компаній вивчені недостатньо. Більшість авторів при дослідженні місця банків та страхових компаній обмежуються лише аналізом безпосередніх обсягів інвестицій банків та страхових компаній у реальні та фінансові інструменти і не враховують непрямого впливу банківського та страхового секторів на інвестиційні процеси в країні. Актуальність зазначеної проблеми та її практичне значення зумовили вибір теми даної наукової статті. Її мета полягає в обґрунтуванні інвестиційних можливостей банків та страховиків і виявленні їх прямого і непрямого впливу на інвестиційний ринок. Поставлена мета вимагає серйозного переосмислення макроекономічного значення банків та страхових компаній у фінансовому забезпеченні інвестиційно-інноваційної діяльності вітчизняних економічних суб'єктів на етапі розбудови ринкових відносин в Україні.

Цілі статті. Основною метою статті є теоретичне обґрунтування окремих

аспектів ролі банків та страхових компаній як вагомого сегмента фінансового ринку України в активізації інвестиційних процесів в країні. Поєднання в дослідженні банків та страхових компаній зумовлене тим, що банківський та страховий ринки є суміжними фінансовими ринками і мають водночас багато спільних рис та відмінностей, які потрібно обов'язково враховувати в процесі оцінки їх інвестиційного потенціалу. Водночас кооперація та співробітництво між банками та страховими компаніями є перспективним напрямком взаємодії, що дозволяє досягти ефекту синергії, тобто збільшити кінцевий результат за рахунок їх сумісної дії.

Викладення основного матеріалу. Узагальнення існуючих в економічній літературі точок зору дозволяє зробити висновок, що інвестиції банків та страхових компаній доцільно розглядати в контексті формування та функціонування загального інвестиційного ринку, що дозволяє окреслити основні напрями участі банківського та страхового секторів в існуючих його сегментах у сфері реального та фінансового інвестування. З позицій комплексної оцінки природи та характеру інвестиційної діяльності учасників інвестиційного ринку, в тому числі банків і страхових компаній, потрібно виходити з наявності широкого діапазону об'єктів і форм інвестування, а також з об'єктивного існування як прямого, так і опосередкованого впливу банківських установ та страховиків на стан інвестиційних процесів на макрорівні.

Таким чином, інвестиції банків та страхових компаній доцільно розглядати як одне з основних додаткових джерел ресурсів, за допомогою яких потенційні інвестори формують або збільшують власний реальний інвестиційний платоспроможний попит з метою урівноваження його з інвестиційною пропозицією. В такому контексті доцільно зазначити, що характер участі банків та страхових компаній в загальному інвестиційному процесі є двоїстим і полягає у виконанні останніми на інвестиційному ринку як посередницьких функцій, так і власної участі за рахунок особистого доходу в реальному та фінансовому секторах. При цьому слід зазначити основні відмінності в участі банків та страхових компаній на інвестиційному ринку.

Так, зокрема, особливість страхових компаній полягає у виконанні ними функцій інституціональних інвесторів, що зумовлено такими чинниками:

- наявністю власних коштів, якими страховики можуть розпоряджатися на свій власний розсуд, в т.ч. спрямовувати у різні види інвестицій;
- специфіка формування залучених фінансових ресурсів, що дає змогу страховим компаніям користуватися протягом певного проміжку часу коштами страхувальників і вкладати їх в інвестиційні інструменти.

При цьому страхова та інвестиційна діяльність страхової компанії органічно пов'язані, незважаючи на розбіжність цілей. Адже страховий фонд є джерелом фінансування інвестиційної діяльності, а прибуток від інвестиційної діяльності в свою чергу може бути спрямований на фінансування страхових операцій. В зазначеному контексті роль страхування як стратегічного фактора економічного зростання та прискорення інвестиційного розвитку в країні потрібно обґрунтовувати, виходячи із існування тісного взаємозв'язку здійснюваної ним функції страхового захисту та інвестиційної функції. При цьому ми вважаємо за доцільне розрізнити прямий і непрямий (опосередкований) вплив страхових компаній на інвестиційний ринок.

Прямий вплив полягає в акумуляції страховиками фінансових ресурсів юридичних та фізичних осіб і їх активному інвестуванні з урахуванням пріоритетів структурної перебудови народного господарства. В результаті такої мобілізації фінансових ресурсів і активної участі страховиків в ролі інституціональних інвесторів збільшується місткість національного інвестиційного ринку і підвищується його привабливість для вітчизняних та зарубіжних власників капіталу.

Непрямий вплив полягає в кількісно-якісних параметрах попиту і пропозиції на інвестиційному ринку пов'язаний із здійснюваною ними функцією страхового захисту. Мова йде про здійснення страхових операцій за видами страхування, що гарантують інвесторам повернення вкладених коштів, а в багатьох випадках і відшкодування неотриманого доходу при настанні ризикових подій в процесі здійснення інвестиційного процесу. До основних аспектів такого захисту слід віднести: страховий захист інвесторів, страховий захист кредиторів

інвестиційних проєктів і програм, самозахист страхових компаній від великих інвестиційних ризиків шляхом їх перестраховання.

Отож особливе місце страховиків у забезпеченні інвестиційного процесу полягає в такому:

- з позицій прямого впливу страхових організацій на інвестиційні процеси вони здатні виконувати функції інституційних інвесторів, тобто акумулювати тимчасово вільні фінансові кошти юридичних і фізичних осіб та спрямовувати їх у різні види інвестицій;

- у контексті непрямого впливу страхові компанії спроможні забезпечити стимулювання інвестиційної активності вітчизняних та іноземних власників капіталу шляхом забезпечення їх страхового захисту.

Обгрутовуючи роль банків в інвестиційних процесах, слід відмітити, що завдяки їх участі забезпечується переливання грошових капіталів від одних суб'єктів інвестиційних відносин (інвесторів, кредиторів) до інших (позичальників), що сприяє рівномірному розподілу фінансових ресурсів між різними сферами підприємницької діяльності. Особливо важливою є їх роль у переміщенні грошових заощаджень домашніх господарств у оборот підприємств. Це зумовлено тим, що ці заощадження є найбільшим джерелом кредитів та інвестицій в економіку.

Отже, механізм участі банківської системи в інвестиційній діяльності визначається сукупністю форм та методів акумулювання фінансових ресурсів з метою їхнього вкладення у національній економіку. Що стосується прямого впливу банківських установ на інвестиційні процеси, то він полягає у мобілізації заощаджень населення і спрямуванні їх на інвестування через використання кредитного механізму та ринок цінних паперів, а також у вкладенні в інвестиційні проєкти власних і залучених ресурсів. Непрямий вплив полягає в обслуговуванні руху коштів, які належать клієнтам-інвесторам і призначені для інвестиційних цілей, а також у виконанні цілого спектра посередницьких функцій, особливо в процесі здійснення схем проєктного фінансування інвестицій.

До таких функцій можна віднести видачу гарантій учасникам інвестиційних проєктів, сприяння в розміщенні цінних паперів проєктної компанії, фінансовий консалтинг у процесі підготовки необхідних документів, організацію фінансового моніторингу ходу реалізації проєкту.

Перелічені функції дають змогу зрозуміти, що роль банківської установи в процесі реалізації реальних інвестицій на засадах проєктного фінансування принципово змінюється, що особливо важливо для вітчизняної економіки, де ще й досі банки займають пасивно-очікувальну позицію щодо кредитування реального сектора і в основному займаються власною інвестиційною діяльністю на первинному і вторинному ринках цінних паперів.

Висновки та перспективи розвитку. Аналіз сучасних тенденцій розвитку інвестиційних процесів в Україні дає підстави для висновку про існування нагальної потреби більш повного і комплексного використання інвестиційного потенціалу банківського та страхового секторів, виходячи з принципів раціонального управління їх інвестиційними ресурсами і особливостей сучасного етапу ринкових перетворень у країні.

Як банки, так і страхові компанії, виступаючи вагомим сегментом фінансового ринку України, здійснюють цілеспрямований прямий і непрямий вплив на інвестиційні процеси в економіці. При цьому спільною ознакою є можливість інвестування власних коштів банків та страхових компаній, а також могутній потенціал зазначених учасників інвестиційного ринку в мобілізації тимчасово вільних коштів юридичних та фізичних осіб і їх перетворенні в потенційні інвестиційні ресурси. Принципова різниця банків і страхових компаній полягає в тому, що стимулюючий вплив на інвестиційні процеси значною мірою визначається специфікою їх основних функцій. Так, зокрема, у банків цей вплив пов'язаний насамперед з функцією кредитування, а у страхових компаній - відповідно з функцією страхового захисту.

Враховуючи різну природу ризикового страхування і страхування життя, слід відмітити явні переваги інвестиційно-орієнтованого страхування життя у порівнянні із класичним наданням страхового захисту. При цьому все більше страхувальників надають перевагу саме накопичувальній функції страхування життя і розглядають його як конкурентоспроможний страховий продукт з

інвестиційною спрямованістю. З метою розширення інвестиційного потенціалу страхових компаній по страхуванню життя потрібно забезпечити клієнтам надання оперативної інформації про розміщення їх страхових внесків у певні активи та можливість внесення коректив у принципи формування їх власного інвестиційного портфеля.

Як свідчить проведене узагальнення світового досвіду, ефективність інвестиційних процесів на макrorівні значно підвищується за умови взаємодії та співробітництва банків і страхових компаній, що може здійснюватися у двох формах:

- на підставі узгоджених взаємних зобов'язань банк бере на себе зобов'язання по просуванню конкретних страхових продуктів та послуг, і відповідно страхова компанія при плануванні своєї інвестиційної діяльності також віддає перевагу даному банку;

- на підставі договору про співробітництво одна із сторін (або банк, або страхова компанія) забезпечує весь процес продажу спільних продуктів, які стимулюють активізацію інвестиційних процесів. Мова йде, в першу чергу, про страхування інвестиційних кредитів, про розподіл ризиків при проектному фінансуванні.

До основних чинників, які створюють сприятливі передумови для подальшого поглиблення співробітництва банків та страхових компаній в процесі здійснення прямого і непрямого впливу на інвестиційний ринок, слід віднести:

- наявність відповідних нормативно-правових актів; посилення конкуренції на ринку банківських та страхових послуг;
- підвищення рівня платоспроможності населення і можливість залучення значних заощаджень як потенційних інвестиційних ресурсів як банків, так і страхових компаній грошових коштів;
- активний розвиток іпотечного та інвестиційного кредитування, що потребує сумісних дій банків і страхових компаній по мінімізації фінансових ризиків;
- висока питома вага кредитних операцій в активах банків, що також підвищує ризики банківської діяльності і потребує активнішого використання механізмів передачі частини ризиків страховикам;
- підвищення вимог до показників діяльності комерційних банків (з боку Національного банку України) та страхових компаній (з боку Міністерства фінансів України), що робить взаємовигідним інвестування даних фінансових інститутів в акції одне одного і закріплення їх довгострокових стратегічних зв'язків.

Джерела та література:

1. Постанова КМУ від 17 серпня 2002 р. № 1211 "Про затвердження напрямів інвестування галузей економіки за рахунок коштів страхових резервів".
2. Залетів А. Страхование и перестрахование в Украине. // Страховой рейтинг Insurance Top. - 2005. - № 1. - с. 28-33.
3. Луців Б.Л. Банківська діяльність у сфері інвестицій. - Тернопіль: Економічна думка, Карт-бланш, 2001.
4. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні. Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2005. - 406 с.
5. Вдовічен А. Джерела формування інвестиційних ресурсів регіонів // Вісник КНТЕУ. - 2003. - № 5. - С. 37 - 44.
6. Вожжов А.П., Бондар О.Л., Бородін С.В., Попова Н.В. Інвестиційне кредитування комерційними банками // Фінанси України. - 2003. - № 12. - С. 84 - 97.
7. Дьоміна А. Інвестування економіки України через систему комерційних банків // Банківська справа. - 1999. - № 5. - С. 48 - 52.
8. Кузнецова А., Карпа Я. Банківський сектор України як джерело фінансування інвестиційно-інноваційної діяльності // Вісник НБУ. - 2005. - № 1. - С. 60 - 63.
9. Шелудько Н.М. Інвестиційний процес: оцінка ролі й участі банків // Фінанси України. - 2003. - № 8. - С. 121 - 126.

ПРО АВТОРІВ

Горобець Сергій - викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Ситий Ігор - кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Шара Любов - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Пиріг Петро - доктор історичних наук (м. Чернігів).

Тарасенко Олександр - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Шевчук Валерій - член Національної спілки письменників України, лауреат Національної премії імені Т.Г.Шевченка.

Орновський Іван - поет кінця XVII - початку XVIII ст.

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Терещенко Олена - здобувач кафедри всесвітньої історії (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Мітеров Олексій - старший викладач Українсько-російського інституту Московського державного відкритого університету в м. Чернігові.

Кривошея Ірина - доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет».

Мащенко Андрій - аспірант (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Стрілюк Олена - асистент кафедри всесвітньої історії (ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка).

Руденко Наталія - кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Коваленко Ольга - асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Ушак Василь - кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЧДІЕУ.

Лисенко Олександр - доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії НАН України.

Дзюба Сергій - член Національної спілки письменників України.

Ребенок Аліна - викладач ЧДІЕУ.

Баранкова Наталія - лаборант ЧДІЕУ.

Верба Вероніка - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Холодницька Алла - здобувач, викладач Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.

Бондар Василь - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Подобенко Марія - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Гребешкова Олена - кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємств Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Федорцова Ірина - викладач кафедри економіки підприємств Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.